

Арх

АРХЕОЛОГІЯ

XV

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XV

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1963

902.6
A87

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

В томі вміщено статті, які висвітлюють різні важливі проблеми стародавньої історії УРСР скіфо- античного та ранньослов'янського часу, показують визначні археологічні пам'ятки, досліджені радянськими вченими за останні роки, а також хід чергової, XI наукової конференції Інституту.

Книга призначена для археологів і істориків стародавнього суспільства, студентів та викладачів вузів, музеївих працівників.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*, *Ю. М. Захарук*, *Є. В. Максимов* (відповідальний секретар), *Л. М. Славін*, *О. І. Тереноожкін*.

АРХЕОЛОГІЯ

Том XV

(На українському языке)

Редактор Ю. І. Васьковський

Технічний редактор О. М. Лисовець

Коректор В. С. Коростіль

БФ 05345. Зам. № 2093. Вид. № 134. Тираж 500. Формат паперу 70×108_{1/16}. Друк. фіз. аркушів 12.75. Умовн. друк. аркушів 17.46. Обліково-видавн. аркушів 17.72. Підписано до друку 16.II.1963 р. Ціна 1 крб. 26 к.

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Київ, Репіна, 4.

СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ

С. М. БІБІКОВ

ПОЛЬОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ В 1960—1961 рр.¹

Інститут археології АН УРСР протягом 1960—1961 рр. провів 43 польових археологічних дослідження. При цьому багато зусиль і праці докладалось до того, щоб виділити найбільш науково-рентабельні пам'ятки та організувати на них стаціонарні польові роботи, узгодивши їх з плановою науково-дослідною проблематикою. Головна увага приділялась археологічним роботам на новобудовах, зокрема в районах спорудження ГЕС. Розвідки в зонах Київської, Канівської, Дніпродзержинської ГЕС, Південнобузького каскаду електростанцій, а також у районах Кочетоцького (Печенізького) водосховища, Краснознаменської і Чаплинської зрошувальних систем і Північно-Кримського каналу, виявили велику кількість пам'яток, що попадають у зону затоплення.

Наприклад, розвідкою в зоні майбутнього Дніпродзержинського водосховища (120 км уздовж Дніпра) було зареєстровано понад 200 нових археологічних пам'яток, з них 38 неолітичних і енеолітичних стоянок, 119 поселень епохи бронзи, 49 селищ періоду ранніх слов'ян і 18 пунктів з древньоруськими знахідками.

За останні роки вивчення палеоліту України набуло сталого напряму, фундаментального дослідження палеолітичних і мезолітичних пам'яток. Такі дослідження проводились у Криму, на Дністрі і Десні. Особливо цікаві роботи провадились на Дністрі силами Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (керівник О. П. Черниш). Добре налагоджена комплексність досліджень палеоліту Дністра забезпечила повноту спостережень, а, отже, і обґрунтованість висновків щодо хронології пізнього палеоліту і природної історії цього району.

Багатошарові палеолітичні стоянки Подністров'я, особливо комплекс Молодови, дають значний матеріал для розробки локальної відносної хронології палеоліту Дністра і його місця в європейському палеоліті.

Крім важливих стратиграфічних членувань, проведених на дністровських палеолітичних стоянках, і можливостей їх стратифікованих ув'язок з історією рельєфу, на палеолітичних стоянках також зібрали багатий археологічний матеріал: крем'яні знаряддя, кістяні вироби, фауна.

Важливим досягненням робіт на Дністрі було відкриття і дослідження округлого мустьєрського житла, попередника округлих жител верхнього палеоліту (Мізин, Пушкарі, Гінці та ін.). Виявлення мустьєрських

¹ Зміст доповіді на пленарному засіданні XI наукової конференції Інституту археології АН УРСР у Києві.

шарів на Дністрі дає можливість ув'язати їх з мустьєрськими місцезнаходженнями Середнього Подніпров'я, Криму, а можливо і більш східних областей Причорномор'я. А втім, не виключені і західні зв'язки середнього палеоліту Дністра, які поки що не простежуються. Таким чином, відкриття мустьєрських пам'яток на Дністрі знову спрямовує увагу на проблему історії первісного заселення і розселення найдавніших племен на території Східної Європи.

У зв'язку з цим дуже важливе значення мають роботи на Житомирщині, про які вже повідомлялось на Х науковій археологічній конференції, яка відбулась у 1960 р. в Києві. Співробітниками Житомирського музею (керівник В. О. Місяць) досліджувалось ашельсько-мустьєрське місцезнаходження в екстагляціальній смузі, яке, можливо, залягає нижче морени максимального зледеніння.

Широко відомі також численні пізньопалеолітичні поселення на Десні і Дніпрі.

Найбільш популярною з дореволюційних часів є Мізинська палеолітична стоянка. Широкі розкопки її в останні роки (керівник І. Г. Шовкопляс) збагатили науку про палеоліт новими даними з історії культури пізньопалеолітичних племен і, звичайно, не тільки району Дніпро-Деснянського басейну. Матеріали, здобуті в Мізині, по плануванню поселення і конструкції жител, кістяні вироби (поки що неповторний живопис фарбами на лопатках і челюстях мамонта) займуть визначне місце в літературі про палеоліт. Вже завершується обробка матеріалів із повністю розкопаної Мізинської стоянки.

У зв'язку з палеолітичними роботами на Десні потрібно відзначити розвідки Інституту геології АН УРСР, які провадились разом з Інститутом археології УРСР по геологічному вивченю палеолітичних місцезнаходжень (керівник Ю. Г. Колосов). Бурові роботи, проведенні на стоянках, терасах і водороздільних плато, дали можливість характеризувати четвертинні шари, в яких і зустрічаються палеолітичні залишки, а також виявити нові палеолітичні місцезнаходження.

Вивчення палеоліту Десни далеко ще не закінчене. Навпаки, воно тепер набуває ще більшої актуальності у зв'язку з виявленням (Ф. М. Заверняєвим, Брянський музей) у районі Брянська (с. Хотильово) під 16-метровою товщєю четвертинних відкладів з мустьєрськими залишками культури. Виявлення цих залишків на розвилці Дніпровського і Донецького язиків максимального зледеніння має велике природно-історичне значення. Разом з тим воно не менш важливе з точки зору розробки тієї ж проблеми історії розселення палеолітичних племен і необхідності у зв'язку з цим організації систематичних польових досліджень південніше, по басейну Десни, з метою розшуків середньопалеолітичних культур. Можливо, що старі, спірні мустьєрські знахідки біля м. Чулатова та інших пунктів заговорять по-новому і виявляться більш переконливими, ніж вони є тепер.

На жаль, у нас ще не налагоджені роботи по вивченю палеоліту в східних районах республіки, а вони можуть виявитись дуже важливими для встановлення зв'язків середнього палеоліту Європейської частини СРСР з Кавказом.

У цьому відношенні особливо цікавими є роботи в Ростовській області в районах, які межують з Україною. Тут, недалеко від Таганрога, біля с. Рожок, була виявлена і досліджена М. Д. Прасловим (Таганрозький музей) тришарова мустьєрська стоянка з характерним крем'яним інвентарем розвиненого мустьє і фауною того ж часу. Це відкриття зобов'язує знову звернути увагу на східні райони УРСР. Слід також трохи розширити роботи і в північно-західних областях республіки, де вже успішно досліджуються пізньо-палеолітичні місцезнаходження під керівництвом В. П. Савича (Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові).

За останні роки у Закарпатті, особливо на території Чехословаччини, дедалі частіше зустрічаються древньопалеолітичні знахідки (на приклад, багатошарове поселення Нове Місто). Вони вказують на можливість виявлення ранньопалеолітичних пам'яток на Карпатах, а також у Прикарпатті. Від позитивного чи негативного вирішення питання про час заселення цього району ще більш аргументовано буде проблема про час і шляхи заселення Східної Європи.

Ще зовсім недавно значна частина степів Північного Причорномор'я вважалась не заселеною в палеолітичну епоху. Лише в Приазов'ї була вивчена відома Амвросієвська стоянка. Останнім часом одеськими археологами, особливо В. І. Красовським, відкрито кілька пізньопалеолітичних пам'яток, у тому числі й Аккаржу, дослідженню П. Й. Борисковським (Інститут археології АН СРСР). На вигляд це дуже скромні степові пізньопалеолітичні пам'ятки, але вони являють новий, досить своєрідний історичний шар, що охоплює Північне Причорномор'я і Приазов'я, до складу якого входить також і досі дещо ізольований пізній палеоліт Криму, у варіанті верхнього шару Сюрені I. До речі, вже є всі підстави фахіально розчленувати мезоліт степового Криму, виділивши з нього неолітичні комплекси і генетично зв'язати тарденузькі поселення гірського Криму з придністровськими, типу мезолітичної стоянки біля с. Гребенники, поблизу Тирасполя (роботи П. Й. Борисковського і Ю. Г. Колосова).

Особливо великі успіхи досягнуті у справі вивчення неоліту і енеоліту. Уже визначилась етнічна карта заселення території України в енеолітичну епоху, яка показала певну етнічну строкатість, визначаються досить твердо обґрутовані відносно-хронологічні репери для окремих культур та їх співвідношення з неолітичними пам'ятками суміжних територій Східної і Центральної Європи. І, нарешті, успішно розроблюються питання історії матеріальної культури в неолітичну епоху.

За останні два роки польові археологічні роботи зосереджувались у двох важливих неолітичних районах: на Дніпрі, південніше Кременчука, а також в середній течії Південного Бугу.

На Дніпрі, в районі с. Дерейки (зона затоплення Дніпродзержинської ГЕС), виявлено неолітичний некрополь, де було відкрито 145 поховань (керівник комплексної експедиції Д. Я. Телегін). За багатьма ознаками цей могильник аналогічний дослідженням раніше Микільському некрополю в Надпоріжжі, знаменитому Маріупольському могильнику, а також Лисогірському некрополю біля м. Василівки на березі Каховського моря, який досліджується О. В. Бодянським. Переважно колективні родові усипальниці з дуже своєрідним обрядом поховань і багатим поховальним інвентарем зв'язуються тепер з Дніпродонецькою неолітичною культурою, історичні взаємозв'язки якої простягаються на території, зайняті трипільськими племенами на Заході, а також на Кавказ. Антропологи вважають, що населення дніпродонецької культури в Надпоріжжі — це прямі малозмінні нащадки палеолітичних кроманьонців.

Особливо важливого значення набули дослідження неолітичних і енеолітичних поселень у середній течії П. Буга (керівник комплексної експедиції В. М. Даниленко).

У зоні будівництва каскаду електростанцій Березовської, Глибоченської, Ладиженської на П. Бузі і Терновської на р. Синюсі було виявлено понад 50 неолітичних поселень, причому 10 із них досліджувались стаціонарними розкопками. Завдяки наявності стратифікованих пам'яток і можливості культурно-хронологічних їх ув'язок намічається розчленування неолітичних залишків на п'ять хронологічних груп. Характерно, що для всіх цих груп можна визначити добре документовані тип землеробсько-скотарського господарства при наявності, проте, і розвиненого полювання. Припускається, що дві перші фази бузького

неоліту (скибинецька і соколецька) датуються VI тис. до н. е., тобто воно давніші відомих південно-центральноєвропейських культур типу Старчево і Кереш.

Остання фаза бузької неолітичної культури (савранська) датується початком IV тис. до н. е.

Важливим у роботі Південнобузької експедиції слід вважати встановлення місцевих елементів неолітичної культури в ранньотрипільських комплексах. Це спостереження розкриває процес складання раннього трипілля, а також участь у даному процесі місцевого неолітичного населення. Значення південнобузького неоліту і його місце в неоліті Східної Європи ще більше зростає у зв'язку з поки що першими неолітичними знахідками в Молдавії у районі с. Сороки (роботи В. І. Маркевича, Чернівецький університет) і виявленням чудового тришарового поселення Ракушечний Яр на нижньому Дону (розкопки Т. Д. Білановської, Ленінградський університет), які в багатьох відношеннях співзвучні південнобузьким матеріалам.

Увагу багатьох дослідників уже давно привертає енеолітична епоха на Правобережжі і Лівобережжі Дніпра, як по географічних ареалах, так і в меридіональному напрямку. За старим і давно зміцнілим уявленням скотарське населення Лівобережжя в епоху ямної культури, хоч і було зв'язане досить неміцними і малопомітними шляхами з правобережним землеробсько-скотарським світом трипілля, проте способом життя, господарським укладом і т. д. відрізнялось від трипільців. Зараз, у зв'язку з вивченням поселення Михайлівка, додатково дослідженого в 1960 р. (керівник О. Г. Шапошнікова), а також широкими розкопками енеолітичного поселення в с. Дереївка наші уявлення про етнічну карту і культурно-історичний зміст енеолітичного періоду значно розширилися.

Уже багато говорилося про значення Михайлівки з її культурно-історичною стратиграфією, нижній горизонт якої являє нову енеолітичну культуру з кам'яними спорудами та укріпленнями. Але ось в зоні будівництва Дніпродзержинської ГЕС були проведені великі розкопки енеолітичного поселення біля с. Дереївки (керівник Д. Я. Телегін). На цьому поселенні відкрита площа становить 1000 m^2 . В результаті розкопок досліджено два заглиблених житла, одну наземну будівлю на кам'яній основі, вогнища і господарські ями. В культурному шарі зібрали різноманітний речовий матеріал—посуд, орнаментований шнуром і гребінцевим орнаментом, понад 20 рогових мотик і, можливо, бойових клевців, пластичні зображення у вигляді дуже стилізованої жіночої статуетки, фігурки тварин, риби і т. д. Знайдено багато знарядь з кістки і кременю. У виявленому в Дереївці могильнику того ж часу при одному із поховань знайдено трипільську миску середнього етапу трипілля. Матеріали Дереївського поселення, безумовно, допоможуть у вирішенні питання про походження дніпровського варіанту древньоїмної культури.

Трипільська культура, яка багато років стояла в центрі уваги археологічної науки на Україні, в останнє десятиріччя поступово почала сходити з дослідницького горизонту. Тільки окремі польові роботи продовжували стару традицію і то переважно на пам'ятках раннього трипілля. Серед них можна відзначити дослідження на Південному Бузі (керівник М. Л. Макаревич), які дали значний матеріал для доповнення характеристики культури ранньотрипільських племен Побужжя. З 1961 р. у зв'язку з роботами в зоні Канівської ГЕС відновились дослідження на території класичної трипільської культури — між с. Стайками і м. Ржищевом. Тут вивчалось відоме ще В. В. Хвойко трипільське поселення середнього етапу Гребені (керівник С. М. Бібіков). Всього розкопано чотири великих глинобитних будівлі (площадки). Планування поселення Гребені відповідає тим даним, які наведені для поселень

цього району В. В. Хвойкою і Т. С. Пассек, тобто по кругу або овалу. Житла багатокамерні. Одна будівля, що складається з комплексу пічних споруд, являє собою керамічний випалювальний комплекс. У глиnobитних будівлях вдалось простежити функціональне планування, внутрішні перегородки і, головне, в одному випадку сліди зовнішньої стіни з відкритою прибудовою, на якій стояв великий посуд. Тут же біля прибудови було простежено поріг будинку. В процесі вивчення будівель було простежено нові риси в застосуванні субструкцій під піднятими частинами підлоги — підстилаючі валькові вимостки. Встановлено також, що при спорудженні стін для забутовки застосовувались грудки випаленої глини, так звана глинняна обмазка, яка нерідко загромаджує поверхню площадок. Отже, глинняна обмазка являла спеціально приготовлений забутовочний матеріал.

Із числа важливих археологічних знахідок, зроблених у Гребенях, слід насамперед відзначити на площадці № 4 рогову оправу серпа з пазом для пластинчастого крем'яного вкладиша, уламок якого знайдено на цій же площадці. Це перша для трипілля знахідка жниварського знаряддя (не рахуючи крем'яних вкладишів), яка точно документує найважливіший для землеробства процес збирання врожаю.

На одній з великих грушовидних посудин, очевидно призначених для зберігання зерна, виявлено два жіночих зображення. Одне з них, крашої збереженості, передає фігуру жінки в динамічній позі танцю. Це перші за технікою виконання і за сюжетом зображення на трипільському посуді. Вони відмінні від відомих інших трипільських зображень, виконаних у зовсім іншій, «геометричній манері».

Із матеріалів, що говорять про світосприйняття трипільців, слід відзначити культові поховання собак під площадками (знайдені у двох випадках), які свідчать про апотропаїчний культ, а також культове розміщення посуду під субструкціями випалювальних горнів, виявлене на площадці № 1. До числа тих же культових предметів відносяться пластичні жіночі зображення, можливо, фігурка у вигляді пташки і 16 уламків моделей жителів.

Зіставлення матеріалів із Гребенів з матеріалами із Коломийщини II дає разочі факти майже фотографічних аналогій (форма посуду, орнаментація, модельки та інші предмети). Ці аналогії, звичайно, виходять за рамки випадкових збігів і вказують на якісь єдині родоплеменні виробничі центри.

Великий інтерес для вивчення трипільської проблематики Середнього Подніпров'я має відкриття біля с. Підгірці, Обухівського району, Київської області, нового типу поселення трипільської культури з площадками і керамічним комплексом, які відрізняються від відомих у цьому районі пам'яток коломийщинського і софійського типів (керівник Ю. М. Захарук). Завдяки матеріалам трипільського поселення біля с. Підгірці можна зрозуміти раніше відомі матеріали з аналогічних поселень біля Нових Безрадичів і Софіївки. Цілком можливо, що ми маємо справу з ще однією локальною групою трипільських пам'яток.

Слід вітати відновлення робіт в Усатові під Одесою (керівник Е. Ф. Патокова, Одеський археологічний музей). Розкопки курганів пізньотрипільського часу і відкриття нового курганного поля, безперечно, дадуть важливий додатковий матеріал до того, який уже був зібраний за останні два роки. Цей матеріал змальовує не тільки вірування пізньотрипільських племен у Причорномор'ї, але і їх анімістичні уявлення і космогонічні культури. Усатівські кургани проливають світло і на місцеві елементи культури, що проявляються, наприклад, у пережитковому побутуванні мікролітичної техніки.

І, нарешті, слід всіляко підтримувати роботи, розпочаті Т. С. Пассек (Інститут археології АН СРСР) у степових районах Одеської області, де виявлено перша у нашій країні пам'ятка типу Гумельниці.

Очевидно, уже слід більш детально розібратись у хронології і етногеографії енеоліту Європейської частини СРСР. Це питання дуже складне тому, що складання енеолітичних культур проходило на великій території, в умовах ще не досить вивчених культурно-історичних взаємодій, у різний час і різними шляхами, які і надавали енеолітичним культурам різне культурно-історичне забарвлення. Насамперед треба встановити чітку межу між пізнім неолітом і початком енеоліту. Після довгих суперечок і міркувань це питання для Правобережжя вирішene на користь трипільської культури, яка тут і починає епоху енеоліту. Інша річ, коли йдеться про поселення типу Дереївки, нижнього шару Михайлівки, Середнього Стогу або ж могильників типу Микільського і Лисогірського. Тут хронологічні віхи розставлені менш упевнено. А головне, ще не розроблені хронологічні відповідності між окремими культурними комплексами. Наприклад, знахідки трипільського посуду у середньому шарі Михайлівки або в могильнику біля Дереївки — це важливі, але поки що поодинокі показники хронологічних відповідностей, які меркнуть при масовому зіставленні археологічного матеріалу між енеолітичними культурами Європейської частини СРСР. Останні створюють враження багатоетнічності східно-європейського енеоліту. Це підкреслюється і даними вивчення господарських основ енеолітичних культур різних географічних ареалів.

Візьмемо, наприклад, дані про наявність коня в комплексах енеолітичної фауни, як показника певної господарської спрямованості. Як відомо, для трипілля кінь є найменш характерною домашньою твариною. Тільки в пізнньому трипіллі кінь займає помітне місце серед залишків фауни — від 6 до 20%. В енеолітичній Дереївці кісткові залишки коня становлять 74%. Михайлівка дає близько 10% залишків коня, а аналогічна культура, виявлена в Репіні на Дону, — понад 80% (розкопки І. В. Синицина, Саратовський університет). Ось які можливі розходження, за висновком В. І. Бібікової, в господарських характеристиках енеолітичних суспільств Східної Європи, здавалося б із близькими культурно-історичними рисами.

За останніми даними більш певно вирішується питання про синхронізацію пам'яток енеоліту і ранньої бронзи в Прикарпатті і на Волині, що в свою чергу дозволяє уточнити датування раннього металу на Правобережжі. Виходячи із стратиграфічних даних і визначення віку за допомогою радіовуглецевого методу ($C-14$), що застосовується в Румунії, Польщі і Німеччині, вдається синхронізувати або встановити хронологічну послідовність для культур пізньострічкової розписної кераміки, трипільської культури, воронкоподібного посуду, кулястих амфор і шнурової кераміки (праця Ю. М. Захарука). Абсолютний вік цих культур поглибується на 500—600 років проти прийнятих датувань.

Слід вважати, що розкопки біля с. Зимне на Волині (керівник М. А. Пелещин, Інститут суспільних наук УРСР у Львові) сприяли уточненню археології енеоліту західних областей УРСР. Треба також відзначити і дослідження Ровенської експедиції (керівник І. К. Свєшніков, Інститут суспільних наук УРСР у Львові). Експедиція провела розкопки ряду пам'яток культури шнурової кераміки в басейні р. Усте (притоки р. Горині). В результаті були одержані дані про хронологічну відповідність між культурами енеоліту і ранньої бронзи в західних областях України і суміжними зарубіжними територіями, особливо південно-східної Польщі. Дослідження пам'яток епохи бронзи також дало можливість внести нові дані в розуміння дуже заплутаного і ускладненого багатоетнічною строкатістю періоду епохи бронзи в історії Східної Європи. Важливі результати були одержані при досліджені зольників культури Ноа біля с. Острівець, Івано-Франківської області (керівник Е. А. Балагурі, Ужгородський університет). Після розкопок

біля с. Острівець походження і призначення зольників залишається все ж не з'ясованим, хоч і висловлене нове припущення про зольники як місця приготування м'ясної їжі шляхом випікання м'яса в золі. Зате одержані цікаві результати по хронології культури Ноа в західних областях УРСР. Зольники культури Ноа біля с. Острівець є поки що найбільш північними пунктами поширення цієї культури. Матеріал із Острівецьких зольників у багатьох відношеннях аналогічний матеріалу із зольників у Чернівецькій області, Молдавії і Румунії. Однак він має і свої риси, що з'явились у результаті контакту культури Ноа з північно-східними племенами (комаровськими та ін.). Знаходження в зольниках Острівця шпильок кіпського типу та інших виробів дещо переносить дату цієї культури з XI до XII ст. до н. е.

Цікаві дані були одержані при розкопках поселення епохи бронзи в районі м. Канева (керівники С. С. Березанська і М. М. Бондар, Київський університет). Відкрита тут за два роки робіт значна площа з залишками жител надземного типу і дворовими вогнищами дає уявлення про поселення своєрідної археологічної культури, яка відбиває, на думку авторів, змішування середньодніпровських елементів культури з катакомбною.

Там же, на Канівщині в районі с. Зеленки, провадились розкопки курганів (керівник І. І. Артеменко, Інститут археології АН СРСР). Ці розкопки цікаві тим, що дають вказівки для хронологічних і культурно-історичних зв'язків між середньодніпровськими елементами культури пам'яток України і Білорусії.

Важливі результати були одержані при розкопках поселення епохи пізньої бронзи біля с. Чикалівка, Полтавської області (керівник І. М. Шарафтудінова). Відкриті тут 5 наземних і заглиблених жител, а також зібрани залишки матеріальної культури (кераміка, кістяні вироби, фауна) дають уявлення про господарський і побутовий уклад мешканців найбільш північного на Дніпрі поселення культури зрубного часу з його локальними етнографічними рисами.

Характеристика матеріальної культури південних племен та їх широких взаємозв'язків в епоху бронзи може бути дана на археологічних матеріалах, здобутих у зоні Північно-Кримського, Краснознаменського і Чаплинського каналів. Тут на протязі 720 км виявлено понад 100 археологічних пам'яток (керівник П. М. Шульц). Слід відзначити розкопки біля с. Широке, Херсонської області, в зоні будівництва Краснознаменської зрошуvalної системи, де досліджувався могильник епохи пізньої бронзи (керівник О. М. Лесков). Виявлений у похованнях інвентар (фібули, пастові і янтарні намистини, кераміка) уточнює датування аналогічних комплексів, відомих з старих розкопок, а, головне, підводить до більш аргументованої розробки актуальної кіммерійської проблеми.

Добри резултати дали і розкопки поселення епохи бронзи на Керченському півострові, організовані з ініціативи Керченського музею (керівник О. М. Лесков). Їх значення полягає насамперед у тому, що матеріали з цього поселення свідчать про культурно-історичні зв'язки Криму і Кавказу в епоху бронзи.

Робота В. М. Гладиліна на відомій пам'ятці «Кам'яна могила» на Мелітопільщині, якій присвячено монографічне дослідження М. Я. Рудинського, показала наукову невичерпність цієї пам'ятки. В останній час тут знайдені невідомі раніше наскельні зображення, які розширяють уявлення про представлені тут зооморфні та геометричні сюжети і допомагають уточненню датування окремих комплексів.

Нові риси в етнографії епохи бронзи були внесені роботами Волинської експедиції (керівник О. І. Тереножкін), якій вдалося відкрити багато пам'яток цієї епохи на Волині.

Уже давно стоїть питання про необхідність відновлення майже втраченої традиції розкопок великих (царських) скіфських курганів.

Випадок з самовільними розкопками курганів біля с. Кірово, недалеко від Нікополя, тобто в районі знаменитого Чортомлика допоміг повернутись до вивчення поховальних камер в усипальницях скіфської знаті. Проведення контрольних робіт у пограбованих ще в давнину курганах і зібраний там матеріал уточнюють улаштування великих могильних споруд, деякі технічні деталі, зв'язані з плануванням цих споруд, у тому числі і будівництвом двокамерних курганних усипальниць (керівник О. І. Тереножкін). Розкопки скіфських курганів відновили також Б. М. Граков і Г. І. Мелюкова в околицях відомої скіфської могили Солоха (Московський університет і Інститут археології АН СРСР). Добри резултати для характеристики скіфських племен дали розкопки курганів на Керченському півострові, проведені Є. В. Черненком.

Дуже великого значення набуває виявлення нового значного осередку скіфської культури в районі Борисполя під Києвом. В цьому районі знаходиться цілий курганний масив скіфського часу. В одному з трьох розкопаних курганів виявлено поховання воїна з золотою гривною і багатим озброєнням — колчан з стрілами, списи, бойовий пояс і т. д. (керівник О. І. Тереножкін). Відкриття великого скіфського некрополя в такій північній зоні лісостепу примушує по-новому висвітлювати етногеографію скіфських племен.

З цим відкриттям перегукується й інше, яке також свідчить про освоєння північної половини лісостепу Українського Подніпров'я племенами скіфської культури. Так, при розробці торфовища в давньому руслі р. Супій біля с. Піщане, Черкаської області, робітниками і співробітницею республіканського історичного музею в Києві О. Д. Ганіною було знайдено 14 майстерно виконаних і багато прикрашених бронзових посудин. Це амфори, гідрії, сітули, лутерії. Гідрії, наприклад, прикрашені зображеннями сірень, орла і різьбленими орнаментальними мотивами. Одна із сітул має злив у вигляді голівки лева і зображення Афіни в шоломі. Поряд з посудом було виявлено і дубовий довбаний човен та череп людини. Навряд чи може бути сумнів у тому, що перед нами свідчення якоїсь трагедії, яка привела до загибелі човнаря, що перевозив цей цінний античний вантаж, можливо, призначений для скіфської знаті.

Серйозними успіхами може характеризуватись археологічна діяльність Харківського університету. Крім участі в дослідженнях античних міст (керівник К. Е. Гріневич), колектив археологів провів великі обслідування скіфських і слов'янських пам'яток у басейні Ворскли, а також розкопки на відомому Більському городищі (керівник Б. А. Шрамко). В процесі розкопок виявлені залишки наземного приміщення, господарські ями, погреб. Вивчались також укріплення Більського городища — вал і рів. Одержано нові дані для характеристики фортифікаційних споруд цього великого, єдиного в своєму роді городища.

Багато років тому установилася тісна співдружність археологів, які працюють над пам'ятками античності в Північному Причорномор'ї. Ольвія, Херсонес, Тіра, Березань вивчаються спільними зусиллями Інституту археології АН УРСР з Інститутом археології АН СРСР, а також Державним Ермітажем, Одеським, Херсонеським, Білгород-Дністровським та іншими музеями. Активну участь у цих дослідженнях беруть також університети України.

Єдиний план розкопок в Ольвії передбачає першочергове дослідження агори і теменоса, тобто центральної міської площа і культового району. Тому саме тут і були відкриті руїни багатьох споруд торгово-вельми, адміністративного і культового призначення (керівники робіт Л. М. Славін, О. І. Леві, О. М. Карасьов). Агора і теменос вперше виявлені в Причорномор'ї, тому й не дивно, що вони викликають значний інтерес. Роботами археологічної групи від Інституту археології АН УРСР уточнено планування західної частини агори. Простежені три

бруковані вулиці, що ідуть від агори в західному напрямі, в бік міських границь і кріосних стін. Із розкопаних споруд слід назвати монументальний будинок IV—III ст. до н. е. громадського призначення, який складався з 8 приміщень. Другий будинок, що примикав до торговельного ряду і Середньої вулиці, також мав 8 приміщень і може датуватись V ст. до н. е. Він має сліди пізнішого перебудування. Цей будинок вартий уваги ще й тому, що в ньому збереглись дві цистерни глибиною до 6 м і шириноро 2,5 м. З середини цистерни оштукатурені вапняковим розчином. Згідно з попередніми даними, одна з них призначалась для вина, інша — для олії. Місткість цих цистерн дає уявлення про обсяг і розмах торгівлі, можливо, однієї великої лавки в торговельному ряду.

Розкопки в цій частині Ольвії показали, що при відбудові міста після гетського розгрому агора і теменос були перенесені в інший район, а тут, на місці первісної агори, розміщені виноробні майстерні та інші виробничі споруди I—II ст. н. е.

Систематичні розкопки периферійного ольвійського поселення I—III ст. н. е. біля с. Козирка дають новий матеріал для розуміння процесу відродження Ольвії та її околиць після гетського розгрому. Вивчення поселення Козирка (керівник А. В. Бураков) змальовує картину землеробського центру, який економічно був тісно зв'язаний з Ольвією і разом з тим зберігав провінціальний вигляд сільського поселення. Тут відкрито кам'яні споруди. Одна з них розміром 31×21 м складалась з двох дворів і 13 приміщень, серед них — ткацька майстерня, зерносушилка, приміщення для зберігання і розмелу зерна.

У цих житлових і господарських приміщеннях під глинобитними долівками відкрито в різному посуді дитячі поховання. Обряд поховання дітей у будинках та інших спорудах в давнину мав велике поширення, в тому числі і в античному світі, особливо на його периферії. Він має давнє доантичне походження і пов'язується з культом родючості, яким пронизані релігійні вірування в древньому суспільстві, і утримується аж до пізнього середньовіччя.

Не можна не відзначити і відродження на зовсім новій технічній основі, з застосуванням добре розробленої методики дослідженів, підводних робіт. Розпочаті на Боспорі, вони були перенесені в 1961 р. в Ольвію (керівник В. Д. Блаватський, Інститут археології АН СРСР).

Ще в звичайних умовах спостережень за розташуванням колодязів з питною водою в Нижньому місті Ольвії можна було припустити, що частина його затоплена внаслідок загального підняття рівня моря. Підводні обслідування берегової смуги показали, що частина Нижнього міста знаходиться під водою і потрібна спеціально вироблена методика боротьби з замутненістю води в лимані, щоб виконати дослідницькі роботи в необхідному обсязі.

Дискусія про час і початок античної колонізації Північного Причорномор'я іде вже дуже давно. Більшість дослідників додержується того, що першим форпостом грецької колонізації була Березань. Саме сюди прямували далекі переселенці, гнані законом, відкритим К. Марксом про тиск надлишку населення на продуктивні сили, який діє в суспільствах з низьким рівнем продуктивних сил і веде до вимушених еміграцій.

Після тривалої перерви у 1960 р. відновились розкопки на Березані (керівник В. В. Лапін). В результаті цього тут були відкриті архаїчні шари, в яких зустрічались фундаменти ранніх античних будівель, частини стін і багато побутових предметів, у тому числі і високохудожньої роботи. Аналіз усього зібраного за час розкопок Березані матеріалу дозволив висловити думку про те, що колонізація Північного

Причорномор'я була не лише торговельною експансією греків, а охоплювала також трудові верстви грецького населення метрополії, що шукали застосування своїй праці.

В останні роки дуже результативними виявились і розкопки Тіри (Білгород-Дністровський) в гирлі Дністровського лиману. Розкопки Тіри (керівник А. І. Фурманська) дали чудові зразки місцевої архаїчної скульптури, золоті прикраси з рисами варварського мистецтва, великий скарб срібних монет та інші цікаві предмети. Роботи в Тірі перейшли в фазу планомірних розкопок, які ведуться між акрополем і давньою пристанню. Дослідника тут чекає цікаве спостереження над террасоподібним плануванням міста, що збігає до пристані. Уже відкрито значну частину руїн жилих будинків, виробничих і господарських будівель. У процесі розкопок розкривається картина загибелі міста в результаті готської навали. Археологічний матеріал, виявлений у Тірі, уточнює час виникнення міста (знайдена юнійська кераміка) та його зв'язки з іншими містами Північного Причорномор'я і Малоазійським узбережжям.

Досить цінними виявились матеріали розкопок одного із античних центрів у Північному Причорномор'ї — городища Роксолани (керівник М. С. Синицін, Одеський університет).

Великою подією є відкриття, зроблене в Херсонесі. Вивчаючи південно-східну частину оборонних стін в облицюванні вежі Зенона, С. Ф. Стржелецький виявив кладку з надмогильних плит, принесених з елліністичного некрополя. Чудової збереженості вапнякові плити з іменами померлих орнаментовані різьбленим візерунком і часто розмальовані червоною, чорною, жовтою, синьою і блакитною фарбами. Зображення голови юнака, виконане фарбами, є шедевром живопису. Там же, в Херсонесі, після закінчення розкопок комплексу гончарських печей, розпочаті дослідження античних шарів у районі Римської цитаделі (керівник В. В. Борисова). Ці розкопки, що відкрили житлові споруди оригінальної конструкції, водовідвід від оборонних стін, продовжують добру традицію систематичних досліджень міста.

Широкі роботи проводяться також на Боспорі (керівники В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, І. Т. Круглікова, Інститут археології АН СРСР). В результаті значних за обсягом і точно спланованих тут робіт набагато розширилися наші уявлення про культуру столиці Боспорського царства — Пантікею, малих боспорських міст і сільських поселень. Планування поселень, архітектура, господарство і побут жителів міст і сіл стали набагато яснішими, ніж до недавнього часу.

Враховуючи актуальність і недостатню розробку джерел по ранньослов'янському періоду і древньоруському середньовіччю Інститут археології АН УРСР багато уваги приділив виявленню пам'яток цих періодів. Слід відзначити, що Інститут тільки частково здійснив заплановані роботи в цьому напрямі.

Не вдаючись у суть сучасного стану проблеми походження і ранньої історії слов'ян, тих дискусій і різних тлумачень, які мають місце по даній проблемі, відзначу лише, що це сталося в якісь мірі і через нестачу археологічних матеріалів та їх регіональну нерозробленість.

Крім широкого вивчення пам'яток I ст. н. е. біля с. Журовки на Черкащині (керівник Е. О. Симонович), яке дало матеріали великого наукового значення, Інститут археології АН УРСР продовжив дослідження в Зарубинцях, ім'я яких і має ранньослов'янська культура на Середньому Придніпров'ї (керівник Є. В. Максимов). Здобутий тут матеріал дає можливість простежити генетичні зв'язки зарубинецької культури з культурою землеробського населення Середнього Придніпров'я в скіфський період. Античний матеріал, виявлений на поселенні, переконливо свідчить про те, що ранньою датою зарубинецької культури є. щонайменше, II ст. до н. е.

Велике значення мають роботи в галузі вивчення стільки ж відомої, скільки і спірної черняхівської культури. Досліджувалися: могильник біля с. Компанійці на Дніпрі в зоні будівництва Дніпродзержинської ГЕС (керівник Є. В. Махно), могильник біля с. Косаново на Південному Бузі (керівник В. П. Петров), а також поселення в Гайворонському районі на Південному Бузі (керівник П. І. Хавлюк).

У Компанійцях відкрито 125 поховань, що дає право цьому могильнику вважатись першим за кількістю поховань черняхівської культури, розкопаних при Радянській владі. Слід відзначити риси локальних своєрідностей в інвентарі цього могильника, які відбивають етнографічні особливості населення. Для більшої переконливості висновків етнічного характеру почекаємо результатів антропологічної характеристики матеріалів з могильника.

Тепер уже можна сказати, що етнографічні риси, які проявляються в поховальному обряді і торкаються більшої частини ліпного посуду в поховальному інвентарі, відсутність скла і деяких інших ознак, з одного боку, пов'язуються з слов'янськими елементами культури (в кераміці), а з другого — з могильниками пшеворського типу.

Не менш цікаві результати одержані при розкопках Косановського некрополя. Тут було відкрито 39 поховань, з яких деякі мали багатий і досить різноманітний інвентар, у тому числі порівняно велику кількість скляних виробів — кубків. Косанівський могильник — це перша пам'ятка черняхівської культури в Середньому Побужжі. Вона свідчить про культурно-історичну спільність черняхівського населення Побужжя з населенням Подніпров'я. Крім того, наявність у матеріалах Косанівського могильника посуду, близького до корчацького або празького типів, вказує на спадковість в елементах культури між черняхівським і післячерняхівським населенням.

З досліджень слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття слід, насамперед, відзначити розкопки ремісничого залізоробного комплексу на Південному Бузі (керівник В. І. Бідзіля). Тут на одному з островів зосередився великий залізоплавильний центр VI—VII ст. н. е., який налічує понад 20 залізоплавильних горнів. Дослідження залізоробного центру поповнює наші знання щодо технології процесу добування заліза у ранніх слов'ян, а також дозволяє поставити питання, зв'язані з організацією виробництва. Великі за обсягом роботи проводились і на поселенні Семенки на П. Бузі (керівник П. І. Хавлюк). Розкрита значна площа поселення VI—VII ст., на якій виявлено залишки 24 жителів і господарських приміщень. Зібраний численний матеріал дає уявлення про господарство і культуру слов'ян цього району, яких «Повесть временных лет» називає дuleбами або бужанами.

Велику польову програму виконав Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові, який організував Західно-Бузьку експедицію (керівник В. В. Баран) і Волинську (керівник В. В. Ауліх). Західно-Бузька експедиція продовжувала дослідження в районі Неслухів—Ракобути (Львівська область). Про масштаби робіт можна судити по розкопках поселення Рипнів II. Відкрита площа становить понад 6 тис. м². Це поселення має два культурні шари: перший з залишками матеріалів черняхівської культури II—V ст. н. е., і другий — з залишками матеріалів ранньослов'янського часу. В черняхівському шарі відкрито 26 землянок і багато господарських ям. На поселенні зібрано багатий археологічний матеріал. Ранньослов'янський комплекс представлений напівземлянками і може бути датований V—VII ст. н. е. Особливо цікавим результатом проведеної роботи слід вважати широке вивчення черняхівських поселень і ранньослов'янських пам'яток, які заповнюють прогалину між черняхівським часом і пам'ятками другої половини I тисячоліття.

Таке ж значення мають і результати Волинської експедиції, зокрема у вивченні ранньослов'янського шару V—VII ст. на поселенні Зим-

не. Дослідження Західно-Бузької і Волинської експедиції становлять одне ціле з дослідженнями на Південному Бузі, і разом з ними є великим досягненням археологічної науки на Україні.

Власне слов'янська проблематика, яка розробляється в Інституті археології АН УРСР, дещо затмарила вивчення сусідів слов'ян, що, звичайно, звужує і обіднє вивчення самої слов'янської проблематики.

У зв'язку з цим, як дуже позитивне явище потрібно відзначити широкі дослідження, проведені на Салтівському комплексі на Дінці (керівник Д. Т. Березовець). Неважаючи на те, що салтівські пам'ятки вивчались неодноразово, уявлення про саму культуру були досить однобічні, оскільки в основу вивчення лягли лише похованальні споруди. В результаті робіт, проведених за останні роки, наші знання про салтівську культуру незмірно розширилися. Вивчення салтівського комплексу йшло в трьох основних напрямах — цитаделі, міського посаду і могильника. Головним результатом досліджень є висновок про те, що у VIII—Х ст. у Салтові знаходилося велике поселення міського типу, яке складалось з фортеці і розташованого навколо посаду з своїми особливими укріплennями. Матеріали могильника — катакомбного і ґрунтового, вказують на різноетнічність населення салтівського посаду.

До числа сусідів слов'ян можуть бути віднесені і аборигени Криму IV—VIII ст., які залишили величезний могильник біля с. Скалистє в Бахчисарайському районі. Тут у зв'язку з підготовкою кар'єру за допомогою потужної техніки вивчено близько 800 поховань, розміщених у сотнях глибоких, до 3—4 м глибини склепах (керівник Е. В. Веймарн). Більшість склепів і підбоїв дали поховання в колодах. Речовий матеріал підтверджує переміщення скіфо-сарматського населення в IV ст. із передгір'їв у гірські долини південно-західного Криму. Під час розкопок було зібрано значний матеріал — надмогильні пам'ятники, різноманітний посуд, металеві вироби, в тому числі і золоті. Велику наукову цінність має і антропологічний матеріал із Скалистинського некрополя, який зможе пролити світло на готське питання.

Епоху Київської Русі по праву називають героїчним періодом в історії слов'янських народів. Принадна сила до історії Київської Русі з кожним роком збільшується. Весь час з'являються нові джерела, поновому пояснюються старі свідчення. Київська Русь, родоначальниця трьох братніх народів, стоїть у центрі вивчення російських, українських і білоруських археологів.

Уже давно доведено, що Київська Русь була для свого часу високо організованою державою, культура якої не поступалась багатьом європейським державам. Історики і археологи, допитливо вивчаючи перводжерела, внесли багато нового в розуміння державного устрою, економічного і політичного життя древньої Русі. Проте залишились ще не вирішеними або слабо розробленими багато інших питань, зокрема питання про виникнення Київської Русі, розвиток її економіки — особливо сільського господарства, будівельної справи, в тому числі і фортифікаційних споруд, деякі питання історії культури і т. д.

Велике будівництво гідроелектростанцій Дніпровського каскаду, зокрема Київської і Канівської ГЕС, привернуло до себе увагу археологів. Та це і не дивно. Адже тут були зосереджені основні центри Київської Русі, які повинні бути вивчені в першу чергу. Попередня розвідка берегів Дніпра від Києва до Канева показала, що вся ця смуга насищена древньоруськими пам'ятками — містами, городищами і селищами, які розташувались на обох берегах Дніпра. Помічена цікава особливість розміщення древньо-русських городищ, яка свідчить про наявність тут добре продуманої оборонної системи, що складалась з цілого ряду взаємоз'язаних фортець.

Розкопки древньоруських пам'яток проводились на Дніпрі між Києвом і Каневом у чотирьох пунктах. Недалеко від Києва експедиція

Інституту археології АН СРСР провадила розкопки літописного Вітачева (керівник Б. О. Рибаков). У Вітачеві в результаті розкопок вдалось з'ясувати загальний план городища, систему і структуру укріплень, культурно-історичну стратиграфію, в якій основне місце займають шари Х ст. Виявлено також спостережливо-сторожовий пункт, звідки видно було Київ. Роботи 1961 р. дали багато важливих матеріалів для визначення напрямку майбутніх досліджень.

Інститут археології АН УРСР провадив розкопки трохи нижче по Дніпру, за 9—10 км від Вітачева, на городищі, розташованому на горі Іван біля м. Ржищева, яке можна ототожнювати з містом Іваном, згадуваним у Іпат'євському літопису під 1151 р. у зв'язку з подіями міжусобної князівської боротьби (керівник В. К. Гончаров). Розкопки показали, що це місто являло собою великий феодальний центр. Воно було укріплене системою городень, які стояли вздовж валу над крутими схилами і утворювали дерев'яну стіну ширину до 5 м. До городень примикали житла, конструктивно зв'язані з ними. В центрі розташувались напівземлянкові житла, які становили ряди будівель у вигляді вулиць. Місто загинуло від пожежі.

Другим пунктом робіт у зоні затоплення Канівської ГЕС було Щучинське городище — місце літописного міста Чючіна, яке згадується в Іпат'євському літопису під 1110 р. (керівник В. Й. Довженок). Городище має дві оборонні лінії, які захищали кремль і посад. Розкопки внутрішнього валу виявили дерев'яні, засипані землею городні і кліті. В центрі плато відкрито залишки 6 жител. У деяких приміщеннях добре збереглись залишки домашнього обладнання, які дозволяють зробити реконструкцію внутрішнього влаштування будинку. Вдалось простежити стовпи, які підтримували стіни і перекриття, частини лави, внутрішніх перегородок, підлоги, двірні і віконні прорізи. Здобутий речовий матеріал дає уявлення про господарство, побут і культуру мешканців городища (знайдено леміш, серпи, струги, долота, ножиці, посуд, зерна злаків і т. д.). Особливо слід відмітити мідний оклад, очевидно, від євангелія, з художньо виконаним зображенням святого.

Значні результати одержані і при розкопках у Переяславі-Хмельницькому (керівник Р. О. Юра). Тут відкрито частину великої споруди і надворотної будівлі XI ст., які мають особливе значення для висвітлення міського планування.

Не менш суттєві результати були одержані при розкопках Путівля в межах двора Ігоря Святославича (керівник В. А. Богусевич, Сумський музей краєзнавства). На високому березі Сейму розкрито руїни монументального князівського храму, архітектура якого перегукується з південнослов'янськими елементами будівництва.

Надзвичайно важливі результати дали розкопки древнього Ізяслава в районі Шепетівки (керівник М. К. Кагер, Інститут археології АН СРСР). Городище, ототожнюване з древнім Ізяславом, огорожено трьома лініями ровів і валів. Розкопки показали трагічну загибель міста, яке загинуло під ударами монголо-татарських полчищ у 1241 р. Вся площа міста була усіяна загиблими його захисниками і жителями. Знайдено сільськогосподарські знаряддя (частини залізних плугів, коси, серпи і т. д.), знаряддя ремісничого виробництва — бондарного, ковалського, слюсарного і т. д. Широко представлені ювелірні вироби, особливо в скарбах, знайдених на території городища. Після загибелі міста життя в ньому більше не відновлювалось, тому картина катастрофи представлена тут у всьому її драматизмі.

Цікаві результати дали і систематичні розкопки древньоруського городища у Судовій Вишні, Львівській області (керівник О. О. Ратич, Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові). Тут відкрито 5 тис. m^2 площи. Вивчені оборонні споруди дитинця і житла. Встановлено, що тут

розташувалось древньоруське селище Х ст., а також феодальний замок XII ст.

Як видно з наведених матеріалів, пам'ятки древньої Русі вивчаються досить широко і грунтовно, хоч потрібно ще ширше розгорнути польові дослідження на посадах і в селах — цих основних пунктах мешканців трудового люду. Не можна не відзначити і деякого відставання в розробці теоретичних проблем, зв'язаних, наприклад, з проблемою походження Київської Русі. Тут, мабуть, дає себе знати недостатня розробленість методологічних питань, надзвичайно велика прихильність дослідників до еволюціоністичних побудов, відшукування простих спадковостей у розвитку матеріальної культури, в розвитку суспільних і господарських форм. Хочеться нагадати про суперечливість і стрибкоподібність історичного процесу, особливо у класових суспільствах.

Можливо, що на перший погляд раптова поява Київської Русі може бути пояснена дійсною катастрофою органічно неспаяних племінних утворень Східної Європи докиївського періоду, на уламках яких швидко виросла молода, а тому й сильна, феодальна держава з прогресивними для свого часу суспільними відносинами. А втім, сказане відноситься не тільки до Київської Русі. В археології є багато культур і найчастіше зміст кожної із них більш чи менш визначено. Але дуже мало відомо таких культур, для яких встановлений початок і навіть перші етапи їх історичного існування. Мабуть, і тут справа полягає в елементарному підході до матеріалу, в недооцінці можливостей швидких трансформацій, а також у нерозробленості теоретичних положень, які визначають процес формування культурно-історичних суспільств і умови утворення основних культурно-хронологічних показників.

* * *

Такі в коротких і загальних рисах результати далеко не всіх польових робіт, проведених у 1960—1961 рр., та їх зв'язок з деякими вузловими питаннями історії стародавнього суспільства. Позитивним є успішна робота на новобудовах і узгодженість цих робіт з актуальними проблемами, над дослідженням яких працюють археологи.

Поступово налагоджується також загальна координація робіт не тільки з дослідницькими установами Москви і Ленінграда, а й в межах рестубліки.

Характерною рисою останніх двох років є зміцнення і розширення наукової археологічної проблематики, в тому числі і польових досліджень, у наших старих університетських центрах. Глибоке задоволення викликають роботи Одеського університету, проведені спільно з Одеським археологічним музеєм. Не випадково в Одесі народилось перше на Україні Археологічне товариство, діяльність якого добре відома не тільки серед археологічних кіл. Велику активність проявляє тепер і Київський університет, який значно розширив наукову роботу по археології і певну увагу приділив підготовці наукових кадрів. Серйозним дослідницьким центром став Харківський університет, який розгорнув значні польові роботи і орієнтується на значне посилення сучасних лабораторних досліджень у галузі археологічної технології. Львівський і Чернівецький університети також почали інтенсивно працювати над археологічною проблематикою. При енергійній підтримці Міністерства культури значно зросла археологічна робота в наших спеціалізованих музеях. Одеським, Херсонесським і Керченським археологічними музеями постійно провадяться великі самостійні польові дослідження, які їх знаходять свій вияв у виданнях цих музеїв. Велика і плодотворна робота проводиться краєзнавчими музеями — Львівським, Ужгородським, Сумським, Харківським, Чернігівським і багатьма іншими.

Звичайно, не одними досягненнями живе археологічна наука на

Україні. Є ще ряд великих і малих недоліків, які властиві всім гуманітарним наукам і археології зокрема. Ще насамперед необхідно відзначити деяке відставання теоретичних розробок ряду важливих і актуальних проблем. В археологічній науці багато уваги приділяється етногенетичним питанням, утворенню культур, родових і племінних об'єднань, народностей тощо. Проте через нерозробленість загальних положень теорії етногенезу, виявлення визначаючих ознак для окремих етнічних утворень утруднено. Не завжди ясні ще й самі внутрієтні історичні закономірності, які відбуваються в суспільствах і ведуть до переходу від одного соціально-економічного стану до іншого. Теорія етногенезу, безумовно, повинна привернути до себе значно більше уваги.

Значне місце повинні зайняти дослідження в галузі абсолютної і відносної хронології. Це проблема не з вузьким змістом. Вона збагачує науку знаннями про закони нерівномірності розвитку людського суспільства, про конкретні форми складання суспільних і господарських утворень у часі і просторі. Той велетенський переворот, який відбувається в природничих науках, захопив і суспільні науки і в першу чергу — археологію. Археологія вже не може задовольнитись тільки тісною співдружністю з антропологами, етнографами, геологами, палеозоологами, палеоботаніками, хоч ця співдружність надзвичайно корисна і повинна всебічно змінюватись. Тепер на сцену виходять нові методи дослідження археологічних матеріалів, які значно збагачують науку знаннями першорядного значення.

Уже зарекомендували себе спектрографічні дослідження древніх металів, рентгеноскопія, яка дає змогу досліджувати внутріструктурну будову давніх матеріалів, споропільцевий аналіз, що допомагає відтворити історію рослинності майже в усій її різноманітності і т. д. Знаходить своє застосування і аерофотозйомка, як метод, що дозволяє не тільки вести розшукові роботи, а й досліджувати археологічні об'єкти в їх оточенні та узагальненому стані. У відшукових роботах, особливо при виявленні стін, кам'яних закладок, підземних пустот тощо, надійні результати дає і метод електrozондажу.

Дуже важливе значення набувають радіоактивні методи, що застосовуються в археології і, насамперед, радіовуглецевий (С-14). Він дістав велике поширення за кордоном і знайшов свою практичну розробку в спеціальній лабораторії Інституту археології АН СРСР у Ленінграді. Результати дослідження розпаду С-14 дають можливість визначити абсолютний вік археологічних об'єктів, особливо для кам'яного віку, в межах поправки ± 50 —100 років. Провадиться підготовка до випробування й іншого методу абсолютноного датування — методу виявлення остаточних явищ земного магнетизму, які зберігаються в глиняних виробах, випалених у давнину. Цікаві і обнадіючі результати дав так званий коллогеновий метод, який набув на Україні великого поширення. Він направлений також на з'ясування абсолютної хронології. Серйозне значення для визначення меж древніх поселень та їх площ, зайнятих посівами, має метод визначення фторових сполук на місцях поселень.

Для порівняння пізніх епох (раннього заліза — середньовіччя) важливе значення має дендрологічний метод дослідження. Особливо це стосується дерев'яних будівельних комплексів, не дуже роз'єднаних у часі.

Впровадження нових прийомів досліджень, які застосовуються до археологічних об'єктів, незмірно розшириТЬ історичні горизонти археологічної науки не тільки в напрямі практичного виявлення і вивчення нових фактів, а й теоретичних побудов. Впровадження нових способів дослідження поки що невелике, але воно дедалі більше прискорюватиметься разом з загальним технічним прогресом, який відбувається в нашій країні.

Чи значить це, що технічне переозброєння археологічної науки ви-
холосить її соціальну суть? Ні, навпаки, все те нове, що впроваджу-
ється в методику досліджень, повинно розширяти і поглиблювати дос-
лідження історії суспільства в усіх її багатогранних проявах. Отже,
нові методи дослідження завжди будуть зберігати для археологів дуже
важливе, але допоміжне значення.

На закінчення слід відзначити, що археологи України, працюючи
в тісній співдружності з археологами всієї країни, вдосконалюють і
розвивають археологічну науку, яка бере найактивнішу участь у вихо-
ванні людини комуністичного суспільства.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются общие результаты полевых археологических
исследований на территории Украины в 1960—1961 гг. по изучению
многочисленных памятников различных исторических эпох (от палео-
лита до времени Киевской Руси), связанных с многими узловыми
вопросами истории древних обществ.

Дается характеристика значения проведенных работ и намечаются
перспективы дальнейших исследований, в которых большое внимание
будет уделено применению новых методов, возникающих сейчас в ар-
хеологии в связи с достижениями природоведческих наук.

В. П. ПЕТРОВ

ІМЕНА СКІФСЬКИХ БОЖЕСТВ У ГЕРОДОТА

Питання про релігію скіфів є разом з тим питання про ідеологію, ідеологічні норми і уявлення, які панували в скіфському суспільстві десь близько середини I тисячоліття до н. е.

Суспільна ідеологія первісно-общинної доби щільно пов'язана з міфологією. Ф. Енгельс в «Походження сім'ї, приватної власності і держави» зробив багато для з'ясування провідних зasad і складових елементів цього зв'язку.

За Ф. Енгельсом, окрім плем'я характеризують, поруч з іншими ознаками, як-от «власна територія і власне ім'я», також «особливий, лише цьому племені властивий *діалект*» та «спільні релігійні уявлення (міфологія) і обряди культу»¹.

Кожне плем'я і кожен рід мають власну територію, власне ім'я і власну, замкнену в межах даного племені міфологію. Рід, як структурна одиниця суспільного ладу, і його міфологія взаємозв'язані. На етапі грецьких *genea* і латинських *gentes* для роду характерні «спільні релігійні свята» і «священні обряди», виконувані «на честь певного бога, гаданого родонаочальника роду». Як родонаочальник, «цей бог означався особливим іменем»². «Кожен рід веде своє походження від одного з богів»³.

Отже, відповідно до цього, міфи — це генеалогічні легенди, а боги належать до категорії родонаочальників. «Родове ім'я створювало родовід... Це родове ім'я мало тепер свідчити про факт спільного походження його носіїв»⁴.

Ось головне, що треба зазначити перед тим, як перейти до розгляду релігії скіфів.

Звістки, наведені Геродотом про міфи й божества у скіфів, ілюструють зазначені положення з особливою виразністю.

Література, присвячена релігії скіфів, досить обмежена. Це — стаття М. І. Ростовцева⁵, а також наступні його праці, зокрема «Іранці й греки в Південній Росії»⁶. У 1927 р. опублікував дуже важливу статтю про релігію скіфів С. Жебельєв⁷. Великий вклад у дослідження ре-

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 72—73.

² Там же, стор. 79.

³ Там же, стор. 84.

⁴ Там же, стор. 81.

⁵ М. И. Ростовцев, Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вып. 49, СПб., стор. 1—62.

⁶ M. Rostovtseff, Iranians and greeks in South Russia, Оксфорд, 1922, стор. 33, 73, 106—108.

⁷ С. А. Жебелев, Геродот и скіфские божества, Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии, т. 1 (58), 1927, стор. 89—90.

лігії скіфів зробив Б. М. Греков⁸. У 1960 р. з'явилася стаття Л. Єльницького⁹ і в 1961 р.— стаття М. Артамонова¹⁰.

Вірування скіфів, культ, перекази, боги, їх імена й функції, ступінь і фази міфологічного розвитку — все це відомо нам дуже уривчасто. Головним джерелом лишається при цьому Геродот. Оповідаючи про далеку й маловідому країну скіфів, він значну увагу приділив їх релігії. Скіфських богів він називає в ототожненні з грецькими. На його погляд, це ті самі грецькі боги, що їх в Північному Причорномор'ї шанують під іншими місцевими іменами. Змінюються країни, відрізняються народи, боги лишаються ті самі. Як слушно зазначив М. Артамонов, «Геродот підходив до розв'язання скіфських богів через посередництво персонажів грецької релігії»¹¹.

С. Жебельов і М. Артамонов ґрунтовно розійшлися в оцінці цих зіставлень. С. Жебельов рішуче заперечив можливість зробити якісь висновки з наведених у Геродота зіставлень. На його думку, «було б ризиковано при роз'ясненні скіфських божеств виходити тільки з їх зіставлення з грецькими. Скіфські релігійні уявлення в добу їх утворення навряд чи могли мати щось спільне з грецькими»¹². М. Артамонов додержується протилежного погляду. За його оцінкою, «Геродот уважно розібрався в суті скіфських богів і його зіставлення продиктовані... функціональною близькістю скіфських та грецьких богів»¹³.

Що спонукало Геродота розповідати про шлюб Зевса, якого скіфи називали Папаем, з Землею—Апі, ототожнити Посейдона з скіфським Тагімасадом? Ми можемо зрозуміти Геродота, його тенденцію до синкретизму, прагнення універсалізувати численних богів окремих країн та народів. Зближення богів — один з видів критики олімпійської релігії греків у її полісній відокремленості. Геродот стояв на порозі нової епохи, коли ідея єдиної світової релігії зробиться здобутком майбутньої елліністичної доби. Він був одним з її провозвісників. Майбутні олександрійські філософи в своїй боротьбі проти замкнених етнічних релігій за єдину надетнічну релігію йтимуть саме цим шляхом. Усі боги рівнозначні.

Більшість дослідників, ігноруючи племінні ознаки міфології й родову зумовленість культових обрядів за первісно-общинної доби, йде шляхом порівняльно-міфологічних зіставлень. І. Толстой та Н. Кондаков твердо додержувалися думки, що скіфські культу «вказують на спорідненість з релігіями Малої Азії», «на азіатське походження культів»¹⁴. Це твердження поклав в основу своїх студій М. Ростовцев. Звістку Страбона про Афродіту в храмовому переказі поблизу Фанагорії він пов'язує з генеалогічною легендою, наведеною Геродотом, про скіфську прамати на Дніпрі. Для нього в обох випадках це та сама богиня родючих сил природи, Мати богів, малоазійська Potnia Theron¹⁵. На думку С. Жебельова, цілком натурально «в Аргімпасі — небесній Афродіті — бачити месопотамську Іштар»¹⁶.

Ми не відкидаємо цього напрямку, але шлях порівняльних зіставлень не найкращий. Нам невідомі близчі мотиви, ті асоціації ідей, які підказали Геродоту його греко-скіфські зближення. Тим менше в нас підстав ототожнювати скіфського Папая з віфінським Attісом, Та-

⁸ Б. Н. Греков, Скифский Геракл. КСИИМК, вип. 34, М., 1950, стор. 7—18.

⁹ Л. А. Ельницкий, Из истории древнескифских культов, СА, 1960, № 4, стор. 46—55.

¹⁰ М. И. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скіфов, Археологический сборник, Изд-во Гос. Эрмитажа, вып. 2, Л., 1961, стор. 57—87.

¹¹ Там же, стор. 58.

¹² С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 89—90.

¹³ М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

¹⁴ И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности, вип. 2, СПб., 1889, стор. 44.

¹⁵ М. Rostovtseff, вказ. праця, стор. 133, 106—107.

¹⁶ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 88.

біті з Вестою, малоазійську Кібелу перетворювати на дружину Папая, посилатися на сірійську Анакіту, персидського Ормузда, створювати калейдоскоп імен, за згадками, про які, переховуються відомості про зовсім інші, більш пізні фази міфологічного розвитку й цілком відмінний зміст суспільної ідеології, яку ці міфи й образи, відображають.

Перспектива зблизити Папая з Ормуздом і Мітрою, Аргімпасу з Астартою-Іштар, отже, визначити місце скіфських культів у відношенні до інших синхронних релігій і культів древнього світу, безперечно, спокусливе завдання. Таке завдання не може не стояти перед радянськими скіфологами, як і питання про взаємини скіфів з суміжними народами, що оточували Скіфію і з якими вони співіснували, але кожне з досліджень має свою чергу і свою послідовну черговість.

Скіфи в своєму суспільному розвитку не переступили етапу союзу племен. Їх міфологія, їх обрядові культури не відійшли далеко від того етапу, на якому «плем'я» лишалося границею людини як у відношенні до чужака з іншого племені, так і у відношенні до самого себе», і «окрема особа, безумовно, корилася у своїх почуттях, думках і вчинках» роду та його закладам¹⁷.

Щоб розкрити міфологічну суть Табіті-Гістії, ми повинні виходити не з Гесіода, не з містерій орфіків, не з Тіта Лівія, а з того, що можна почерпнути із звісток самого Геродота про місцеву, скіфську Табіті. Ця вимога методично й методологічно цілком виконана. Далі ми побачимо, що Гесіод про Гістію каже одне, а Геродот про скіфську Табіті-Гістію — зовсім інше. Тим більше державний римський культ латинської Вести ніяк не в'яжеться з обрядовим культом скіфів середини I тисячоліття до н. е.

При всьому тому, це зовсім не значить, що міфологія скіфів являла якусь замкнену в собі, відмежовану від усього світу культову систему, і що в ній не було запозичених образів, які ввійшли в неї ззовні. До сить послатися на культ Геракла у скіфів або згадати про поширення у Скіфії культ Ахілла. Ці суто грецькі культури знайшли собі поширення в греко-скіфському середовищі і набули тут своєрідного забарвлення. Скіфську генеалогічну легенду Геродот записав у двох версіях: борисфенівській і греко-скіфській від pontійських греків, де немає згадки ані про Табіті-Гістію, ані про Таргітая й на місце Папая-Зевса з'являється зайділій, чужинецький Геракл, як це навмисне зауважує легенда.

ТАБІТІ-ГІСТІЯ. За свідченням Геродота (IV, 59), скіфи з усіх богів найбільше шанують Гістію. Щодо її місцевого імення, то Геродот відзначає: «Гістія зв'ється по скіфському Табіті».

В скіфській генеалогічній легенді (IV, 5—10), в обох її варіантах, борисфенівському й pontійському, Табіті-Гістія не фігурує. Однак згадка про неї трапляється в кількох інших місцях. Наприклад, поруч із Зевсом вона названа у відповіді Іданфірса Дарієві (IV, 127). Про царські Гістії іде мова в Геродота у зв'язку з формuloю клятви. Клятва Гістіями вважалася найбільшою (IV, 68).

Як трактована Табіті в літературі? «Правдива суть Табіті лишається для мене неясною», — визнає С. Жебельов. «Зіставлення її (Табіті) з грецькою Гістією мало що говорить, тому що ця богиня не відіграє ніякої ролі ні в гомеровій, ані в гесіодовій теологіях»¹⁸. Культову дружорядність Гістії вважає потрібним підкреслити Й. М. Артамонова¹⁹. Згодомося. В олімпійській релігії Гістія жодна видатна постать. Вона не відіграє ніякої ролі в епосі Гомера і в творах Гесіода. Все це так, проте в доолімпійській релігії вона найстарша і найстаріша. Вона пра-

¹⁷ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 77.

¹⁸ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 88.

¹⁹ М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

прамати, дружина Укра. За Діодором, її сини Хронос і титани, її дочки — Рея і Деметра; Зевс, Гера й Посейдон — онуки Гістії²⁰.

За визнаною в історіографії схемою, Табіті трактується як богиня вогнища. Саме такого погляду додержується Толстой і Кондаков, Соболевський, Жебельов, Артамонов та інші. На погляд Толстого—Кондакова, Табіті-Гістія — «божество царського вогнища»²¹. За О. Соболевським, Табіті також «богиня вогнища», власне, «димна, димуча»²².

Те саме повторює С. Жебельов: «Табіті-Гістія повинна була мати відношення до вогнища, яке було предметом вшанування в кожній скіфській юрті»²³. Для М. Артамонова, Табіті так само «втілення уявлення про хатнє вогнище». «Це була богиня хатнього вогнища»²⁴.

Щоправда, таке тлумачення образу Табіті-Гістії виходить за межі свідчень Геродота. Це лише припущення, умовна реконструкція, до деякої міри вдала, оскільки в родових культурах образ праматері пов'язувався з культом вогнища. Супроти цього М. Артамонов посилається на латинську Весту²⁵. Неправомочність такого посилення очевидна. Латинська Веста, як охоронниця вигнанців, жертвовник з невгасимим вогнем як символ міста, імператорський Рим, могутня світова держава, суворо регламентований культ,— все це так само мало в'язеться з скіфською Табіті і догомерівським культом Гістії, як, скажімо, Енейда Верглія, створена поетом на пошану Августа, з Іліадою Гомера.

Обмежимось свідченнями Геродота. Відповідаючи Дарієві, Іданфірс сказав: «Володарями своїми я визнаю лише Зевса (ΤΟΝ ΕΜΟΝ ΠΡΟΓΟΝΟΝ) та Гістію, царицю скіфів (ΤΗΝ ΣΚΥΘΕΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ)» (IV, 127).

Дослідники звернули на це місце менше уваги, ніж воно заслуговує. Перед нами дві міфологічні постаті: праматері скіфів і династичного предка царів. Жіночому образу протистоїть чоловічий. Розмежування родонаочальників ведеться таким чином за двома лініями, батьківською й материнською. Царі стверджують своє походження від прабатька — чоловіка, прості люди, плем'я, загал, спільнота — від матері,— дорогоцінна довідка, на яку нечасто щастить натрапити.

Та Гістія не лише мати, вона також БАСИЛЕЯ. І цього не можна обминути. Колишній образ племінної праматері схрещується на даному етапі з категорією влади. Влада розчленована. Свою владу Гістія як басилея скіфів поділяє з нащадками Зевса,— добре знайоме явище, властиве для доби, про яку йде мова. Поруч з владою народу з'являється влада знатних родин, які склалися всередині племені.

За материнською лінією, за своєю загальноплемінною принадлежністю Іданфірс — нащадок Гістії; як цар, носій союзно-племінної влади, як представник знатної родини, він — нащадок Зевса, «Зевсом народжений». При всьому тому, він поділяє владу з тими, які вважають себе нащадками праматері. Суспільна ідеологія, яка відповідає сказаному, яскраво зображена Ф. Енгельсом. В родовому суспільстві на певному етапі ми знаходимо, фіксує Ф. Енгельс, «перший зародок окремих знатних сімей всередині роду; а в греків до того ж є перший зародок майбутнього спадкового проводу, або монархії»²⁶. Цьому відповідають

²⁰ Діодор VI, I, за Євсевієм, II, 59.

²¹ И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности, вип. 2, СПб., 1889, стор. 48.

²² A. Sobolevskij, Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten, Archiv für slavische Philologie, том 27, Берлін, 1905, стор. 242.

²³ С. А. Жебріев, вказ. праця, стор. 88.

²⁴ М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

²⁵ «Гістія (лат. Веста) ...богиня хатнього вогнища й жертоприношень, покровителька родинної згоди і єдності, захисниця вигнанців та переселуваних, що шукають притулку й гостинності. У вигляді жертвовника з невгасимим вогнем вона була за символ громадянського з'єднання в межах держави або міської общини». М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

²⁶ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 84.

зміни в родовідних, генеалогічних уявленнях доби. «Кожен рід веде своє походження від одного з богів, а рід глави племені уже від більш «знатного» бога, в даному разі від Зевса»²⁷. Тут розкривається зв'язок уявлень, що ліг в основу скіфської генеалогічної легенди, як вона була записана Геродотом. Легенда записана ним в династичній версії переказу.

Сказане про Табіті як басилею скіфів і про Зевса як предка царя Іданфірса вносить ясність у загадку про «клятву царськими Гістіями», що була, за свідченням Геродота, «найбільшою клятвою скіфів» (IV, 68).

Згадка про царські Гістії припускає подвійне тлумачення. Під царськими Гістіями можна розуміти: або Гістії належать лише царям, царському дому, царській родині, або ж цей епітет може бути віднесенний до самих царствених Гістій, відповідно до того як Гістія названа царицею скіфів.

Перший погляд найбільш поширений. За Толстим—Кондаковим, Гістії це «царські хатні вогнища», «божества царського вогнища»²⁸. Попираючись на це тлумачення, М. Артамонов вважає, що «клятва царськими Гістіями» була клятвою «царським вогнищем, царськими предками»²⁹. «В образі Табіті втілювалось уявлення не тільки про хатнє вогнище та родинну або ж родову спільність, але й про єдність всього племені, культ якого пов'язувався з царським домом»³⁰. «Лише цим зв'язком Табіті з царським домом можна пояснити уявлення про неї як про «царицю скіфів», як про верховну богиню цілого племені»³¹.

Дозволимо собі не погодитись з цим поглядом. Згідно з Геродотом (IV, 127), з царським домом був пов'язаний не культ Табіті, а Зевса. Як ми бачили, Зевс — предок і володар Іданфірса, Гістія — володарка всіх скіфів. На етапі воєнної демократії басілевс — воєначальник, який ще не обернувся в монарха; владу зберігає за собою народ. Відповідно до цього й Табіті — найвища богиня не через зв'язок з царським домом, а тому що вона спільна племінна прамати, прародителька цілого племені. Для племінної володарки збережено жіночий образ.

До речі, згідно з М. Артамоновим, в образі Табіті втілювалось уявлення «про сімейну або родову спільність»³², але це суперечить тому, що в цьому зв'язку каже Ф. Енгельс. «Не тільки Грот, але й Нібур, Моммзен і всі інші історики класичної стародавності досі не справилися з питанням про рід... Вони завжди бачили в ньому групу сімей і через це не могли зрозуміти природу і походження роду. За родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути організаційним осередком, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів»³³.

На жаль, етимологічний аналіз імені Табіті дає зовсім небагато. Лінгвісти йшли за міфологами. Подібно останнім, вони намагалися пов'язати етимологічне тлумачення цього імені з образом Табіті як богині хатнього вогнища. К. Мюлленгоф, В. Томашек, Вс. Міллер зводять ім'я Табіті до іранського *tar*-«горіти»³⁴. О. Соболевський лишається в межах того ж таки семасіологічного ряду, зіставляючи: лат. *favilla*, гр. ΘΥΜΟΣ, др.-інд. *dhumāḥ*, слов. дим в загальному значенні «димна, димуча»³⁵.

Макс Фасмер відкинув наведені пояснення як негідні, а тлумачен-

²⁷ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 84.

²⁸ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 48.

²⁹ М. Артамонов, вказ. праця, стор. 58.

³⁰ Там же, стор. 58.

³¹ Там же, стор. 58—59.

³² Там же, стор. 58.

³³ Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 80.

³⁴ Вс. Міллер, Осетинские этюды, М., 1887, т. III, стор. 134; K. Müllenhoff, Deutsche Altertümter, т. III, Берлін, стор. 108.

³⁵ A. Sobolevskij, вказ. праця, стор. 242.

ня Соболевського назвав цілковито хибним. Щоправда, він теж не на-
важився відійти від звичайного тлумачення образу і зного боку на-
водить ново-перс. *taft*, осет. *t'aft'* «спека», хоч і застерігає, що «при
цьому в слові Табіті лишається неясним перше і»³⁶.

Фракійська мова в даному разі дає не більше як іndo-іранські³⁷.

Відсутність прямих зближень на ґрунті іndo-європейських мов
примушує припустити, що ім'я Табіті утрималося в мові скіфів ще з
доїndoєвропейських часів. Звідси така невиразність зближень. Принайм-
ні, досі, як ми бачили, ніхто з дослідників не зміг відзначити чогось
певнішого.

ПАПАЙ-ЗЕВС. На другому місці після Табіті у Геродота стоїть
Зевс і Земля-Апі, яку скіфи вважають дружиною Зевса (IV, 59). За
Геродотом Зевс «цілком слішно звуться по-скіфському Папаєм» (IV,
59). «Чому цілком слішно?» — запитує Жебельзов і відповідає: «Тому,
розуміється, що скіфське Папай яскраво нагадало Геродотові гомерове
ПАППА (Іліада V, 408; Одісея VI, 57)... У Гомера Зевс звуться «бать-
ком»; а в «Теогонії» Гесіода — «батьком богів і людей». Певне, саме
ця асоціація ідей укріпила в Геродота думку про тотожність Папая з
Зевсом»³⁸.

Ми не знаємо, чим керувався Геродот у даному разі. Одне цілком
безперечно: з образом грецького Зевса й скіфського Папая однаково
пов'язувалося уявлення батька. Досить нагадати, що Іданфірс у своїй
відповіді Дарієві назвав Зевса своїм владикою і предком (ПРОГО-
НОС) (IV, 127).

Мова йде про особливу культову категорію батьків-родонаочальни-
ків, виразно виділену й відокремлену в скіфській міфології. Батькам од-
водилося в ній поважне місце, причому вони поділялися на кілька сту-
пенів і груп: а) прапрабатько богів і людей; б) прабатько людей, пер-
ша людина («Адам»), в) племінні батьки з титулом *ксая* (кшая).

Розчленування батьків на три ступніві групи в їх генеалогічній по-
слідовності найбільш виразно виступає в борисфенівській версії скіф-
ської генеалогічної легенди. Найдавніший і найвищий з усіх батьків
це Зевс. Далі легенда називає Таргітая. Це скіфський Адам, перша лю-
дина, прабатько людей. Від нього походять племінні ватажки, Ліпоксай,
Арпоксай та Колаксай. Кожен з них батько окремого племені. Ліпо-
ксай — родонаочальник авхатів, Арпоксай — катіарів і траспіїв, Кола-
ксай — паралатів. Усі вони — *ксай*.

Pontійська версія теж знає кілька категорій прабатьків, але вона
спрощує генеалогічну схему і зменшує рахунок поколінь. Замість трьох
ступенів вона відрізняє лише дві: Геркулеса як спільногого прабатька та
Агатірса, Гелона й Скіфа як племінних батьків. Титул *ксая* тут від-
сутній.

Дехто з дослідників тлумачить образ Папая-Зевса як образ уяв-
лення Неба. Саме з цього погляду скіфську генеалогічну легенду
В. І. Абаєв ладен розглядати як «міф про походження скіфів від неба
ї води, від Зевса й Дніпра»³⁹. За твердженням В. Абаєва, «походження
племені від союзу Неба й Води було стійкою міфологічною традицією
скіфів»⁴⁰.

³⁶ M. Vasmeg, Iranier in Südrussland, Лейпциг, 1923, стор. 16—17.

³⁷ Д. Дечев, Характеристика на тракийския език, Софія, 1952, стор. 70, 84,
§ III, 3, XIII.

³⁸ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 86—87.

³⁹ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, М.—Л., 1949, стор. 243. До речі,
тут потрібні деякі уточнення. Легенда розповідає не про шлюб Зевса і Дніпра, а про
шлюб Зевса з дочкою ріки Дніпра. Так само легенда нічого не каже про походження
скіфів від Зевса. Легенда побудована на градації поколінь, на розчленуванні батьків
за зміною поколінь: Зевс—Таргітай—*ксай*.

⁴⁰ Там же, стор. 242.

Такого ж погляду додержується М. Артамонов. На його думку, образ Папая, ототожненого з Зевсом, це «образ космічного божества». Палай — «небесний бог, який відповідає в цьому розумінні небесному громовержцю Зевсу, батькові богів і людей»⁴¹.

Скіфська генеалогічна легенда сприймається тут як природний міф, як алгоритичний переказ про сили і явища природи. Якою мірою можна з цим погодитись? Чи справді Папай образ не родового, а космічного плану?

Натяк на небесного громівника знаходиться в тій частині генеалогічної легенди, де розповідається про дарунки, які впали з неба. В ній іде мова не про походження скіфів, а про походження влади у скіфів. Переказ про подарунки, які впали з неба, покликаний ствердити права паралатів — сколотів, нащадків Қолаксая на владу в скіфському племінному союзі, на чолі якого стояли сколоти.

Не доводиться сумніватись, що переказ про небесні дарунки небесних батьків був витворений на етапі складання союзу племен, коли всередині роду відокремлюються окремі знатні родини й виникає «перший зародок майбутнього спадкового проводу», як це відзначає Ф. Енгельс⁴².

Давні родові легенди, успадковані від попередніх часів, переробляються, пристосовуються до нових суспільних взаємин, обертаються в династичний переказ союзноплемінного масштабу.

Нагадаємо, що «басилевс був воєначальником, суддею й верховним жрецем»⁴³. «У басилевса, крім військових, були ще жрецькі права», «надані йому як верховному представникові племені або союзу племен»⁴⁴.

Сказаним визначається те суспільне аристократичне середовище, де родові міфи набувають нового сенсу. Давні перекази використовуються для обґрунтuvання спадкових, династичних прав даної знатної родини.

При всій ясності образу Папая, як батька, М. Ростовцев волів нагромаджувати довкола безмежну кількість цілком зайвих імен і зіставлень. Так, з приводу зображення на трикутній платівці з Карагодешаш він, наприклад, пише: «Бог із скіпетром і ритоном є, певне, верховний бог скіфів, який відповідає персидському Ормузду, можливо, той бог, якого Геродот називає Папаем і який, безперечно, своєю іншою стороною щільно стикається з малоазійським Папаєм, пізнішим Attісом, близьким родичем фракійського Сабазія — Діоніса»⁴⁵. Тим самим шляхом іде Л. Єльніцький. Він посилається на Арріана з його згадкою про малоазійських віфінів та на Пселла, за яким «у фрігійців Attіс рівнозначний Зевсу»⁴⁶. «Ототожнення Папая з Attісом, який був на малоазійському ґрунті паредром богині Қібели, вводить нас в коло поширення культу Великої матері, найважнішого божества родючості»⁴⁷.

Ці посилення на Пселла та на «Віфінську історію» Арріана в схоліях Євстафія до Іліади (V, 408, 565) свого часу наводив Гофер у Міфологічному лексиконі Рошера⁴⁸. С. Жебельов вважав потрібним виступити проти подібних посилень. «Віфінської мови Геродот не знав, з фрігійськими культами він ледве чи був знайомий, до того ж написи, де наведені згадані прізвища Зевса, далеко пізніші, ніж геродотові часи»⁴⁹.

⁴¹ М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 75, 76.

⁴² Ф. Енгельс, вказ. праця, стор. 84.

⁴³ Там же, стор. 85.

⁴⁴ Там же, стор. 84.

⁴⁵ М. И. Ростовцев, вказ. праця, стор. 5—6.

⁴⁶ Л. А. Ельніцький, вказ. праця, стор. 46.

⁴⁷ Там же, стор. 46.

⁴⁸ W. H. Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, т. III, стор. 1560, 1566.

⁴⁹ С. Жебелев, вказ. праця, стор. 87.

Підсумуємо. Скіфський Папай це не грецький Зевс, ніякий віфінський або фрігійський Аттіс. Тим більше він не Ормузд і не має ніякого відношення до малоазійської Кібели. Ці мандрівки по морях світової міфології розпливчасті й тим самим безпредметні.

Папай — прабатько, втілення образу родонаочальника. Цей образ відповідає тому етапу, коли поруч з образом праматері з'являється образ батька. Розчленування первісного единого образу прабатьків на чоловічі і жіночі персонажі призводить до привнесення в скіфський генеалогічний міф шлюбної теми. Давня Табіті була безмужня. Папай у списку богів фігурує як чоловік Землі-Апі. Борисфенівська версія генеалогічної легенди дружиною Зевса називає, як ми бачили, дочку річки Борисфена. Діодор розповідає про шлюб Зевса з дочкою Землі, напівжінкою, напівзмією.

Щодо імені Папая, то воно добре засвідчене в епіграфічній ономастичі Північного Причорномор'я. Воно відоме з Ольвії, Пантікапея, Горгіппії (I, 86, 5; 147, 7; II, 29, 45; 188, I; 402, 30, 32, 33, 53; 446, 12; 451, 24; IV, 228, I).

Немає сумніву, особисте ім'я Папай входило до словника скіфської мови. Це ім'я характерне також для Фракії⁵⁰. Поруч з скіфською і фракійською мовами це ж ім'я засвідчене в іранській мовній області⁵¹. Okрім мов східної індоєвропейської групи, дане ім'я фіксоване в грецькій мові⁵². Але це ім'я становить принадлежність так само малоазійської ономастики (Лікаонія, Фрігія, Карія, Ісаврія, Памфілія, Кілікія)⁵³.

Щодо значення імені Папай, то, згідно з Юсті, «слово має значення «батька»; у вірменській мові «діда, батька»⁵⁴.

ЗЕМЛЯ—ГЕЯ—АПІ. За повідомленням Геродота, окрім Табіті-Гістії й Палая-Зевса, скіфи шанують «Землю, вважаючи Землю дружиною Зевса». До цього він додає, що скіфською мовою Земля звється Апі (IV, 59).

С. Жебельєв сподівався з'ясувати міфологічний образ Апі через зіставлення з грецькою Геєю. «Чому Апі зіставляється з грецькою Геєю-Землею? У Гесіода (Теогонія 117) Гея — дружина Урана [Небо — «усіх безсмертних беспечна осада»]... Можливо, орфічне уявлення про Гею як маті не тільки богів, але й смертних людей, вплинуло на Геродота, знайомого з орфічними таємницями»⁵⁵.

Таке пояснення дає небагато, оскільки між грецькою Геєю й скіфською Землею-Апі немає тотожності. У греків Гея — дружина Урана, мати Хроноса, титанів, Ерехтея тощо; у скіфів Земля-Апі — дружина Зевса. Невідповідність надто виразна, щоб її обминути або ж намагатись у якийсь спосіб примирити.

Спробуємо триматися якнайближче до Геродота, уникнути аналогій. За Геродотом, Апі-Гея — дружина Зевса-Папая. Okрім Геї-Апі скіфська міфологія називає ще кількох дружин Зевса. Згідно з генеалогічною легендою, це — дочка Борисфена, мати першої людини Таргітая. За версією, яка сходить до Діодора, дружиною Зевса була «народжена Землею діва».

Діодор немов корегує, виправляє Геродота, або ж намагається спо-

⁵⁰ Д. Дечев, вказ. праця, стор. 88, § 16, 2.

⁵¹ F. Justi, *Iranisches Namensbuch*, Марбург, 1895, стор. 241; L. Z gusta, Die Personennamen griechischer Städte der nordlichen Schwarzmeerküste, Прага, 1955, стор. 304, § 602.

⁵² L. Z gusta, вказ. праця, стор. 304.

⁵³ Як відзначає Л. Зуста, ці «імена правдоподібно належать до групи дитячих слів і імен папа». До цієї групи імен він відносить саме ім'я скіфського божества Папая. Див. L. Z gusta, вказ. праця, 1955, стор. 303—304, § 602.

⁵⁴ F. Justi, вказ. праця, стор. 241.

⁵⁵ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 87.

лучити окремі версії. Якщо «батько історії» твердив, що дружиною Зевса була Земля-Гея, а, згідно з pontійською версією, чоловіком напівжінки — напівзмії був Геркулес, то Діодор, супроти свого попередника, посилаючись зногою боку на скіфські перекази, твердить, що дружиною Зевса була не Земля, а дочка Землі, в якої «верхня частина тіла до пояса була жіночою, а нижня зміїна» (ТА ΔΕ ΚΑΤΩΤΕΡΑ ΕΧΙΔΝΗΣ). Від її шлюбу з Зевсом народився син, якого звали Скіфом і який «назвав народ за своїм ім'ям скіфами» (II, 43, 3—4) ⁵⁶.

Повернемось до Геродота. Як пояснити, що в нього в шлюбній парі з Зевсом одного разу виступає Земля-Апі, тоді як в іншому «дочка ріки»? Спробуємо з'ясувати етимологію скіфського імені Апі.

Карл Мюлленгоф наближав скіфську Апі до латинської Ops богині жнів, достатку ⁵⁷. О. Соболевський зіставляв Апі з грец. ἌΠΦΑ, 'abbha «батечко»; отже, «значення імені було б матінка» ⁵⁸. М. Фасмер виступив супроти етимології, запропонованих Мюлленгофом і Соболевським. На відміну від них він висунув інше, своє власне пояснення: ἌΠΙ·ΓΗ Герод. IV, 59 співзвучне з авест. ap̊r «вода», але дуже відрізняється за своїм значенням ⁵⁹.

Це зіставлення найбільш переконливе. Воно відповідає загадці в скіфській генеалогічній легенді про «дочку ріки Борисфена». М. Фасмерові доводиться закинути лише те, що він зігнорував балтійські зв'язки. Пор. др.-prus. аре «ріка» (Ельб. словн. № 62), литов. ирэ, латиськ. ирме «ріка» ⁶⁰.

Це слово відоме також в фракійській мовній області, де воно засвідчене як гідронім, топікон та етнікон. Пор. в назвах річок: Apīlas, Apos, ἌΙΣ—HNOC; в назвах місцевості: Burd—ара, ZÁЛД—АПА; в етнонімах: BOYРД—ЕП—HNOC ⁶¹.

Цей збіг назв ріки, місцевості й племені робить зрозумілим, чому Геродот одного разу каже про Землю-Апі, а іншого разу скіфську прамати зображує як дочку ріки.

ГОЙТОСІР-ОЙТОСІР. Для нас неясні лінії зв'язків, які дозволили Геродотові ототожнити скіфського Гойтосіра з грецьким Аполлоном. Нам невідомо, чи була властива скіфській культової системі ієрархічна структура. В усікому разі, в наведеному Геродотом списку богів Гойтосір-Ойтосір, ототожнений з Аполлоном, стоїть відразу після Папая-Зєвса та Апі-Геї (IV, 59).

М. Артамонов заразовує Гойтосіра до космічних божеств. Він вважає, що Гойтосір становив собою «антропоморфний образ космічного божества, родючих сил природи», саме сонця ⁶².

Розуміється, подібне припущення можливе. Якщо в скіфів існував справді натуралістичний культ обожнених сил природи й сонце було зведене на ступінь божества, то Геродот міг ототожнити скіфського сонячного бога Гойтосіра з грецьким Аполлоном. Та Геродот міг керуватися при цьому якимось іншими міркуваннями, іншими асоціаціями ідей, які лишилися нам невідомими.

С. Жебельов вважає, наприклад, що «культ Ойтосіра знаходив собі вияв у вшануванні стріли» ⁶³. «За нотаткою Геродота (IV, 66), ко-жен скіф — кінний стрілець. Стрільба з лука, якою славились скіфи, повинна була мимоволі навести Геродота на думку про існування в

⁵⁶ В. В. Латышев, вказ. праця, т. 1, 1893, стор. 458.

⁵⁷ K. Müllenhoff, вказ. праця, т. III, стор. 122.

⁵⁸ A. Sobolevskij, вказ. праця, т. 27, стор. 241, 242.

⁵⁹ M. Vasmer, вказ. праця, стор. 11.

⁶⁰ E. Bergpeter, Die preussische Sprache, Страсбург, 1896, стор. 280;

I. Endzelins, Sengruš Valoda, Riga, 1943, стор. 142.

⁶¹ Д. Дечев, вказ. праця, стор. 68, 89.

⁶² М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 78.

⁶³ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 89.

них особливого божества, покровителя стрільби з лука, який відповідав грецькому «далекомечучому» Аполлону⁶⁴. Але це все здогадки, більш-менш ймовірні. У скіфів існував культ меча, але чи є в нас якісь підстави стверджувати, що в них існував також культ стріли?

Як зазначає С. Жебельов, Геродот «користувався прийомом зіставлення чужинецького божества з грецьким на підставі подібності їх функцій»⁶⁵. Так, безперечно, Геродот користувався цим прийомом, але це аж ніяк не доводить, що скіфський Ойтосір є стрілометальник, на тій самі підставі, що в грецькій міфології до Аполлона додавався епітет «далекомечучий», як це обстоює С. Жебельов⁶⁶.

На жаль, переважна більшість тверджень про скіфського Ойтосіра побудована в плані припущення. Уривчасті відомості сполучаються в один спільній ряд без уваги на відсутність посередніх ланок. У Толстого—Кондакова, наприклад, читаемо: «Під Аполлоном Геродот розумів, ймовірно, бога Сонця. Грецький напис, знайдений в Римі на Есквілінському горбі, називає Аполлона Ойтосіра Мітрою, іменем персидського божества сонця». І далі: «Ці римські написи часів релігійного синкретизму вказують на азіатське походження культів: до імення Аполлона-Ойтосіра додано азіатське ім'я Мітри»⁶⁷.

Неважко зрозуміти, що документація доби релігійного синкретизму аж ніяк не може свідчити про тотожність образів Ойтосіра і Мітри й стверджувати азіатське походження скіфських культів.

Подібним чином Л. Єльницький, наводячи епітет Аполлона Лікійського Сіріос, засвідчений Плінієм, оголошує відповідно до цього скіфського Ойтосіра «племенним богом лекосірійців — мешканців північно-східної Кападокії, насиченої в VII—VI ст. до н. е. кімерійськими елементами»⁶⁸. Цілком зрозуміло, що вказівка на «кімерійські елементи» ще не доводить, ніби Сіріос це відгук скіфського культового імені Ойтосіра, занесеного кімерійцями до Малої Азії. До того ж, звідки нам відомо, що в кімерійців існував культ Ойтосіра?

Лишається ще один шлях — етимологічний аналіз імені. Членування імені Ойтосір досить ясне. Ім'я явно двочленне. Всеволод Міллер порівнює другу частину — ΣΥΡΟС з др.-інд. çura «герой», авест. sura «могутній»⁶⁹. Таке тлумачення поділяє Соболевський. Він вважає його «пerekонливим»⁷⁰. Безперечно, це зближення цілком переконливе, але сюди треба додати вказівку на фракійську мову. Пор. фрак. ΣΟΥΡΑ —, ΣΥΡΟС в особистих іменах ΣΟΥΡΑ — ΤΡΑΛΙС, ΔΙ — ΣΥΡΟС, ΖΙ — ΣΥΡΑΣ, а також ΣΟΥΡΑ, ΣΥΡΑΣ, Surus⁷¹. Дуже цікаві культові паралелі засвідчені в фракійській епіграфіці: ΘΕΟΣ ΣΟΥΡΕΓΕΘΗΣ 'ΕΝ ΚΟΟΣ та heros Suregethes в латинському написі з Дуросторума, наведеному Василем Пирваном, про що згадує Л. Єльницький⁷².

Отже, відповідно до того, що скіфські племінні ватажки, герой-епоніми, родонаочальники скіфських племен були ксаї (Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай), скіфський Ойтосір і фракійський Сурегет зберігають у своїх іменах таку ж іранську назву *сур*, отже «героя». Варто нагадати, що грецька міфологія відрізняла три категорії міфологічних пер-

⁶⁴ С. А. Жебельев, вказ. праця, стор. 88.

⁶⁵ Там же, стор. 88—89.

⁶⁶ Там же, стор. 89.

⁶⁷ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 44.

⁶⁸ Л. Ельницкий, вказ. праця, стор. 47, прим. 10.

⁶⁹ В. Міллер, Осетинские этюды, т. III, М., 1877, стор. 132.

⁷⁰ A. Sobolevskij, вказ. праця, т. 27, стор. 242.

⁷¹ При тлумаченні цього імені Дечев, як і Вс. Міллер, посилається на др.-інд. Çura, авест. Sura в значенні «герой, могутній, міцний» Д. Дечев, Характеристика..., стор. 117—118, § 36.

⁷² Л. А. Ельницький, вказ. праця, стор. 43.

сонажів: боги, полубоги й герой. Тим-то скіфський Ойтосір, як і фракійський Сурегет належали до категорії герой.

Щодо першої частини імені, то, як відомо, скіфське *u* в грецькій транскрипції передавалося через Ο, Οι (vir-OIOP). Так само в фракійській мовній області грецьке написання оі передавало вимову фракійського *u*⁷³. Пор. племінну назву ΟΙΤΗΝΣΙΟΙ, назву ріки ΟΙΤΥС, тобто Utus, або ж Utus, а також назву ріки в Болгарії Vit, яка сходить до фрак. *Witus з *ΟΙΤΥС⁷⁴.

Отже, не підлягає сумніву, що перша частина імені Ойтосір становить собою грецьку транскрипцію місцевого скіфо-фракійського імені Віт, яке, до речі, якнайкраще засвідчене як культова назва в балтійській мовній області. Пор. відповідну серію культових імен: Віт, Вітелюбе, Геровіт, Поревіт, Ринвіт, Ругевіт, Свантовіт (Святовіт), Яровіт тощо⁷⁵.

Таким чином, скіфське культове ім'я Ойтосір-Гойтосір знаходить собі пояснення на ґрунті східної групи іndoєвропейських мов, відбиваючи для середини I тисячоліття до н. е. те становище, коли спільність цієї мовної групи ще не була остаточно порушена.

АРГІМПАСА—АРТІМПАСА. Після Аполлона — Гойтосіра фігурує в списку богів у Геродота (IV, 59) Афродіта небесна, звана по-скіфському Аргімпаса (варіант: Артімласа, Аріппаса).

Толстой—Кондаков вважають, що скіфське божество було «одним з незлічених видів азіатської богині Астарти». Посилаючись на написи з Тускулана: «Богині Артімпасі» та «Зевсу батьківському й Артімпасі», вони зазначають: «Вільновідпущені, посвятники приношені Артімпасі, своїми власними іменами (Полемон) дозволяють зробити висновок про їх малоазійське походження»⁷⁶.

С. Жебельєв приєднується до цього твердження. Він вважає, що Аргімпаса «не грецьке, а східне божество». На його думку, «найприродніше бачити в Аргімпасі — небесній Афродіт месопотамську Іштар», «як божество, між іншим, і жіночої родючості, і взагалі жіночого начала»⁷⁷.

Відсутність сталої написання заважає тлумаченню імені скіфської Афродіти. Якщо згодиться, що ім'я звучало як Аргімпаса, то воно знайде собі аналогії в особистих іменах ΑΡΓΑΙΟΣ, в назві місцевості Аргідава, Арго-ванаг (Ольвія, I, 82, 3; 94, 4; 132, 10; 138, 6)⁷⁸. О. Соболевський пов'язує ім'я Аргімпаси з назвою геродотових аргіппеїв⁷⁹. Ці зіставлення повторює також і Л. Єльницький⁸⁰. Макс Фасмер висловився проти цих зближень. Думку, висловлену Соболевським, він вважав «надто сміливою»⁸¹. Отже, питання про етимологію Аргімпаси лишається поки що відкритим⁸².

ТАГІМАСАД. Оскільки культи всіх перелічених щойно божеств є загальноплемінні, спільні для всіх скіфів, Геродот відокремлює однак культ Тагімасада. Культ Тагімасада, якого Геродот зіставляє з гре-

⁷³ «Ο— в ΟΙΣΚΟΣ та в *ΟΙΤΥС відтворює відкрито вимовлюване фракійське *u*, яке, як складова частина дифтонга *ui*, легко може обернутися у співзвучне *w*»; Д. Дечев, Характеристика..., стор. 38, 99, прим. 4, § 29, 2.

⁷⁴ Там же, стор. 99, прим. 4, § 29, 2.

⁷⁵ L. Niederle, Slovanské Starožitnosti, том II, I, Прага, 1924, стор. 140, 142, 149, 153, 157.

⁷⁶ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 44.

⁷⁷ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 88.

⁷⁸ Д. Дечев, вказ. праця, стор. 87, § 15, 11; L. Zgusta, вказ. праця, стор. 67—68, § 54.

⁷⁹ A. Sobolevskij, Γ in skythischen Wörtern bei Herodot, Afslph. т. 28, Берлін, 1906, стор. 450.

⁸⁰ Л. А. Ельницкий, вказ. праця, стор. 48.

⁸¹ M. Vasmeg, вказ. праця, стор. 12.

⁸² Пор. Д. Дечев, вказ. праця, стор. 67, § 2, 1.

цьким Посейдоном, становив собою принадлежність виключно царських скіфів. «А так звані царські скіфи вшановують також Посейдона» (Гер., IV, 59).

Геродот, як сказано, Тагімасада ототожнює з Посейдоном. З яких міркувань? Тут ми знов вступаємо в область невідомого й здогадок. Якщо Посейдон — бог моря, то, здавалося б, Тагімасад теж морський бог. Проти цього виступає Жебельов. «До моря й усього, що з морем пов’язано, цілий уклад скіфів мав аж надто мало відношення». На його думку, значно правдоподібніше «пов’язати вшанування Посейдона в скіфів з річками, яких так багато тече в країні»⁸³. Щоправда, це припущення, що Тагімасад річковий бог, теж не задовольняє Жебельова, і він висловлює іншу гадку. Оскільки «скіфи були кочовники, а для кочовника головна умова життя це — кінь», Жебельов приходить до висновку, що «Посейдон, вшановуваний у скіфів, сприймався не як володар моря, а як «кінний» Посейдон (Hippios)». Тим-то «скіфський Тагімасад уособлював, ймовірно, шанування коня»⁸⁴. До Жебельова приєднується Єльницький. Він теж вважає, що Посейдон — Тагімасад був «богом вершником (Посейдон — Гіппій у Греції)»⁸⁵.

С. Жебельову бракує аргументації. Цей брак аргументації дозволив М. Артамонову категорично заперечити думку про Тагімасада-Гіппія. «Це явно не так», заявляє він⁸⁶. Пославшись на Соболевського, який зіставляє ім’я Тагімасада-Тамімасада з назвою затоки, миса й міста Тамірака, сучасної Тендрівської коси, відомої під назвою Ахіллів біг, де, за Діонісієм, Ахілл переслідував Іфігенію—Гекату, М. Артамонов ототожнив Тагімасада з Ахіллом, як з «Понтархом», володарем моря. «Ахілл виступає як прямий заступник Посейдона, однак не грецького, а скіфського бога моря — Тамімасада». М. Артамонов має рацію, коли він стверджує, що «чоловічі божества скіфів так само мало диференційовані, як і жіночі»⁸⁷. Слухна думка, але з цього аж ніяк не виходить, що Ахілл це Тамімасад і, більше того, що «Ахілл-Тамімасад був двійником і Зевса-Папая і Геракла-Таргітая, звідки, мовляв, і пішла назва Ахілла «володар Скіфії» (Апулей)»⁸⁸.

Ми не знаємо мотивів, з яких Геродот ототожнив Тагімасада й Посейдона, але ми цілком певно знаємо, що він ототожнив саме їх, а ніяк не Тагімасада і Ахілла. Ахілла знали в Скіфії, як знали й Гомерової Іліаду. Ватажки — володарі скіфських племінних об’єднань носили як атрибут влади горити з зображенням життя й подвигів Ахілла від народження й до смерті та похорон. На сьогодні знахідки горитів відомі з Ільїнців на Бузі, з курганного поховання — поблизу Мелітополя, з Чертомлика — на Нижньому Дніпрі. Ці знахідки охоплюють основну територію Скіфії від Азовського моря до Дніпра та від Дніпра до Південного Бугу. Горити з зображенням життя Ахілла були зведені на ступінь клейнода, зовнішньої ознаки володаря. З цього погляду стає зрозумілим, через що Апулей міг назвати Ахілла володарем Скіфії.

Наприкінці лишається оглянути етимологічні тлумачення. Макс Фасмер зіставляє ім’я Тагімасада з скіфським ім’ям Октамасада (Геродот IV, 79) і фракійським Медосад. «Октамасад, Тагімасад співзвучні з фракійським ім’ям Медосад», — констатує М. Фасмер⁸⁹. Пор. також

⁸³ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 89, прим. 1.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Л. А. Єльницкий, вказ. праця, стор. 47.

⁸⁶ М. И. Артамонов, вказ. праця, стор. 77.

⁸⁷ Там же, стор. 77.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ М. Васмет, вказ. праця, стор. 18, 13, 15; пор. Д. Дечев, Характеристика..., стор. 56, 118, § 36.

ВНРІ—ΣΑΔΗС, МАІ—ΣΑΔΗС, ΠΑΙΡІ—ΣΑΔΗС⁹⁰, ΣΑΔΑΙОС (Ольвія, I, 94, 8), ΣΑΔІМАНОС (Ольвія, I, 136, 9), ΣΑΔАЛОС (Пантікапей, II, 198, I; 264, 2; IV, 252, 3; IV, 337, I; 378, 2)⁹¹.

Щодо першої частини імені Тагімасад, то вона найкраще засвідчена в імені ΘΑΓΤС IV—III ст. до н. е. та римського часу (Пантікапей, Німфей, ИАК, 10, 1904, 56, № 55; II, 94, 2; IV, 205, II, 13). Перелічуючи записи цього імення, Згуста лишає його без пояснень.

У світлі наведених зіставлень одне лишається цілком певним: назви скіфських божеств, засвідчені Геродотом, як би вони не пояснювались в літературі, є правдиві місцеві назви. Геродот не вигадав їх. Можливість зробити цей висновок дозволяє вийти з зачарованого кола довільних припущень і спретися на сталий ґрунт фактів в дальших скіфологічних студіях.

РЕЗЮМЕ

Согласно Ф. Энгельсу, для каждого племени, наряду с такими признаками, как собственная территория, собственное имя и особый диалект, были присущи также «общие религиозные представления (мифология) и обряды культа». Культовые обряды выполнялись в честь «отдельного родоначальника рода» (Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М.—Л., 1953, стр. 94—95).

Основным источником наших сведений о мифологии скіфов является Геродот. Оставленные Геродотом записи преданий и имен богов позволяют установить, что мифологические предания скіфов носили характер генеалогических легенд и скіфские божества принадлежали к категории родоначальников.

Большинство исследователей (Н. Кондаков, М. Ростовцев и др.), полагая, что скіфские культуры обнаруживают родство с религиями малой Азии, отождествляли скіфских богов с вифинским Аттисом, малоазиатской Кибелой, Астартой-Иштарь и т. д. При всем значении сравнительных изучений, нельзя упускать из вида, что скіфи в своем общественном развитии не переступили этапа союза племен и этим определяется главная задача исследования: расчленить в источниках, оставленных Геродотом, отличительные особенности, относящиеся к племенным преданиям и культурам, с одной стороны, и те элементы, которые были привнесены в эти племенные предания на этапе союза племен.

Вопреки мнению (И. Толстой—Н. Кондаков, М. Артамонов), что Табити—Гистия «божество царского очага» и что только связью с царским домом можно объяснить представление о Табити как царице скіфов, необходимо признать, что, по свидетельству Геродота (IV, 127), скіфи четко различали культ Табити и культ Зевса-Папая. Табити—Гистия признавалась высшей богиней не через связь с царским домом, а потому что она — общая племенная праматерь, прародительница всего племени. Зевс-Папай — владыка и предок Иданфирса, Табити—Гистия — «басилея» всех скіфов. К сожалению, этимология имени Табити остается невыясненной. Гораздо яснее этимология скіфского имени Зевса ПАПАЙ («отец»), засвидетельствованного не только у Геродота, но также в эпиграфических памятниках Северного Причерноморья.

Достаточно ясна этимология имени АПИ, которое М. Фасмер составляет с авест. *apī* и которое находит в свою очередь соответствие

⁹⁰ В. с. Міллєр, ЖМНП, 1886, X., стор. 268; М. V а s t e g, вказ. праця, стор. 50; L. Z g u s t a, вказ. праця, стор. 285, § 570.

⁹¹ L. Z g u s t a, вказ. праця, стор. 310, § 646.

в балтийских языках (срв. др.-прусск. *аре* «река»), а также в фракийском. Что касается скифского имени Ойтосир, то к предложенным Вс. Миллером и А. Соболевским индо-иранским сближениям (авест. *Sura*) следует присоединить указание на фракийские соответствия в таких личных именах, как *Surus*, *Sura-tralis* и др. Имя Тагимасада, скифского Посейдона, находит для себя соответствия в скифском имени Октамасад (Герод. IV, 79), в фракийском Медосад, в именах северо-черноморской эпиграфики Садалос, Садиманос (Ольвия, Пантикопей); для первой части в личном имени ΘΑΓΥС (Пантикопей, Нимфей, IV—III вв. до н. э.).

В литературе предлагались илагаются самые разнообразные толкования скифских божеств, упомянутых Геродотом. Приведенные сопоставления показывают, что имена скифских божеств, засвидетельствованные Геродотом, представляют подлинные названия и Геродот не придумал их. Возможность сделать подобный вывод и раскрыть этимологию некоторых из этих имен позволяет выйти из круга произвольных предположений и опереться на твердую основу для дальнейших скифологических разысканий.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ПРО СКІФСЬКІ НАВЕРШНИКИ

Металеві щумкі навершники становлять одну з найбільш визначних категорій речей скіфської культури. Проте, як і багато інших речей скіфського типу, матеріал цей дуже невпорядкований, не має первісної обробки.

В публікаціях і працях з скіфської археології звичайно зустрічаються лише короткі описи навершників, і, висловлені побіжно, міркування з приводу їх призначення. З'ясуванню призначення навершників присвячена спеціальна стаття В. В. Шлеєва, в якій автор наводить досить повне зведення думок і поглядів різних авторів з цього приводу¹.

Досі ще не зроблена систематизація навершників і їх типологічна проробка. Не визначена і територія їх поширення в пам'ятках різних груп скіфської культури на різних етапах розвитку, не уточнені особливості, властиві навершникам раннього і пізнього часу, не з'ясовані основні образи оздоблення навершників і навіть не підсумовані дані про умови їх знаходження у похованнях.

Перед тим як розглядати окремі групи навершників наведемо основні дані про їх знахідки в різних пам'ятках скіфської культури.

Одним з важливих центрів зосередження навершників є скіфські пам'ятки Кубані. Більшість навершників походить з курганів біля станиці Келермеської і Ульського аулу. В першому з келермеських курганів², розкопаних Н. І. Веселовським, серед численного інвентаря знайдено 14 навершників, які знаходилися біля 12 загнузданих вуздечками коней, що лежали на південному борту могили.

При конях, які лежали в західному кінці цього ряду, було знайдено два бронзові навершники у вигляді голівки коня, з довгими піднятими догорами вухами, на довгій трубчастій втулці, яка зображує шию тварини (рис. 1, 1), і два навершники у вигляді округлого бронзового прорізного бубонця на довгій трубчастій втулці, яка була насаджена на залізний стержень. При інших кінських похованнях цього ряду (точніше умови знахідок не вказані) трапились: чотири залізні навершники з овально-видовженим бубонцем (рис. 1, 4—5), один бронзовий навершник у вигляді овального бубонця, оздобленого пташиною голівкою (рис. 1, 6). Біля західного краю могили виявилися ще два кулястіх бронзових навершники на втулці (рис. 1, 3).

В Келермеському кургані № 2 навершники також були при кістяках 8 коней, які лежали на уступі вздовж південного краю могили. Дещо вище цих коней, на нижньому уступі проти другого коня, лежав

¹ В. В. Шлеєв, К вопросу о скіфских навершиях, КСИИМК, в. XXXIV, 1950, стор. 53.

² ОАК за 1904 г., стор. 86.

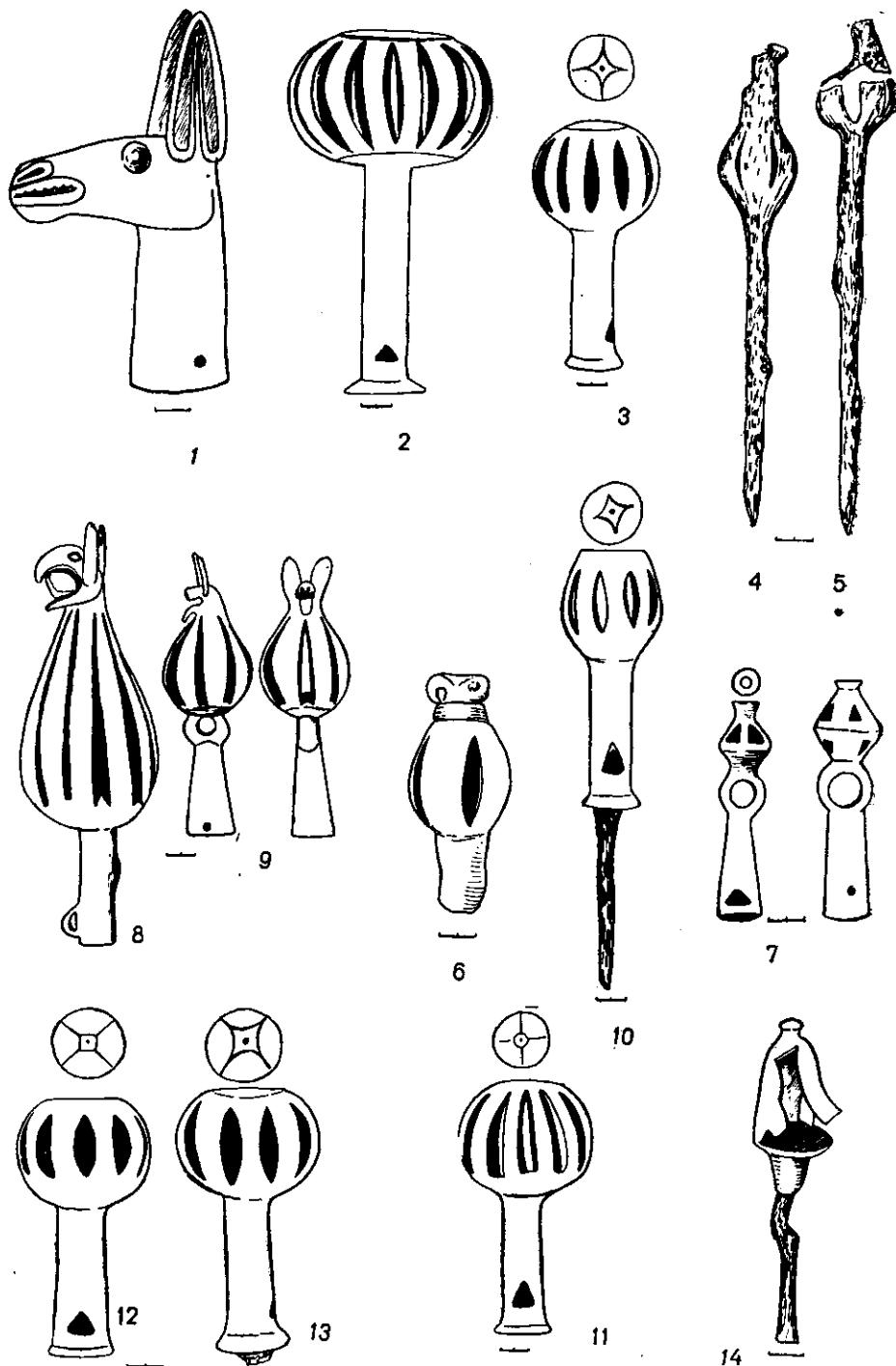

Рис. 1. Ранньоскіфські навершники із курганів біля станиці Келермеської (Кубань).

1—7—із кургана № 1; 12—13 із кургана № 2. Н. І. Веселовського; 8—11—із курганів, розкопаних Д. Г. Шульцем. 14—із кургана біля станиці Тульської.

мідний навершник у вигляді прорізної кулі на залізному стержні, з двома кульками всередині: проти сьомого коня знайдено подібний навершник, тільки більших розмірів. Між цими двома навершниками, але на верхньому уступі, знайдено ще два цілих кулястіх навершники і один розвалений на частини (рис. 1, 12, 13)³.

У розкопаному Д. Г. Шульцем кургані № 3⁴, з якого походять такі чудові речі, як золота діадема з головою грифона, срібний ритон, золоті інкрустовані прикраси з голівками левів і баранів, золота паличка-застібка, великий бронзовий казан, було знайдено також кілька навершників. Серед них — навершники у вигляді великих грушовидних бубонців, оздоблених голівкою грифона⁵ (рис. 1, 8) і два навершники такої ж форми, але менших розмірів, прикрашених голівками фантастичних істот (рис. 1, 9) з довгими вухами і висунутим язиком. Між бубонцем і втулкою є кільцева муфта.

Із Келермеських курганів, розкопаних Д. Г. Шульцем, без уточнення місцезнаходження, походять два бронзових навершники з довгими втулками. Один округлий, а другий — овальновидовженої форми (рис. 1, 10—11)⁶.

Завдяки добре встановленому датуванню келермеських курганів, всі ці навершники належать до початку VI ст. до н. е.

В кургані, розкопаному біля Ульського аулу в 1908 р.⁷ (датується тим же часом) в кінській могилі знайдені навершники у вигляді грушовидного бубонця на трубчастій втулці, який прикрашений плоскою ажурною прорізною голівкою грифона (рис. 2, 3).

В кургані біля Ульського аулу, дослідженого в 1909—1910 рр. і датованого V ст. до н. е., при кістяках 18 коней виявлено три навершники у вигляді грушовидного бубонця з головою бика і два втуличні навершники з плоским профільним зображенням орлиної голівки і підвісними дзвіночками (рис. 2, 9—11)⁸.

Слід відзначити, що всі вказані кургани були пограбовані, внаслідок чого у нас немає повних даних про поховальний ритуал і склад речей.

Умови знахідок усіх інших кубанських навершників нам невідомі. Ці навершники такі: два екземпляри у вигляді кулястих бубонців, прикрашених фігуркою оленя, а бронзовий біконічний бубонець на залізному стержні з станиці Махошевської (рис. 2, 1, 2)⁹; грушовидний бронзовий бубонець з станиці Тульської (рис. 1, 14).

В збірці Ермітажу зберігаються бронзові втуличні навершники з голівкою коня, що походять з околиць Майкопа. Вони мають багато спільногого з навершниками, знайденими в першому келермеському кургані, відрізняючись меншими розмірами і петелькою між втулкою та основою голівки (рис. 2, 4).

А. П. Манцевич люб'язно повідомила нам про подібний навершник, що зберігається в Краснодарському музеї, а також про втуличні навершники з повернутою вертикально догори орлиною голівкою, які зберігаються там же (рис. 2, 5).

До пізнішого часу — V—IV ст. до н. е. відноситься група бронзо-

³ ОАК за 1904 г., стор. 94—95.

⁴ Архів Археологічної комісії, справа № 9, 1904.

⁵ Всього, очевидно, було знайдено 4 подібних навершників. Три з них — один цілий і два в уламках — зберігаються в Державному Ермітажі, а четвертий, як нам люб'язно повідомила А. П. Манцевич, знаходиться в Краснодарському музеї.

⁶ Навершники на рис. 1, 2—4, 6, 7, 9—13, рис. 2, 4, зберігаються в Державному Ермітажі і публікуються вперше. Автор висловлює сердечну подяку дирекції Ермітажу за дозвіл публікувати ці рисунки.

⁷ ОАК за 1908 г., стор. 118.

⁸ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 147.

⁹ Смела, III, стор. 66, рис. 20.

вих навершників у вигляді голівок оленя з стилізованими рогами, два з яких знайдені в долині Дону і зберігаються в Новочеркаському музеї¹⁰; чотири походять з кургана біля м. Анапи¹¹; два — з станиці Єлизаветинської¹² (рис. 4, 1—3).

Рис. 2. Ранньоскіфські навершники.

1—2—із станиці Махошевської, 3—із кургана біля Ульського аулу 1908 р., 4—5—із околиць Майкопа, 6—7—із кургана біля с. Межирічка поблизу Балти; 8—із кургана № 407 біля с. Журовка; 9—11—із кургана № 2 біля Ульського аулу 1909 р.

На Сулі також лише порівняно невелика частина навершників виявилась пов'язаною з певними похованальними комплексами.

В кургані Старша Могила (середина і друга половина VI ст. до н. е.)¹³ два навершники у вигляді біконічного бубонця з головою

¹⁰ A. Salmony, An unknown Scythian finds in Novocherkassk, ESA, X, стор. 54.

¹¹ M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, стор. 196, рис. 224; G. Borovka, Scythian art, стор. 40, табл. VII, 3.

¹² ОАК за 1900 р., стор. 37, рис. 97, 98; G. Borovka, вказ. праця, табл. VII, 4; A. Salmony, вказ. праця, стор. 59, рис. 8—9.

¹³ МРЗ, стор. 98—99.

бика (рис. 3, 1) лежали паралельно біля південного краю могили, вершиною на південь, у безпосередній близькості від 16 кінських вуздечок, що знаходилися в південно-східному куті могили. В ці втулки були вставлені залізні стержні, від яких на віддалі двох аршин по дну могили тягнувся слід дерев'яного тліну від зотлого древка.

В кургані № 476 біля с. Вовківці (VI—V ст. до н. е.)¹⁴ навершники лежали біля південної стінки могили разом з залишками вуздечки. Всього тут виявилось три пари навершників. Дві пари у вигляді овально-грушовидних бубонців з залізними стержнями у втулках, прикрашених голівкою коня і фантастичною тварини, третя пара — втулочна, зображенням голівки фантастичної істоти (рис. 3, 6—8).

В кургані № 477 (VI ст. до н. е.) цієї ж групи¹⁵ чотири залізних навершники у вигляді бубонців з довгими стержнями лежали вершина ми в один бік, разом з частинами кінської вуздечки і шістьма великими бронзовими дзвіночками.

В комплексі кінця VI ст. до н. е. з кургана № 7 біля с. Вовківці¹⁶ є два однакових навершники, місцезнаходження яких у могилі, на жаль, не вказане. Бубонець і стержень навершників зроблені з заліза, а втулка і орлина голівка — з бронзи (рис. 3, 14).

У найбагатшому із посульських курганів IV ст. до н. е. № 1 біля с. Вовківці чотири навершники у вигляді біконічних бубонців з фігурками оленя лежали в південно-східному куті могили разом з предметами оздоблення¹⁷ (рис. 4, 5—6).

Чотири подібних навершники з оленями походять з кургана V ст. до н. е. біля с. Оксютинці¹⁸ (рис. 4, 4).

Бронзовий конус, що відноситься до цієї ж групи речей, з прикріпленими до нього 26 бронзовими дзвіночками був знайдений разом з частинами двох кінських вуздечок у гробниці з похованнями двох багатих жінок першої половини V ст. до н. е. в кургані № 4 біля с. Вовківці¹⁹.

Два навершники з кургана біля с. Будки мають зображення фантастичної вухастої тварини з гребенем (одна з голівок під час виготовлення недолита) (рис. 3, 10—11)²⁰. Два бронзових навершники у вигляді яйцевидного бубонця (рис. 3, 9)²¹ з головою качки, згідно з каталогом Київського музею, походить з кургана № 5 біля с. Попівки, а чотири залізних овальних навершники (рис. 3, 4—5) — з кургана № 3 цієї ж групи²².

Інші посульські навершники, зазначені в публікаціях, як такі, що походять «з курганів Роменського повіту», не зв'язані з певними похованнями. Такими є два навершники у вигляді овальних бубонців, прикрашені фігурками молодого оленя (рис. 3, 3)²³: один навершник з головою орла (рис. 3, 13)²⁴, а другий — з головою фантастичної тварини (рис. 3, 12)²⁵.

¹⁴ ЖРБ, стор. 151; ДП, VI, 433, 434.

¹⁵ ЖРБ, стор. 151; М. І. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 512, рис. 95.

¹⁶ Зберігається в ГІМ; Указатель Московского исторического музея 1893 г., стор. 353, Розкопки С. А. Мазараки 1886 р.

¹⁷ ДП, II, стор. 6, табл. XI, 224.

¹⁸ Розкопки В. В. Хвойка, 1897—1899 р., фотоархів ПМК, III, 7735, 2630; ДП, VI, табл. VI, 436.

¹⁹ В. А. Ільїнська, Курганы скіфского времени в бассейне р. Сулы, КСИИМК, вип. 54, М., 1954, стор. 24.

²⁰ ДП, VI, табл. I, 475.

²¹ Смела, III, табл. IX, 5.

²² Смела, III, табл. IX, 4.

²³ Смела, III, табл. IX, 3.

²⁴ Смела, III, табл. IX, 1.

²⁵ Смела, III, табл. IX, 2.

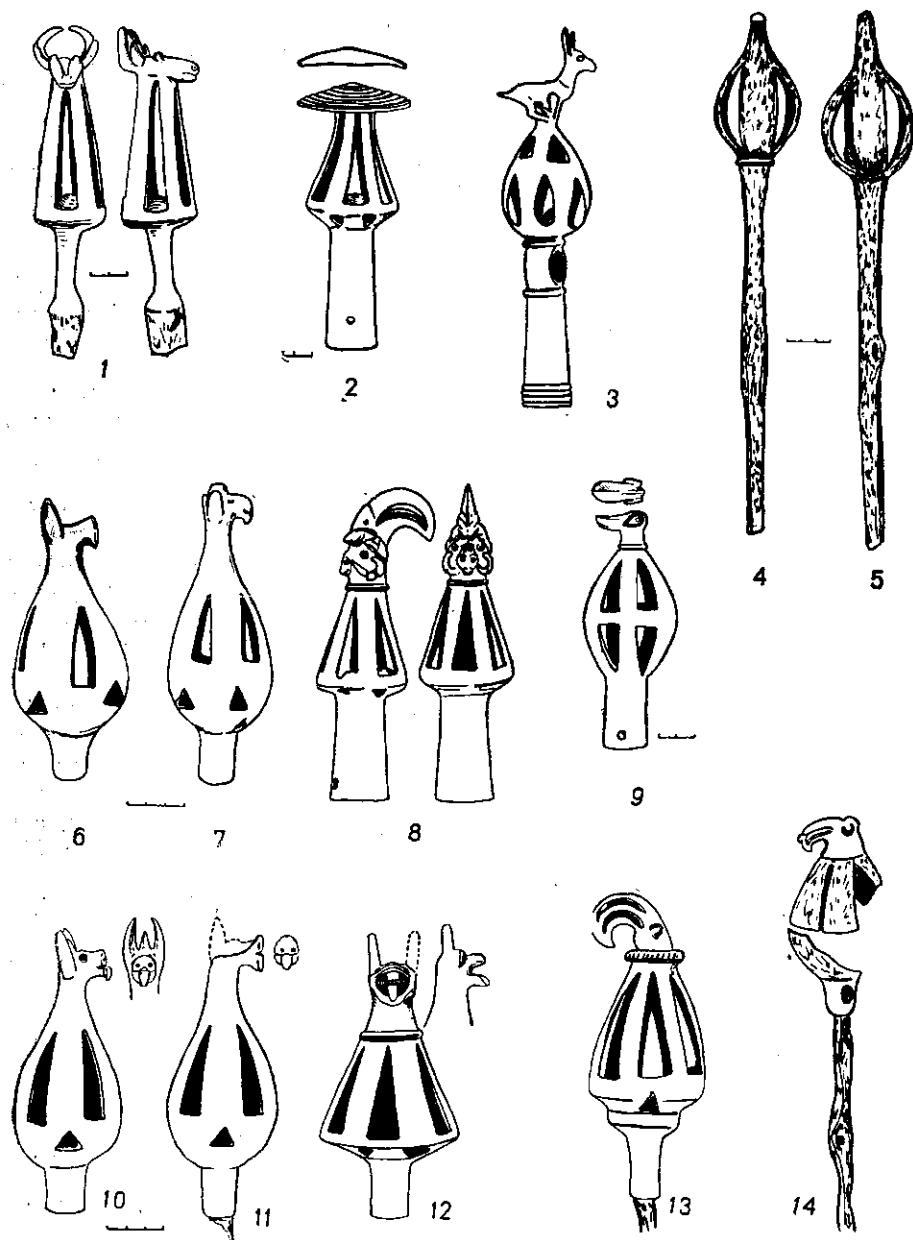

Рис. 3. Ранньооскіфські навершники Посулля.

1-13 - із Старшої Могили; 2-із околиць Чернігова; 3-із курганів Роменщини; 4-5- із кургана № 3 біля х. Попівка; із кургана № 476 біля с. Вовківці; 9-із кургана № 5 біля х. Попівка; 10-11-із кургана біля с. Будки; 12-13-із курганів Роменщини; 14-із кургана № 7 біля с. Вовківці.

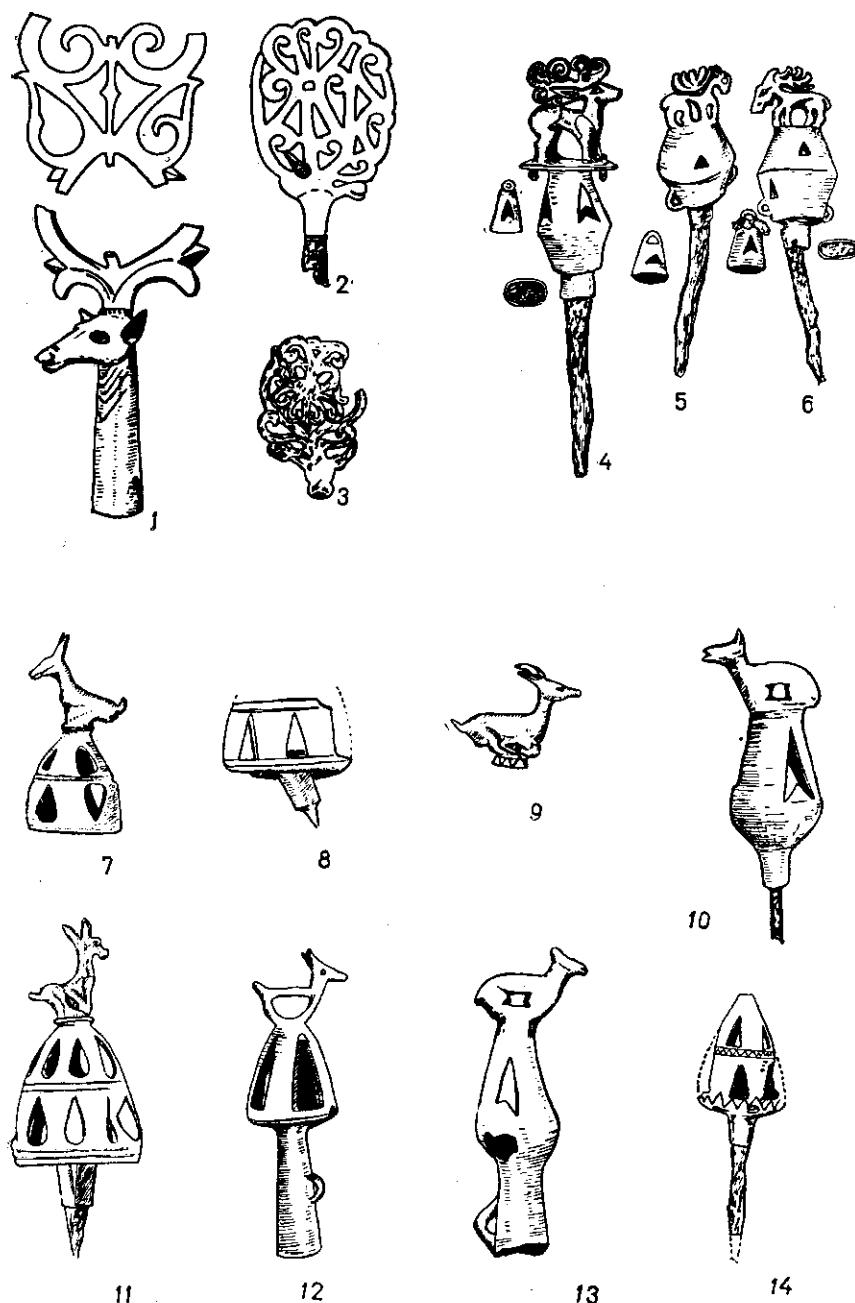

Рис. 4. Скіфські навершники Кубані, Сули і Подунав'я.

1—із Новочеркаського музею; 2—із околиць м. Анапи, 3—із станиці Єлизаветинської; 4—із кургана біля с. Оксютинці; 5—6—із кургана № 1 біля с. Вовківці; 7—із Герніезег, Семиграддя; 8, 9, 11, 14—Румунія, Бухарестський музей; 10, 13—Дъендъеш, Угорщина, 12—Шомхид—Угорщина.

Слід згадати далі найбільш північно-східну, з усіх відомих нам, знахідку навершника на Татарській гірці в околицях м. Чернігова, який мав вигляд бубонця з грибовидною голівкою (рис. 3, 2) ²⁶.

У степовому межиріччі П. Бугу і Дністра біля с. Межирічки (кол. Балтського повіту) в похованні VI ст. до н. е. виявилось два бронзових навершники: один у вигляді грушовидного бубонця на втулці з встановленим у неї залізним стержнем, другий — втулочний з біконічним бубонцем, який прикрашений кінською голівкою ²⁷ (рис. 2, 6—7).

Оригінальний бронзовий навершник у вигляді голови грифона, який є пізнім (V—IV ст. до н. е.) наслідуванням навершників з Ульського аулу, був знайдений біля с. Раскіць в Молдавії (рис. 5, 10) ²⁸.

Порівняно невелика група навершників походить з скіфських курганів Правобережного лісостепу. Серед них можна відзначити два залізних навершники у вигляді овальних бубонців з кургана середини VI ст. до н. е. № 407 біля с. Журовки ²⁹ (рис. 2, 8), в якому вони лежали навхрест на дні могили між чоловічим і жіночим кістяками. В кургані, випадково розкопаному селянами біля с. Матусова, було знайдено чотири бронзові навершники, які мали форму бубонців з звіріними голівками ³⁰.

Два бронзові навершники, прикрашені голівками тварин, були знайдені біля с. Василівки, Звенигородського повіту, Київської губернії ³¹.

Цілком своєрідну групу складає серія бронзових навершників, знайдених у скіфських степових курганах IV—III ст. до н. е.

В Олександропільському кургані знайдено дев'ять навершників (рис. 5, 1—5). Із них два, виявлені в насипу кургана на висоті біля 4 м від підошви, серед каміння, що оточувало основу насипу, були прикрашені зображенням крилатої богині ³², а один, у вигляді тризубця, мав кінці, прикрашені фігурками сидячих птахів з підвісними дзвіночками в дзьобах ³³.

Під час розкопок Терещенка в західній частині кургану, «на $\frac{3}{4}$ саженя від основи» виявились залишки повозки у вигляді залізних обручів і смуг, по боках яких і під ними знаходились два навершники з фігурками птахів на прорізній, бубонцевидній втулці з двома боковими петлями і чотири навершники на трубчастих втулках з боковими петлями, оздоблені ажурними зображеннями крилатого чудовиська, в чотирикутній рамці, до нижнього боку якої, за допомогою отворів і спеціальних петель прикріплена підвісні дзвіночки ³⁴.

В Краснокутському кургані серед залишків двох поломаних (очевидно чотириколісних) возів, складених у дві купи, було знайдено 10 навершників (рис. 5, 6—9). У південній купі було чотири навершники з зображенням крилатого дракона, що роздирає якусь тварину. Вони укріплені на горизонтальній підставці з трубчастою втулкою. В північній купі знайдено чотири навершники у вигляді крилатих левів і два навершники з бубонцевидною втулкою, прикрашені зображеннями фігурок птахів з розпущенними крилами ³⁵.

Із Чортомлика походить 10 навершників (рис. 5, 12—14), з них:

²⁶ В. А. Ильинская, Скифское навершие из окрестностей Чернигова, КСИА, вып. 13, К., 1962.

²⁷ Смела, III, стор. 67, рис. 16.

²⁸ А. А. Нудельман, Э. А. Рикман, Навершие и клад серебряных вещей из Молдавии, Известия молдавского филиала АН СССР, № 4 (31), стор. 129.

²⁹ ИАК, вып. 14, стор. 32—35.

³⁰ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, стор. 109—110.

³¹ Каталог выставки XI АС в Киеве, К., 1896, стор. 66.

³² ДГС, вып. I, СПб., стор. 2; Альбом, табл. 1, 8.

³³ ДГС, Альбом, табл. II, 1.

³⁴ ДГС, Альбом, табл. II, 6; III, 1—4; IV, 1—4.

³⁵ ДГС, вып. II, СПб., 1872, Альбом, табл. XXIV, 1, 2; XXV, 3, 4; XXIV, 3—5.

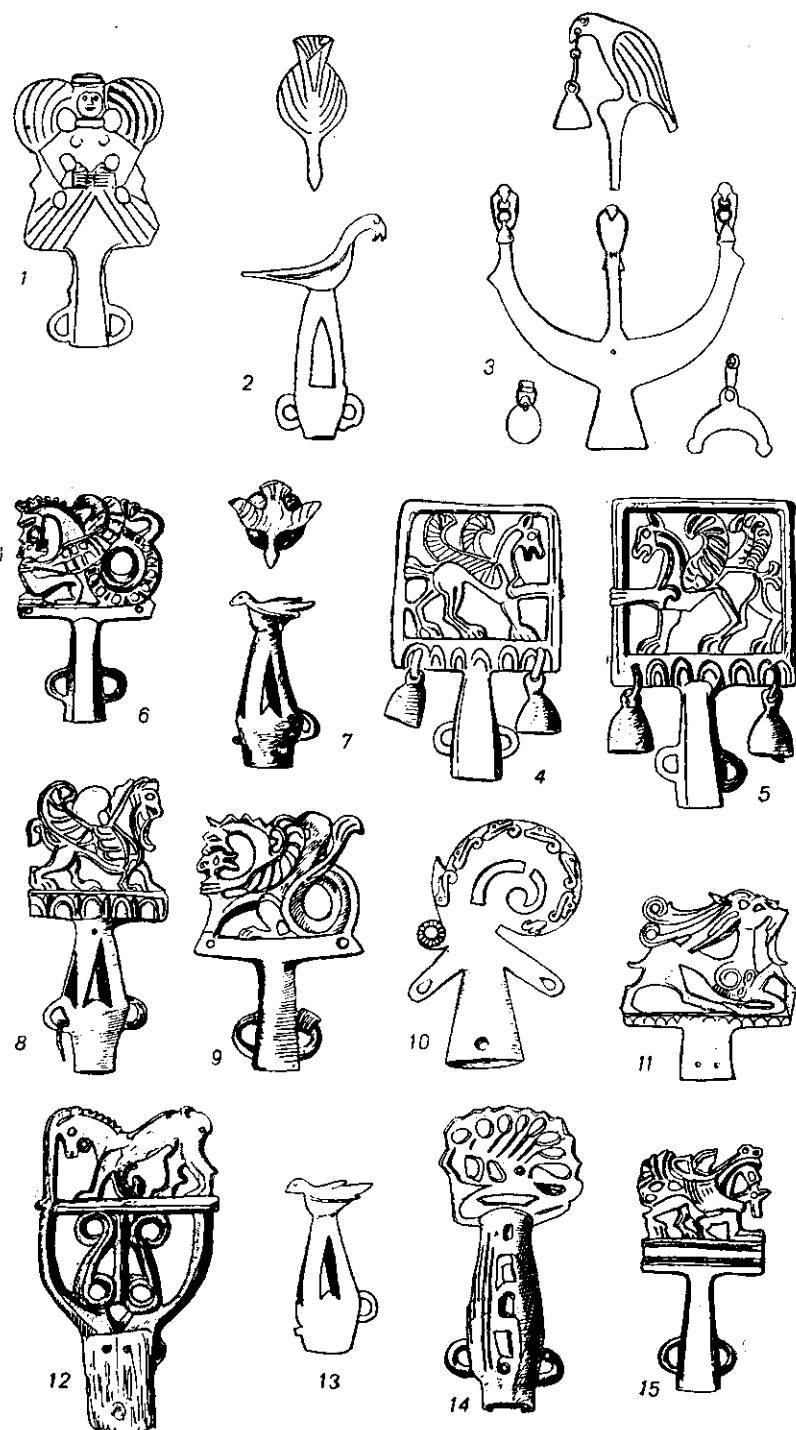

Рис. 5. Степові скіфські навершники IV ст. до н. е.

1—5—із Олександропільського кургану; 6—9—із Краснокутського кургану; 10—із с. Розкоїці в Молдавії; 11—із Чмирьового кургана; 12—14—із Чортомлика; 15—із кургана Близниці Слоновські.

четири у вигляді прорізної стилізованої фігурки оленя (рис. 5, 14) на довгій втулці, яка має вигляд прорізного бубонця з боковими петлями; чотири у вигляді фігурки якоїсь тварини (олень?, бик?) на фігурній ажурній підставці, яка переходить у плоский лопаточковидний стержень, що прикріплювався до древка (рис. 5, 12) і два у вигляді фігурки птаха з простягненими крилами на прорізній втулці, яка має вигляд бубонця з боковими петлями (рис. 5, 13)³⁶. Всі навершники знаходились в купі залізних і бронзових речей, серед яких переважали предмети кінської вуздечки і були виявлені в насипу кургана на глибині 6,5 м від вершини.

В кургані Близниці Слоновські, в нижньому шарі насипу, в північно-західній частині кургана біля кам'яного цоколя виявлено в купі шість залізних вудил з псаліями і чотири навершники з зображеннями героя, який поражає крилате чудовисько, що роздирає молодого оленя (рис. 5, 15). Навершник ажурний, плоский, прорізний, на горизонтальній підставці з довгою трубчастою втулкою, має бокові петлі³⁷.

Біля основи Чмирьового кургана були виорані чотири навершники, які мали вигляд стилізованої ажурної фігурки оленя на горизонтальній підставці, що закінчується плоскою лопаточкою (рис. 5, 11)³⁸.

В насипу кургана біля Великої Лепетихи на глибині 3 м були знайдені чотири навершники у вигляді фігурок сидячих качок на бронзовому прорізаному бубонці з втулкою (рис. 7, 3)³⁹.

Слід згадати також чудовий навершник з зображенням чоловічого скіфського божества, знайдений в урочищі Лиса Гора під Дніпропетровськом (рис. 6).

Такі основні дані про знахідки скіфських навершників на території Північного Причорномор'я, які дають можливість зробити деякі висновки.

Ранні навершники здебільшого походять з Північного Кавказу і Посулля і зустрічаються в інших місцях лише в поодиноких випадках. Так, на Кубані відомо не менше 40 ранніх навершників, які походять з 10 комплексів, на Посуллі — 26 навершників з 12 комплексів. В пам'ятках правобережного Лісостепу знайдено вісім навершників у трьох пунктах. У степовій смузі між Бугом і Дністром в одному похованні було знайдено два навершники.

Пізньоскіфський період дає зовсім іншу картину розміщення навершників. Основна їх частина, а саме 42 екземпляри з семи комплексів походить з степової Скіфії. На Кубані відомо лише вісім з трьох і на Сулі дев'ять також з трьох комплексів. Один навершник знайдено в Молдавії. У Правобережному Лісостепу навершники цього часу не зустрічались.

Особливу групу, на якій ми спинимося нижче, становлять навершники, які походять з Наддунайщини, з території Угорщини і Румунії.

* * *

Розглянемо спочатку ранню групу скіфських навершників. Серед них, насамперед, виділяються навершники з келермеських курганів, які мають вигляд великих ажурних кулястих бубонців більш або менш витягнутої або сплющеної форми (рис. 1), на довгих втулках, з розтрубом внизу, на яких знаходиться трикутний отвір для закріплення навершника на стержні. Прорізи в навершнику вузькі, меридіанальні, а їх кількість (від 7 до 12) залежить від розмірів бубонців. Верх

³⁶ ДГС, вып. II, стор. Альбом, табл. XXVII, 1—4.

³⁷ ДГС, вып. II, стор. 62. Альбом, табл. XXVI, 1—2.

³⁸ ЙАК, вып. 19, стор. 114, рис. 70—72.

³⁹ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 136, рис. на стор. 222, 275.

бонця, звичайно, плоский, у вигляді круга, і здебільшого має вигравіруваний солярний знак — хрест або чотирипроменеву фігуру. Такі зна-
ки мають багато спільногого з солярними емблемами, які постійно зустрі-
чаються на стародавньо-східних зображеннях⁴⁰.

Бронзові втулки навершників нерідко бувають насаджені на заліз-
ні стержні, на яких у кількох випадках виявились помітні сліди дерева.

Навершники описаного типу невідомі в пам'ятках інших груп скіф-
ської культури. Найближче до них стоять два навершники з кургана
біля станиці Мохощевської (рис. 2, 1). Останні також мають вигляд

Рис. 6. Бронзові навершники з Лисої гори під Дніпропетровськом.

ажурного кулястого бубонця на довгій втулці з закраїнкою біля ниж-
нього кінця. На відміну від келермеських, вони прикрашені фігуркою
стоячого оленя.

Ці навершники потрапили до Ермітажу разом з вудилами і паслі-
ями кобанського типу, які походять також з станиці Махощевської.
Спільність знаходження навершників і речей кінського спорядження до-
кументально не встановлена, але навряд чи вона може викликати сум-
нів, оскільки зображення оленя на навершниках суттєво відрізняється
від ранньоскіфських і має багато спільногого з зображеннями оленя в
пам'ятках мистецтва епохи пізньої бронзи на Кавказі. Очевидно,
О. О. Іессен правильно вказує, що махощевські навершники є найбільш
ранніми з числа відомих нам для скіфської культури⁴¹. Вони відносять-
ся, скоріше всього, ще до VII ст. до н. е. Оскільки кулясті навершники

⁴⁰ G. Perrot, C. Chipiez, *Histoire de l'art*, т. II, Париж, 1884, стор. 210, 620,
647, 763; Contenau, *Manuel d'archéologie Orientale*, т. IV, Париж, 1947, стор. 2273;
Contenau, *La civilisation des Hittites*, Париж, 1948, стор. 48; *Ugaritika*, III, стор. 8, 11,
13, 89.

⁴¹ А. А. Іессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Евро-
пейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 60—62.

описаного типу не зустрічаються в пам'ятках більш пізніх, ніж перша половина VI ст., то їх можна вважати найбільш архаїчними для Скіфії.

Порівняно невелику, відому поки що тільки в Прикубанні, групу становлять втулкові навершники без бубонців. До них відносяться навершники з голівками коня з першого келермеського кургану і околиць Майкопа, а також навершники з орлиною голівкою з Краснодарського музею (рис. 1, 1; 2, 4, 5).

Значно більше поширення дістали навершники з бубонцем овальної, грушовидної і біконічної форми. Деякі з них мають вузькі меридіональні прорізи, інші — прорізи трикутні, розміщені в два ряди. Здебільшого такі навершники відлиті з бронзи, рідше — зроблені з заліза.

Залізні навершники загалом досить однотипні. Вони мають вигляд овального бубонця з чотирма меридіональними прорізами, який зверху закінчується вістрям або шишечкою, а внизу переходить в довгий стержень, в нижній частині якого знаходиться невеликий отвір або ж петелька. Такі навершники, як ми бачили вище, були знайдені в курганах VI ст. на Кубані біля станиці Келермеської, на Сулі в кургані № 3 біля х. Попівка, № 477 біля с. Вовківці і кургані № 407 біля с. Журовка (рис. 1, 4; 2, 8; 3, 4, 5).

Бронзові навершники, знайдені біля с. Межирічки і станиці Тульської, мають конічний бубонець з клинчастими прорізами, шишечкою вгорі і короткою втулкою на залізному стержні (рис. 1, 14; 2, 7).

Цікава нечисленна група навершників з невеликим бубонцем правильної біконічної форми, що закінчується зверху лійковидним розширенням з отвором в центрі, яке з'єднується з порожниною бубонця. Один такий навершник закріплений на довгому залізному стержні з отвором у верхній третині і прорізами в два ряди походить з кургана біля станиці Махошевської (рис. 2, 2), чотири інших — з кургана біля станиці Келермеської (рис. 1, 6, 7). Останні цікаві тим, що між бубонцем і трубчастою втулкою в них є кільцевидне розширення у вигляді муфти. Таким чином, ці навершники зближаються з махошевськими лише за формою бубонця, але істотно відрізняються в обладнанні нижньої частини.

Такі кільцевидні муфти між втулкою і бубонцем є у двох навершниках з келермеського кургану № 3, розкопаного Шульцем (рис. 1, 9) і в двох навершників, знайдених в одному з курганів Посулля. Вони мають вигляд грушовидного бубонця з двома рядами прорізів і прикрашенні зверху скульптуркою молодого оленя (рис. 3, 3).

Основна маса бронзових навершників з бубонцями овальної, грушовидної і біконічної форми прикрашена різними зображеннями в скіфському звіриному стилі. Навершники з Келермеса (рис. 1, 5), кургана № 7 біля с. Вовківці (рис. 3, 14), кургана Роменського повіту (рис. 3, 13) прикрашенні скульптурними зображеннями голівок хижих птахів. На двох навершниках з кургана біля х. Попівка є зображення голівки качки (рис. 3, 9), а на навершниках з Старшої Могили і кургана № 2 біля Ульського аулу — зображення голівки бика (рис. 2, 10; 3, 1).

Кінські голівки відомі в оздобленні двох навершників з кургана № 476 біля с. Вовківці (рис. 3, 6), навершників з курганів біля с. Межирічки (рис. 2, 6) і № 1 біля станиці Келермеської (рис. 1, 1), а також з околиць Майкопа (рис. 2, 4).

Зображення оленя на ранніх навершниках зустрічається звичайно у вигляді цілої фігури. Такі згадувані вище фігурки оленя на навершниках станиці Махошевської, фігурки молодого оленя на посульських навершниках. Цікаво відзначити, що останній образ дістав особливо велике поширення в оздобленні дунайських навершників (рис. 4, 7—13).

Досить велику групу становлять навершники, прикрашені голівками фантастичних тварин. Як уже відмічалось, в одному з келермеських курганів були знайдені навершники у вигляді грушовидних бубонців, прикрашених голівкою грифона, з вигнутим хижо розкритим дзьобом, жаловидним язиком і довгими вухами, які стирчать (рис. 1, 8). Цікаво, що подібні голівки грифона прикрашають середню частину золотої діадеми, яка походить з того ж комплексу.

Перенесення цього східногрецького мотиву в скіфське середовище, зокрема в оздоблення навершників, привело, як нам доводилось відмічати⁴², до появи зображень невизначених фантастичних істот, в яких сполучаються місцеві скіфські і східні риси.

На навершниках з Ульського аулу (рис. 2, 3) зображена ажурна голівка грифона в профіль, у тому варіанті, в якому вона зустрічається на бронзових бляхах кінської вуздечки. Дзьоб сильно вигнутий з виділеною надзьобною частиною. У відкритій пащі стирчить язик у вигляді вертикальної перегородки. Проте замість вуха зображене загнутий ріг, що йде від потилиці — ознака, характерна для зображень скіфського грифо-барана.

На одній парі навершників, знайдених в кургані Посулля (рис. 3, 10), голівка тварини відтворює традиційну для ранньоскіфського мистецтва голівку коня, з тією лише різницею, що тут вона має відкриту пащу, висунутий язик і гребінь між вухами — характерні ознаки грифона. Дуже близькими виявились зображення на навершниках, знайдених у третьому келермеському кургані (розкопки Шульца), тільки тут вуха, що стирчать, повернуті вперед, від чого ще більше спотворився первісний образ (рис. 1, 9).

На двох інших Посульських навершниках (рис. 3, 7) зображена профільна голівка, яка нагадує за схемою звичайні для ранньоскіфського мистецтва образи барана або грифо-барана. Але при цьому тут відсутні роги, а посередині голови знаходиться гребінь. Ще на одному роменському навершникові зображена невиразна морда звіра з оскаленою, повною зубів пащєю, висунутим язиком і довгими вухами, що стирчать вверх (рис. 3, 12).

Таким чином, ранньоскіфські навершники (VI — початку V ст. до н. е.) звичайно бувають оздоблені зображеннями птаха, коня, бика, оленя, грифона і з'язаної з ними фантастичної істоти, а також зображеннями емблеми сонця.

За винятком келермеських навершників з голівкою коня, всі інші ранні навершники являють собою порожні прорізні бубонці з металевою кулькою всередині.

Бронзові навершники зроблені в техніці ліття по восковій моделі з дальшою обробкою від руки. Прорізи в них вирубані гострим, безперечно залізним, зубилом, нерівні край яких, звичайно так і залишаються незашліфованими.

Залізні навершники робились з двох овально зігнутих навхрест смуг, з викованою вгорі шишечкою або вістрям.

За методом кріплення навершники розрізняються на втулоні і стержневі, нижній кінець яких має вигляд вузького залізного стержня довжиною 20—25 см. Значна частина бронзових навершників насаджена на залізні стержні.

Нижня частина такого стержня, очевидно, вставлялась у древко, що особливо помітно на прикладі навершників з Старшої Могили, древка яких були 1,5 м довжини. Загальна довжина жердини з навершником досягла приблизно 1,75 м, для закріплення стержнів вживалися, ма-бути, стягуючі кільця. Так, на стержнях чотирьох залізних навершни-

⁴² В. А. Ильинская, О некоторых мотивах раннескифского звериного стиля, Доповідь на секції раннього заліза пленуму інституту археології АН СРСР, 1962.

ків з кургана № 3 біля х. Попівки були виявлені насаджені рухомі бронзові кільця, діаметр яких значно перевищував поперечник стержня. Ці кільця, можливо, насажувались на верхню частину жердин, в які був вставлений стержень навершника. В інших випадках для цієї мети могли використовуватись реміні або ж мотузки.

На нижній частині бронзових втулок і на залізних стержнях нерідко зроблені спеціальні петлі або ж отвори, до яких щось кріпилось. Це не могли бути підвісні дзвіночки, оскільки прикріплені таким чином вони повинні були торкатися до древка і це глушило б їх дзвін. Здебільшого при ранніх навершниках дзвіночків не було знайдено⁴³.

Найбільшою різноманітністю відрізняються навершники з ранньоскіфських пам'яток Кубані. Якраз тут виявились найбільш ранні і рідкісні їх зразки. Решта ранніх навершників, знайдена в інших частинах Скіфії, має собі аналогії серед кубанських знахідок.

Слід також відзначити особливу близькість навершників Сули і Кубані, яка виявилась у збігу їх форм і мотивів прикрас, оформлення окремих характерних деталей, а саме наявності своєрідного валика-комірця, який відокремлює верхню частину бубонця від звіриної голівки, влаштуванні спеціальних кільцевидних розширень між бубонцями і втулкою, наявності бокових петель на стержнях або втулках і т. д.

Навершники у вигляді овальних, грушовидних або біконічних бубонців доживають до початку, а можливо й до середини V ст. до н. е. До найбільш пізніх відносяться навершники із кургана № 7 біля с. Вовківці, комплекс якого може бути датований кінцем VI, можливо, початком V ст. до н. е. Три пари навершників з кургана № 476 біля с. Вовківці і навершники з кургана № 2 Ульського аулу 1909 р., три з яких відносяться до звичайного для раннього періоду типу грушовидних бубонців (рис. 2, 10), а два (рис. 2, 9, 11) істотно відрізняються від навершників ранньої серії і мають багато ознак, які стануть характерними для більш пізніх навершників. У них відсутній бубонець. Трубчаста втулка служить основою для повернутої вгору орлиної голівки в профіль. Зображення площинне, з ажурним прорізом в середині завитка дзьоба. Біля основи голівки, яка утворює симетричні виступи, знаходяться дві петлі для підвісних дзвіночків. Третя петля знаходиться на передній виступаючій частині дзьоба. Основний образ декорований додатково вписаними в нього різними звіриними зображеннями. Восковиця оформлена у вигляді трьох орлиних голівок, що поступово зменшуються. Круто вигнутий дзьоб утворює самостійний мотив голівки хижого птаха. У площину одного з навершників вписано зображення голівки грифона і фігурки гірського козла.

Плоскі навершники без бубонця, з підвісними дзвіночками характерні для більш пізнього часу. В цьому відношенні ульські навершники становлять ніби проміжну ланку між ранніми і пізніми серіями навершників.

Істотні зміни форм і типів навершників пов'язані з тим, що в V—IV ст. до н. е. бубонці в них замінюються підвісними дзвіночками. Бубонець втрачає своє колишнє значення. Форми його спрощуються, розміри зменшуються, змінюються і пропорції окремих частин навершників. Якщо раніше звірине зображення увінчувало вершину бубонця, то тепер бубонець стає лише підставкою для великої фігури, яка прикрашає навершник. З'являється велика група навершників, які або зовсім не мають бубонців, або зберегли їх як пережиток в оформленні втулки. Основними частинами навершників, таким чином, стають втулка і

⁴³ Шість дзвіночків, що були при чотирьох навершниках з кургана № 477 біля с. Вовківці, навряд чи могли бути прикріплені безпосередньо до навершників. На це вказують їх розміри і покладення в похованні: М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, стор. 512.

прикраса, яка її увінчує, і підвісні дзвіночки, прикріплені за допомогою спеціальних петель.

Ранні навершники, незважаючи на різноманітність їх варіантів, становили загалом єдину типологічну групу. В більш пізній час від загального ствола відокремлюються і дистають самостійний розвиток кілька різних типів, кожний з яких стає характерним для пам'яток тієї чи іншої локальної групи скіфської культури. Серед них можуть бути виділені навершники кубанського, посульського і степового варіантів.

До більш пізніх, знайдених на Північному Кавказі, належать два навершники з Новочеркаського музею, навершники з Анапського кургана (рис. 4). В їх оформленні зустрічається постійно один і той же мотив голови оленя з рогами, стилізованими у вигляді ажурно-прорізного геометричного рисунка.

А. Салмоні відносить навершники з Новочеркаського музею до V ст. до н. е. Вони мають вигляд реалістично виконаної скульптурної голівки оленя на довгій втулці, яка передає шию, тоді як роги сильно стилізовані і являють собою рослинно-геометричну композицію симетрично розміщених пальмет і волют.

Елизаветинські і анапські навершники відносяться до часу не раніше IV ст. до н. е. В обох цих випадках голівки оленя, передані в профіль, надзвичайно схематичні. Вони немов би служать основою для вигадливого геометричного ажурного орнаменту у вигляді різноманітних завитків, який передає сильно стилізовані оленячі роги.

Як справедливо відзначають М. Ростовцев і Г. Боровка, оздоблення цих навершників цілком відповідають орнаментальному стилю оздоблення кінської вуздечки з Єлизаветинського кургана і являють собою дальший розвиток художнього стилю бронз Семибратьїні і Німфейських курганів.

Відмінною рисою пізніх кубанських навершників є відсутність у них дзвіночків. Прототипом цієї серії можуть бути, скоріше всього, келермеські і майкопські втуличні навершники з голівкою коня.

На Сулі до числа пізніх належать навершники у вигляді біконічних бубонців, прикрашених зверху фігуркою стоячого оленя з втулкою, що насаджена на залізний стержень. Чотири екземпляри їх знайдено в кургані біля с. Оксютинці (рис. 4, 4) і в кургані № 1 біля с. Вовківці (рис. 4, 5, 6). В навершниках з Оксютинців стріловидні прорізи розміщені в один ряд по верхній половині бубонців. Фігурки оленя виконані в манері скіфського мистецтва V ст. до н. е. Основою для них працює горизонтальна підставка, до якої знизу прикріплені петлі для дзвіночків. У вовківецьких навершників невеликі трикутні прорізи є як у верхній, так і в нижній половині бубонця. Фігурки оленя, поставлені безпосередньо на бубонець, зроблені значно грубіше. На нижній половині бубонця знаходяться дві бокові петлі. Залізні стержні цих навершників, на відміну від усіх інших, виявилися зігнутими.

Незважаючи на деяку відміну, ці навершники належать безперечно до одного типу і не мають собі аналогій у пам'ятках інших груп скіфської культури.

Самобутню локальну групу становлять степові навершники IV ст. до н. е. Серед них слід назвати навершники, в яких втулка оформлена у вигляді видовженого вузького бубонця з стрілочними прорізами, по боках втулка має великі петельки (рис. 5, 2, 7, 18). Бубонець у цих випадках є удаваний. Ці навершники прикрашенні зображеннями фігурки голуба, з складеними або простягненими крилами. Оперення крила та хвіст на фігурах передані за допомогою поздовжніх борозенок.

Виняток становлять навершники з кургана Велика Лепетиха (рис. 7, 3), на яких зображена фігурка водоплаваючого птаха, схожого на качку. Ці навершники мають справжній бубонець з кулькою всередині, відокремлений від довгій трубчастої втулки.

Стилістично єдину групу становить велика серія плоских ажурних навершників на втулках, які мають іноді форму прорізного бубонця, або на стержнях. Прикрашені вони зображеннями фантастичних звірів, крилатих чудовиськ, драконів, левів, сцен роздирання чудовиськом тварини, боротьби героя з чудовиськом і, нарешті, надзвичайно деградованих, перетворених в орнаментальну схему фігурок оленя (рис. 5). Ажурні профільні зображення інколи бувають вміщені в рамку або відокремлені від втулки горизонтальною підставкою, по боках якої знаходяться отвори для підвішування на кільцях дзвіночків. По боках

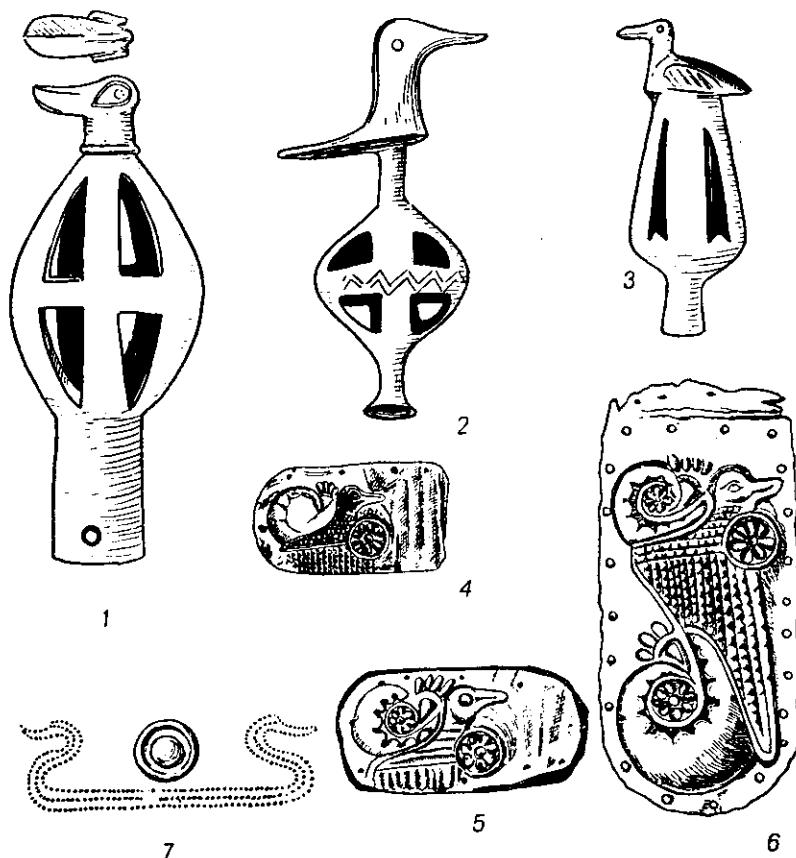

Рис. 7. Зображення гальштатських водоплаваючих птахів на скіфських навершниках і золотих прикрасах.

1—навершник із кургану № 3 біля х. Попівка; 2—із Угорщини; 3—із кургану біля с. Велика Лепетиха; 4—6—золоті прикраси із курганів № 4, 5 біля с. Борестняг на Канівщині; 7—орнамент гальштатської бронзової посудини.

втулки, в нижній частині, є дві петлі, які призначалися для прикріплення чогось. В деяких випадках в цих петлях збереглись уривки шкіряних ременів. Дзвіночків, прикріплених до цих петель, знайдено не було.

Третій, найскладніший, варіант представлений степовими навершниками з антропоморфними зображеннями чоловічого і жіночого скіфських божеств.

Сюжети і стиль пізніх степових навершників глибоко відмінні від ранньоскіфських, хоч походять вони від ранніх навершників з плоским прорізним ажурним зображенням, подібних знайденим в кургані Ульського аулу. Цілком очевидно, що всі степові навершники походять з якогось одного виробничого центру. Всі вони були знайдені в курганах степової Скіфії і ніде — за її межами.

В ранньоскіфський період, протягом VI—V ст. до н. е. визначилася локальна своєрідність навершників скіфського типу, знайдених в Наддунайщині, на території Угорщини і Румунії (рис. 4, 7—14). Більшість з них має вигляд бубонців-брязкальців, прикрашених фігуркою молодого оленя — мотив відомий також в оздобленні навершників Посульської групи.

Серед дунайських навершників є зразки, цілком аналогічні ранньоскіфським — з грушовидним прорізним бубонцем на довгій втулці з боковою петлею або ж втулкою, насадженою на залізний стержень (з Шамхіда і Дъендъеша) ⁴⁴. Але поряд з ними тут зустрічаються своєрідні місцеві навершники, які істотно відрізняються за формою від скіфських. Вони мають вигляд дзвіночка з плоскою основою і втулкою в центрі. Такими є навершники з Герніесзега і з Бухарестського музею ⁴⁵. Відмінною рисою цих і деяких інших дунайських навершників є також наявність орнаментальних елементів в обробці бубонця, таких як горизонтальні смужки чи пояски, заповнені візерунком зигзага або хреста, розташованих між верхнім і нижнім рядами прорізів бубонця ⁴⁶.

Своєрідну місцеву форму становлять бронзові навершники з Угорщини у вигляді округло-біконічного бубонця на довгій трубчастій втулці. Між верхнім і нижнім рядом прорізів проходить орнаментальний поясок подвійного зигзага. Навершник прикрашений високим стержнем з фігуркою птаха (рис. 7, 2), виконаною в чисто гальштадській манері ⁴⁷.

Залежність дунайських навершників від скіфських не викликає сумніву. Проте, очевидно, що тут досить рано склався місцевий центр їх виготовлення.

* * *

З питання про призначення навершників у науці не існувало єдиної думки. Їх називають «булавами» ⁴⁸, «значками влади» ⁴⁹, «значками начальників» ⁵⁰, «бунчуками» ⁵¹, прaporами ⁵² або штандартами, які несли в голові поховальних процесій ⁵³.

В навершниках вбачають оздоблення балдахінів, які ставились на поховальну колісницю або переносний катафалк ⁵⁴, оздоблення палаток або шатрів кочівників, встановлюваних на возах, які надягались на верхівку шатрових сох або жердин ⁵⁵ і, нарешті, оздоблення поховальних колісниць, прикріплених по кузову і дишлу ⁵⁶.

⁴⁴ M. Ebert, Reallexikon, XII, стор. 233, табл. 67.

⁴⁵ Рошка, Скифские древности Семиградья, ESA, XI, стор. 123; V. Râvan, Getica, Бухарест, 1926, стор. 24, рис. 12.

⁴⁶ Hampel, Scythische Denkmäler aus Ungarn, 1894; V. Râvan, Getica, стор. 23, рис. 11.

⁴⁷ G. Kassák, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas, Берлін, 1954, табл. 7, 19.

⁴⁸ И. А. Линниченко, Археологические новости на Киевской археологической выставке, ЗООИД, XXI, протокол 309 заседания, стор. 47.

⁴⁹ Смела, III, стор. 67; Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей, Варшава, 1892, стор. 29, № 1446—47.

⁵⁰ ДП, II, стор. 21.

⁵¹ ОАК за 1882—88 гг., табл. CXLVII.

⁵² А. С. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, СПб., 1887, стор. 95—96.

⁵³ Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, МАР, 34, стор. 33, знеска 3.

⁵⁴ Б. В. Фармаковский, вказ. праця, стор. 33; Смела, III, стор. 67; М. И. Ростовцев, Эллінство и иранство на юге России, стор. 44, його ж, Скифия и Боспор, стор. 307, 520.

⁵⁵ И. С. Забелин, Древности Геродотовой Скифии, стор. 45; Я. И. Смирнов (у викладі Бобринського), Смела, III, стор. 64.

⁵⁶ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, вып. II, СПб., 1889, стор. 92—93.

Говорячи про навершники Ульського аулу, Ростовцев ладен бачити в них оздоблення колісничих втулок на зразок іранських колісниць з серпами⁵⁷. М. І. Ростовцев, Б. В. Фармаковський, А. А. Бобринський, А. Салмоні висловлюють різні погляди про можливе призначення навершників, припускаючи, що вони могли мати різне застосування і використання. А. А. Бобринський і Я. І. Смирнов відзначають особливе значення шумливої дії навершників.

Розглядаючи існуючі точки зору, В. В. Шлеєв погоджується з думками тих авторів, які вважали навершники принадлежністю похованельної колісниці. Розвиваючи цю точку зору, він приходить до висновку, що навершники були оздобленням дишел бойових колісниць і відігравали роль розподілюча поводів.

Як аналогії ним наводяться бойові колісниці стародавнього Ура, країн Передньої Азії, Греції і Закавказзя. Становлячи частину колісниці, навершники, на думку автора, виконували апотропейчу функцію по відношенню до коней⁵⁸.

Праця В. В. Шлеєва не зустріла заперечень, а висловлена ним думка була сприйнята деякими авторами. В той же час слід відзначити, що ця точка зору неприйнятна, хоча б тому, що у скіфів не було бойових колісниць, як це видно з даних археології і писемних джерел.

Античні автори були добре обізнані з скіфською кіннотою, яка становила основну силу скіфського війська. Ці повідомлення підтверджуються зображеннями кінних скіфів і предметами спорядження верхових коней у скіфських могилах. В той же час античні автори зовсім не згадують про існування у скіфів бойових колісниць. З другого боку, грецькі письменники постійно говорять про скіфські вози або повозки, запряжені биками, на яких встановлювались повстяні кибитки, які були і житлами кочівників.

Зовнішній вигляд цих повозок відомий з опису і знахідок глиняних моделей. Це масивні, великі чотириколісні (а за даними Гіпократа і шестиколесні) вози, які не мають нічого спільного з легкими двоколісними ассирійськими, іранськими і закавказькими бойовими колісницями, з якими зіставляє їх В. В. Шлеєв, не говорячи вже про те, що в скіфські повозки запрягали волів, а не коней, і що дані про використання у скіфів коней як тяглової сили взагалі дуже обмежені.

Термін «скіфська колісниця» ввів у літературу М. І. Ростовцев, який намагався всемірно підкреслити зв'язок скіфської культури з стародавнім Іраном. В дійсності ж частини коліс, дишел, ступиць, знайдені в курганах Північного Причорномор'я і Кубані, являють ніщо інше як залишки скіфських повозок, які використовувались для інших цілей, мали іншу будову і упряж, ніж бойові колісниці⁵⁹.

Таким чином, уявлення про скіфські навершники як про принадлежність бойових колісниць виявилося безпідставним. Навершники також не можна розглядати як прикраси дишел або розподілювачів поводів скіфських чотириколісних або шестиколісних возів. Цьому противірічить ряд даних.

Відомо, що в похованнях зустрічається звичайно парне число однотипних навершників (в степових курганах — 8—10), згрупованих по 2 і по 4. Навершники, надягнуті на жердини, як це видно на прикладі Старшої Могили, мали довжину 2 м. Реконструкція двох або чотирьох

⁵⁷ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на Юге России, стор. 47—48.

⁵⁸ В. В. Шлеев, К вопросу о скіфских навершиях, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 53, 60—61.

⁵⁹ Назву «колісниця» вперше вжив І. Є. Забелін при описі залишків повозок з Олександropільського і Краснокутського курганів, ДГС, вып. I—II.

навершників на високих жердинах, як принадлежності дишила і розподілювачів поводів для запряженого волами воза, є досить штучною.

Всі ранні навершники, в тих випадках, коли вдавалось визначити їх місцезнаходження, були зв'язані з похованнями верхових коней (Кубань) або ж з узdeчним спорядженням верхових коней (Посулля) і в жодному випадку не були знайдені разом з залишками воза.

У степових скіфських могилах IV ст. до н. е. відомі знахідки навершників разом з залишками возів (Олександропіль, Краснокутськ), де поруч з навершниками лежала велика кількість крупних срібних і бронзових позолочених блях з отворами для нашивання і залишки тканин, до яких вони були пришиті. Це дало підставу І. Є. Забеліну висловити цінну думку, що бляхи були оздобленням кочової кибитки, а навершники одягнуті на жердини, на яких вона натягувалась⁶⁰. Даних, які б уточнювали розміщення навершників на повозках, немає. Однак знахідки чотирьох однакових навершників поруч з повозкою вказують на те, що їх найімовірніше розміщували по кутах, а знайдені попарно могли бути перед входом у повозку.

Серед старожитностей гальштатської епохи в Європі є моделі глиняних і бронзових повозок, прикрашених культовими зображеннями птахів і биків. Особливо цікаві, у цьому зв'язку, знаменита бронзова повозка з Штірії з навершниками у вигляді голівок биків по чотирьох кутах і повозка, зображена на сітулі з Вача, де по її кутах знаходяться зображення голівок птахів⁶¹.

Не відкидаючи можливості використання степових навершників IV ст. до н. е. як оздоблення повозок-жител, ми в той же час не можемо визнати, що таке їх призначення було постійним і єдиним.

В Мелітопольському кургані були знайдені частини чотириколісної повозки з дерев'яним ярмом для запрягання волів⁶². Проте навершників тут не виявилося. Не було їх також і при двох повозках у кургані біля станиці Єлизаветинської⁶³. В той же час в багатьох степових курганах (Чортомлик, Мала Лепатиха, Близниці, Слоновські) навершники по два і по чотири були знайдені без повозок; вони знаходилися в насипу серед залишків тризни разом з речами кінського спорядження.

Отже, треба визнати, що умови знахідок навершників у скіфських курганах бувають різні і не дають уявлення про якесь єдине їх використання. Навершники зустрічаються і в могилах верхових коней або поруч з їх вуздечками, серед залишків повозок і без них, серед приношень похованальної тризни і, нарешті, у могилі серед звичайного похованального інвентаря (Журовка, курган № 407).

Слід відзначити ще одну обставину. Здебільшого навершники мали порівняно невелику (2—3 см) втулку або неширокий (1—1,5 см у поперечнику) стержень, отже вони закріплювались на порівняно легких та вузьких жердинах. Деякі з них (наприклад, навершники з фігуркою Папая, навершники у вигляді тризубця з фігурками птахів, роскошний навершник) навпаки мали широку конічну втулку з поперечником основи 6—9 см. Такі навершники повинні були прикріплюватись на порівняно товстому малорухомому гостротінцевому стовпчику.

Все це вказує на те, що навершники не були частиною якогось єдиного строго визначеного предмета — повозки, катафалка, балдахіна тощо, а являли собою таку категорію речей, використання яких обумовлене, очевидно, їх культовим призначенням, могло бути дуже різноманітним.

⁶⁰ ДГС, вып. I—II, стор. 5—45.

⁶¹ J. Deshelette, Manuel d'archeologie prehistorique antique et gallo—romaine, т. II, ч. II, Париж, 1913, стор. 595, 766.

⁶² А. И. Тереножкин, Скифский курган в Мелитополе, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 23 сл.

⁶³ ОАК за 1913—1915 рр., стор. 153—157.

Не може бути цілком відкинута думка щодо навершників, як прикрас особливих військових значків, про існування яких у скіфів повідомляє Аріан. З його опису виходить, що такі значки мали вигляд жердин з прикріпленими до них зшитими з різномірних кlapтів зображеннями чудовиськ. Ці жердини прикріплювались до сідлавки коней. Під час бігу коней вони надувались, трипотіли, свистіли. Такі значки використовувались для залякування ворога і допомагали відрізняти окремі загони під час бою⁶⁴.

У зв'язку з цим слід згадати, що більшість навершників виявилась зв'язаною з похованнями верхових коней або ж кінської вуздечки. В багатьох навершниках на втулці або стержні, крім отворів для підвішування дзвіночків, знаходяться особливі петлі або отвори, до яких щось прикріплювалось або прив'язувалось. Вище відзначалось, що на залізних стержнях навершників з Старшої Могили збереглись на іржі відбитки тканин. Ці дані в якійсь мірі узгоджуються з можливістю використання навершників, як наконечників військових значків.

Така різноманітність застосування скіфських навершників знаходить собі підтвердження в документально засвідченому використанні аналогічної групи предметів у стародавній Ассирії.

На рельєфах Ассурнасірпала і Салманасара III неодноразово зустрічаються повторені зображення бойових колісниць, на яких між стрілком і візницею встановлені воєнні штандарти у вигляді високої (вище росту людини) жердини з насадженими на верхівку прорізними ажурними бронзовими навершниками з зображенням стоячого на бику або на двох биках бога Ассура⁶⁵. Фігура божества буває замінена зображеннями присв'ячених йому тварин — биків або ж знаком сонця у вигляді багатопроменевої розетки. Кільцеподібні навершники укріплені за допомогою втулки, до основи якої прикріплені стрічки.

На сценах ассирійського військового табору подібні жердини з навершниками у вигляді солярного значка зображені укріпленими в спеціальних стойках або на колісниці перед олтарем під час богослужіння і жертвопринощень⁶⁶. Таке розміщення навершників біля жертвовника є на сцені жертвоприношення Салманасара III на березі озера Ван⁶⁷. Під балдахіном, натягнутим між увінчаними навершниками жердинами, зображені сидячі на троні царі або воєначальники і жерці⁶⁸.

На ассирійському олтарі ХІІІ ст. знаходитьться зображення жерця, що стоїть у молитвенні позі між двома божествами з жердинами, прикрашеними навершниками, в руках і солярними розетками на головах⁶⁹.

На залежність скіфських навершників від навершників стародавньохідного світу, зокрема хетських, ассирійських і закавказьких, у свій час звернув увагу М. І. Ростовцев⁷⁰. Як аналогії їм, він наводив навершники з Кападокії, оздоблені фігурками гірських козлів, геральдичних груп і антропоморфних божеств, в оточенні присв'ячених їм тварин. Правильність визначеного М. І. Ростовцевим напряму генетичних зв'язків заперечувати не доводиться. Культові навершники з апотропейчними зображеннями богів і тварин існували в країнах Передньої Азії і Кавказу з глибокої давнини аж до I тис. до н. е. Зіставлення старо-

⁶⁴ Ариан, Тактика, ВДИ, 1948, № 1, стор. 261.

⁶⁵ R. D. Вагнетт, Assyrische Palastreliefs, табл. 14 сл; Б. В. Фармаковский, Архаїческий період на юге Росії, МАР, 34, стор. 66.

⁶⁶ И. Гунер, Г. Ламер, Культура Древнего Востока в картинах, М., 1913, стор. 72; Г. Масперо, Ассирия, М., 1916, стор. 244; Вагнетт, вказ. праця, табл. 150, 170, 154, 165.

⁶⁷ Б. Б. Пиоторовский, Ванське царство, М., 1956, табл. II, III.

⁶⁸ Вагнетт, вказ. праця, табл. 141, 142, 145.

⁶⁹ G. Conte et al., вказ. праця, т. II, Париж, 1931, стор. 1031, рис. 722.

⁷⁰ М. И. Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России, Пг., 1916, стор. 46; Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, стор. 56, табл. IV.

давньосхідних і кавказьких навершників з скіфськими допомагає частково з'ясувати походження цієї групи культових предметів у скіфів і розкриває семантику їх образів.

Спинимось у цьому зв'язку на групі культових предметів, знайдених в одній з гробниць Алача Гуюк, північніше від Богаз-кея. У похованні, яке відноситься до часу не пізніше самого початку II тис. до н. е.⁷¹, були виявлені великі мідні навершники у вигляді фігур бика і оленя з ногами, з'єднаними на вузькій базі, продовження якої становить стержень, що вставлявся в деревко. В однієї з фігур морда оленя покрита листком срібла, а на тілі за допомогою срібної інкрустації нанесені солярні знаки у вигляді концентричних кіл і хрестів.

У тій же могилі були округлі або чотирикутні ажурні пластини, орнамент яких становлять хрести або свастика. Ці пластини, які дістали назву «сонячних коліс» знаходились на підставці з рогів бика (рис. 8, 1—3).

Курт Біттель пише, що ці навершники і пластинки без сумніву мали релігійне значення і були зв'язані з культом сонця, зображеного у вигляді бика чи оленя⁷². Г. Контено відзначає, що зв'язані з солярним культом бик і олень являють собою різні, залежні від місцевих культів втілення великого бога Адада або Тешуба⁷³.

Така ж ідея виразно простежується і на деяких інших хетських зображеннях XIII—Х ст. до н. е. На рельєфі з Арслан-Таша (кінець XII або початок XI ст.) зображений бог Адад, який стоїть на бику, з розеткою на верхівці тіари, пучками блискавок у руках. Як вказує Контено, на інших зображеннях з Малої Азії і Анатолії оленя, як атрибути верхового божества, нерідко заміняє бик. На рельєфі з Єнікея великий бог зображений стоячим на олені з птахом у руках. Бронзова статуетка з Малої Азії зображує великого бога через його атрибут — орла, вміщеного на рогах оленя⁷⁴.

Для нас особливо цікаве те, що хетські пам'ятки з великою виразистістю розкривають культовий зміст вміщених на навершниках зображень бика і оленя та встановлюють їх зв'язок з культом сонця і верхового божества. Вище уже відзначалось, що на ассирійських навершниках уособленням великого бога Ашура було також зображення бика або солярної емблеми.

Характерно, що у Вірменії, на березі озера Севан, у багатих курганах XIII—XII ст., разом з частинами повозок, які збереглись, виявились бронзові навершники з фігурами оленя і бика. За поставленими на них фігурами тварин, улаштуванням підніжжя, формою морди і трактовкою рогів оленя, вони дуже близькі до навершників, які походять з Алача Гуюк. На кінці морди оленя знаходиться петля для кріплення дзвіночка (рис. 8, 4—6)⁷⁵.

Подібні зображення на навершниках продовжують зустрічатись в пам'ятках Кавказу аж до кінця епохи бронзи і початку заліза. До пізнього бронзового віку відносяться два цілком однотипних навершники, один з яких був знайдений біля с. Арчадзор у Нагірному Карабасі (рис. 8, 7)⁷⁶, а другий біля с. Толорс у Вірменії (рис. 8, 8)⁷⁷.

⁷¹ А. А. Иессен, Майкопская культура и ее датировка, Доклад на сессии отделения исторических наук АН СССР, 1962 г.

⁷² Kurt Bittel, Grundzüge der vor—und Frühgeschichte Kleinasiens, стор. 28.

⁷³ G. Соптенап, вказ. праця, стор. 220!.

⁷⁴ G. Соптенап, La civilisation des Hittites, стор. 178, рис. 55; стор. 147, рис. 28, стор. 149, рис. 29.

⁷⁵ А. О. Мнацакян, Повозки из курганов бронзового века у озера Севан, СА, № 2, 1960, стор. 149—150.

⁷⁶ К. Х. Кушнарев, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957, стор. 135 і далі.

⁷⁷ А. О. Мнацакян, Находки предметов бронзового века в селении Тологс, Армянской ССР, КСИИМК, вып. 54, стор. 101.

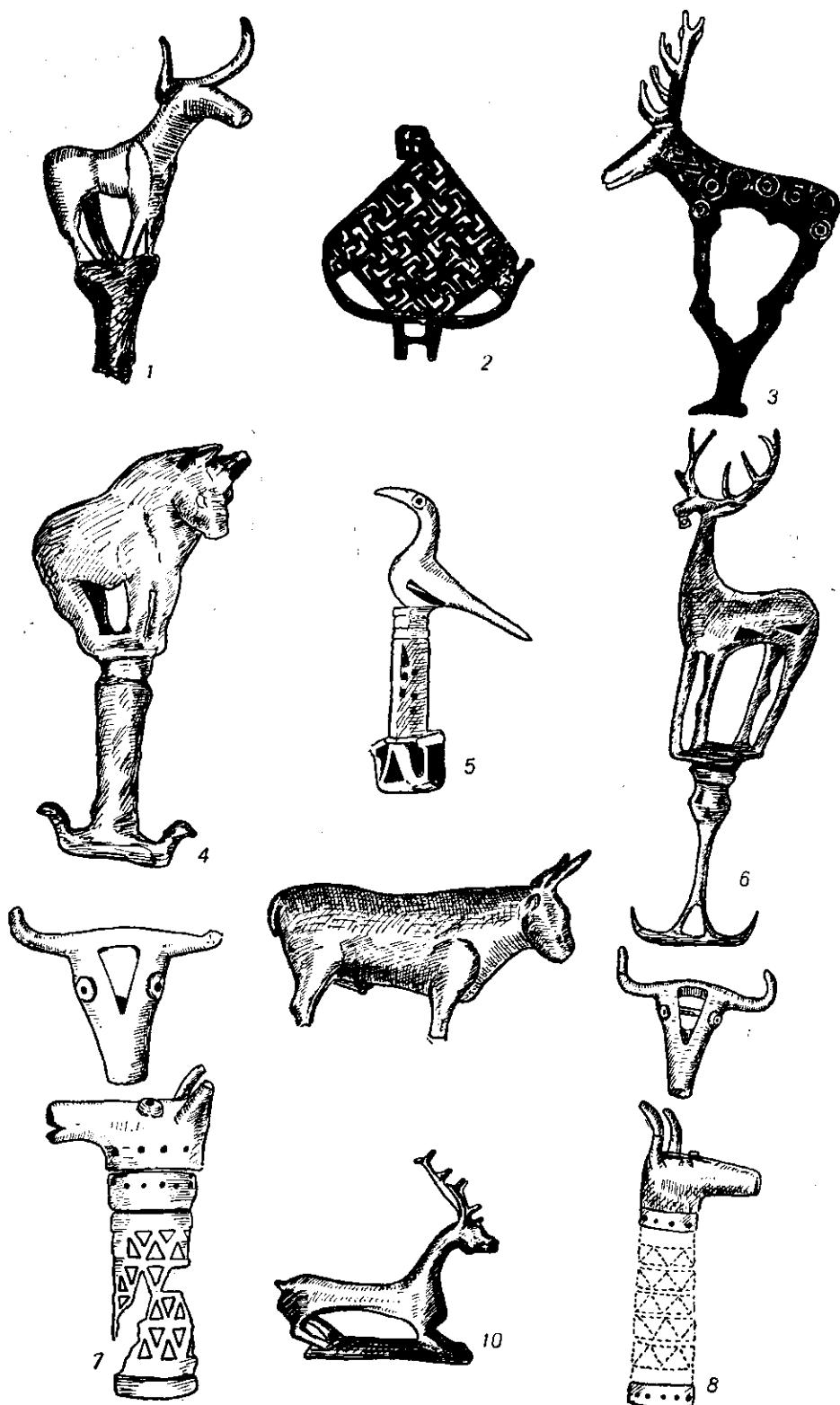

Рис. 8. Бронзові навершники епохи бронзи і раннього заліза Малої Азії і Кавказу.
 1—3—із гробниці Алача Гуюк; 4—6—із курганів на березі озера Севан; 7—із с. Арчадзор в Нагірному Карабасі; 8—із с. Толорс в Вірменії; 9—10—із Казбецького скарбу.

У них довга складена втулка з трикутними прорізами закінчується головою бика з широко розставленими рогами, плоскою профільною мордою і очима, переданими у вигляді шишечок та трикутним прорізом на лобі. В могильниках кобанської культури біля сіл Верхня Кобань, Фаскау, Кумбулту, Рутха, постійно зустрічаються різного роду навершники і наконечники, улюбленими прикрасами яких є голівки і протоми бика та оленя⁷⁸.

Тальгрен вважає, що знайдені серед предметів Казбецького скарбу фігурки бика і оленя на горизонтальній підставці становлять оздоблення навершників (рис. 8, 9—10)⁷⁹.

Про те, що ці образи не втратили своєї давньої символіки, переконливо свідчать два бронзові навершники Казбецького скарбу, які зображують чоловічу фігуру з жезлом у руках, що стоїть між гілками дерева у вигляді вертикального ряду голівок биків з круто вигнутими рогами. На невеликому бронзовому наконечнику з Комунти аналогічна фігура зображена стоячою між гілковидними рогами оленя⁸⁰. Аналізуючи ці навершники, Тальгрен приходить до висновку, що на них зображене верховне чоловіче божество — бог сонця, родючості, народження і життя⁸¹ і зв'язує цей образ з колом малоазійських релігій, зокрема з сіро-хетським божеством Тешубом.

Безсумнівно, ця ж ідея уособлення плодоносних сил природи подана і в скіфському навершнику IV ст. до н. е. з зображенням бородатої фігури чоловічого божества, оточеного рядом космічних символів. На думку Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, ця фігура зображує скіфського бога Папая, який подібно Зевсу, був батьком богів і людей, предком — родонаочальником, який злився з культом космічного божества⁸².

Надзвичайно цікаво відзначити, що зображення бика і оленя на скіфських навершниках виявляють самий безпосередній зв'язок з кавказькою групою зображень. Нами вже відзначалось, що фігура оленя на найраніших скіфських навершниках біля станиці Махошевської не має нічого спільногого з традиційним образом оленя, ранньоскіфського мистецтва. В той же час за поставленням корпуса, формою морди, трактовкою рогів ця фігура близько нагадує кобанські образи, а також фігурки оленів на навершниках з Алача Гуюк і курганів на березі озера Севан.

Навершники з Старшої Могили становлять досить близьку паралель навершникам з голівкою бика з Толорса і Арчадзора. Ця схожість виявляється в однаковій постановці голови, трапецієвидному контурі морди, сплющенному профілі, передачі очей у вигляді шишечок. Збіг ряду характерних деталей у зображеннях бика і оленя кавказьких і скіфських навершників такий істотний, що змушує припускати наявність тут певного генетичного зв'язку.

Передньоазіатські і кавказькі аналогії допомагають розкрити культовий зміст образів бика і оленя на скіфських навершниках, встановити їх зв'язок з культом сонця, верховного божества та ідеї родючості. Очевидно, ця ж символіка закладена і в ряд інших зображень на скіфських навершниках — коня, грифона і птаха.

Є дані, які вказують на те, що у скіфів кінь був твариною, присвяченою божеству сонця. За повідомленням Геродота, у массагетів, спорідненої скіфам іраномовної народності, головним божеством був бог

⁷⁸ MAK, VIII, табл. CXVII, CXVIII.

⁷⁹ Tallygen, Caucasian monuments, ESA, V, 1930, стор. 156.

⁸⁰ Там же, стор. 158, рис. 75а.

⁸¹ Там же, стор. 163.

⁸² М. И. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скіфов, Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2, Л., 1961, стор. 75.

сонця, якому приносили в жертву коней: «Зміст цієї жертви такий: найбистрішому із богів вони присвячують найбистрішу із тварин» (Геродот, I, 316). У сарматів і у скіфів, в пантеоні яких був бог сонця Гойтосір, кінь був основною жертвовою твариною (Павсаний, I, XXI, 3; Геродот, IV, 16).

Емблема сонячного диску є постійним мотивом прикрас на ранньоскіфських предметах кінської вуздечки⁸³. Серед прикрас кінського спорядження зустрічаються бляхи у вигляді знака сонячного колеса — свастики, кінці якого оформлені у вигляді повернутих у профіль кінських голівок⁸⁴.

В релігії багатьох народів кінь є твариною, тісно пов'язаною з сонячним культом. Про це красномовно свідчить сонячна колісниця Трун-дхольма, яка являє собою сонячний диск на повозці, запряжений конем⁸⁵. Моделі сонячних колісниць, запряжених конем, походять з Прозімно і Ра Шамра⁸⁶. Аналогічні зображення є також на повозці з Сіроса⁸⁷. У грецькій міфології видатне місце займає образ променістої колісниці Геліоса, яка запряжена квадригою небесних коней. В Ірані з культом сонця пов'язаний кінний бог Мітра і т. д.

Крім скіфського світу, навершники з зображеннями коней відомі і на Кавказі. Навершник у вигляді голівки коня був знайдений під час розкопок на Кармір-Блурі⁸⁸. Фігурки коня з ногами, що сходяться до підніжжя навершника і переходят у стержень, походять з Гірського Дагестану⁸⁹. А. П. Круглов відносить їх до середини I тис. до н. е. і зіставляє їх в часі з казбекським скарбом (рис. 9).

На менш очевидний зв'язок зображені скіфського орла і грифона з культом небесної сфери та сонячного божества. Надзвичайно симтоматична в цьому зв'язку є поява на навершниках зображені водоплаваючого птаха (рис. 7) — мотиву взагалі досить рідкісного для скіфського мистецтва, особливо його раннього етапу. В той же час добре відомо, що зображення водоплаваючого птаха є найбільш поширеним символом сонця в пам'ятках гальштатського періоду в Західній Європі. Досліджуючи культові колісниці та інші зображення гальштатської епохи, І. Дешелет постійно відзначає поширеність на них мотиву сонячної повозки або човна, який тягнуть лебеді, а також зображення солярного диску з двома протомами лебедя по боках або ритмічно повторюваними зображеннями водоплаваючих птахів і солярних знаків і робить висновок, що лебідь був головним компаньйоном сонця в релігійних уявленнях населення Південної, Центральної і Північної Європи в епоху кінця бронзи і початку заліза⁹⁰. Обширний матеріал з цього питання зібраний у монографії Г. Коссака⁹¹. Аналізуючи культову колісницю з Дупляя, Д. Божкович трактує її, як колісницю сонячного божества, яку тягнуть лебеді (рис. 10, 2) і відзначає, що традиції, які зв'язують образи водоплаваючого птаха і сонця сягають аж до неолітичних писаниць Фінляндії і Скандинавії⁹².

⁸³ В. А. Іллінська, Скіфська узда VI ст. до н. е., Археологія, XIII.

⁸⁴ Смела, III; ДГС, табл. XXIII, 7; ИАК, в. 19, стор. 162, рис. 5; МИА, № 50, 1950, стор. 185, рис. 23; ESA, XI, стор. 97; ОАК за 1904 р., стор. 125.

⁸⁵ J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo—romaine, т. II, ч. I, Париж, 1914, стор. 414.

⁸⁶ D. Bošković, Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja, Archaeologia Jugoslavica, т. III, Beograd, 1959, стор. 41.

⁸⁷ J. Déchelette, вказ. праця, стор. 416.

⁸⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванске царство, М., 1959, стор. 178, рис. 40.

⁸⁹ А. П. Круглов, Культовые места горного Дагестана, КСИМК, вип. XII, 1946, стор. 38, 39.

⁹⁰ J. Déchelette, вказ. праця, т. II, ч. I, стор. 421.

⁹¹ G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder — und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin, 1954.

⁹² D. Bošković, вказ. праця, стор. 41.

Очевидно, під гальштатським впливом зображення водоплаваючого птаха проникає в Скіфію і утверджується тут як один із символів сонця на навершниках.

Величезний інтерес в цьому зв'язку має група золотих блях, які служили оббивкою 'налучників' і якихось інших предметів з курганів другої половини V ст. до н. е. на Канівщині⁹³. На цих бляхах зображена голова орла, виконана в традиції скіфського мистецтва V ст. до н. е. Семантичне значення образу підкреслено зображенням орлинога ока у вигляді солярного знака розетки. Подібна розетка буває вписана в

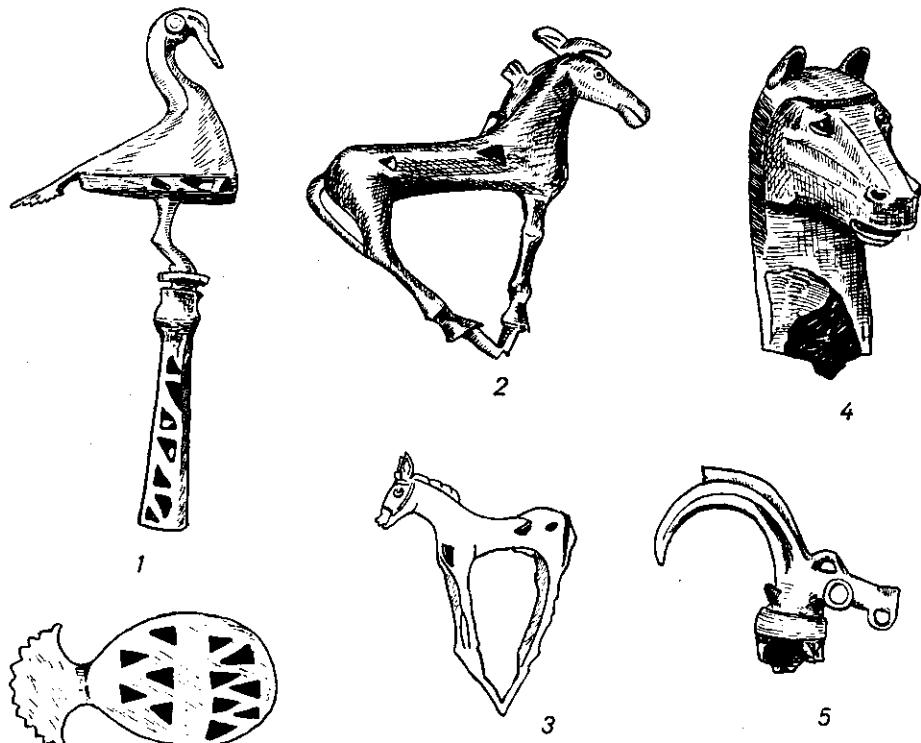

Рис. 9. Кавказькі навершники епохи бронзи і раннього заліза.
1—5—Квемо-Сасіреті, Грузія; 2—3—із Гірського Дагестану, 4—із Кармір-Блура.

середину завитка дзьоба. Доповненням цього образу може бути майстерно вписана в зображення голівка і фігурка водоплаваючого птаха, виконані в чисто гальштатській манері. Тулуб і хвіст птиці становлять надзьобник голівки орла. Будучи перевернутим, зображення має вигляд гальштатської лташки, оточеної солярними знаками. Дані пластиники являють собою надзвичайно цікавий приклад синкретичного злиття образів скіфського орла і гальштатського лебедя, як солярних символів.

Зображення фігурки водоплаваючого птаха з розпущенним хвостом на довгій втулці є і на знахідках навершників, які походять з Кавказу⁹⁴.

Скоріше за все, зображення тих чи інших тварин на скіфських навершниках вибиралися не випадково, а у відповідності з їх символікою. Разом з тим, легко помітити певну невідповідність між основним складом образів в ранньоскіфському мистецтві, і набором зображень на ранньоскіфських навершниках.

⁹³ Смела, III, табл. XVIII, 14; ДП, III, табл. IX, X; ДП, II, табл. IX, 427.

⁹⁴ G. Niogadze, Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi, ESA, VII, стор. 91.

Наприклад, образ бика, який займає таке помітне місце в прикрасах навершників, фактично відсутній серед зображень на інших скіфських виробах із золота, бронзи і кістки. окремі відомі зображення, подібні зображенням бика на рукоятці келермеської сокири, прямо зв'язані з впливом урартійського мистецтва.

З навершниками зв'язано одне з найбільш ранніх проникнень до скіфського середовища образу стародавньоосідного грифона і підкорення ним ряду скіфських образів, у тому числі образів коня і грифобарана. Зображення оленя на навершниках виконані не в скіфській, а

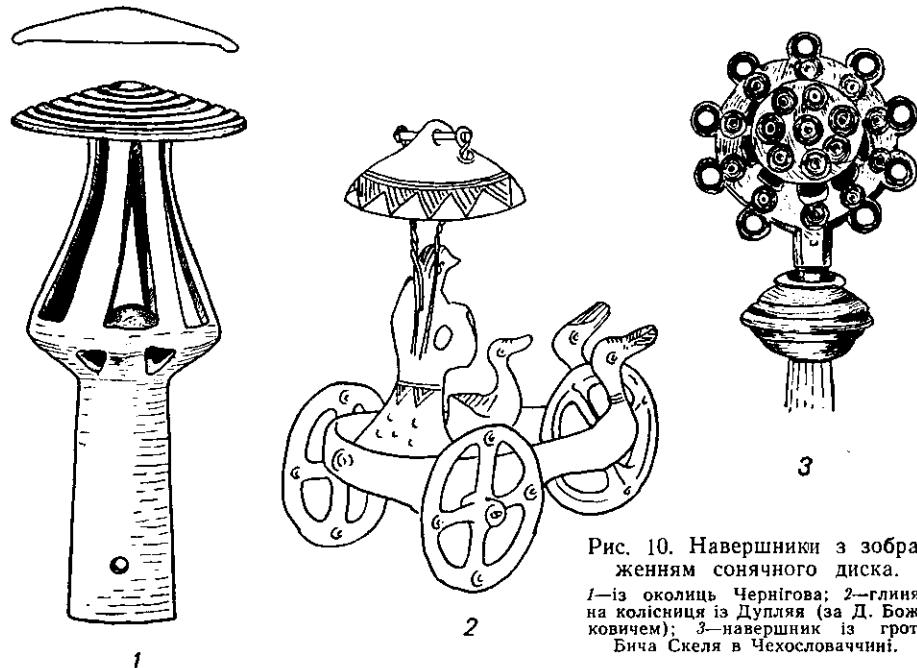

Рис. 10. Навершники з зображенням сонячного диска.
1—із околиць Чернігова; 2—глиняна колісниця із Дупляя (за Д. Божковичем); 3—навершник із грота Бича Склія в Чехословаччині.

в кавказькій і передньо-азіатській манері. Зображення водоплаваючого птаха запозичене із гальштатського мистецтва.

З другого боку, на навершниках відсутні зображення скіфського оленя і грифобарана, хижака котячої породи, гірського козла і т. д.

Культова символіка скіфських навершників з найбільшою виразністю проявилася у вигляді хреста або чотирипроменевої фігури, які знаходяться на кулястих келермеських навершниках, а також у вигляді круглого щитка з сімома концентричними колами на навершнику з околиці Чернігова. Аналогічні зображення у вигляді семи концентричних кіл є на верхній алтарній стороні скіфських глиnobитних жертвників Пастирського і Матронінського городищ, які також зв'язані з культом сонця та ідеєю родючості⁹⁵.

Круглий опуклий зонтоподібний щиток, знайдений разом з культовою колісницею із Дупляя цілком переконливо реконструюється Д. Божковичем, як зображення сонячного диску над головою сонячного божества⁹⁶. Бронзовий навершник, що зображує сонце, оздоблений візерунком із концентричних кіл, походить з грота Бичної Склії в Чехословаччині⁹⁷ (рис. 10).

⁹⁵ В. А. Ильинская, Скифское навершие из окрестностей г. Чернигова, КСИА, вып. 12; Е. Ф. Покровская, Жертвенники раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12.

⁹⁶ D. Bošković вказ. праця, стор. 41.

⁹⁷ H. Wankel, Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit, Вена, 1882, стор. 407.

Очевидно, і круглий щиток черніговського навершника також являє собою ніщо інше, як зображення сонячного диска.

У скіфських степових курганах IV ст. до н. е. склад образів значно змінюється і ускладнюється. Антропоморфізація скіфського пантеону під впливом грецького мистецтва приводить до появи навершників, присвячених різним скіфським божествам, серед яких дослідники розрізняють навершники з зображеннями верхового скіфського бога Папая, крилатого жіночого божества, можливо богині Арімпаси, Геракла—Таргітая⁹⁸. Цей крок у розвитку скіфських релігійних уявлень, який проявився у зміні складу зображень на навершниках, потребує спеціального вивчення, що далеко виходить за рамки даної статті.

На закінчення огляду спинимось на так званому навершнику Красномаяцького скарбу ливарських форм піньозрубної культури. В прорисовці з матриці цей предмет дійсно дуже схожий на втулочні овальні навершники з меридіональними прорізами⁹⁹. Насправді ж, як нам довелось перевіритись при вивченні матриць Красномаяцького скарбу в 1960 р. в Одеському археологічному музеї, ця ливарна формочка використовувалась для відливання не навершників, а порівняно невеликої (9,5 см довжиною) втулочної овальної булави з шістьма поздовжніми опуклими ребрами (рис. 11). Те, що на рисунку матриці сприймається як прорізи, в дійсності є жолобками для відливки виступаючих граней. Найближчою аналогією цього предмету є втулочна булава, знайдена К. В. Сальниковим у похованні андронівської культури.

Таким чином, відпадає раніше прийняте уявлення про появу навершників скіфського типу в зрубній культурі піньового бронзового віку в Північному Причорномор'ї і безпосереднього зв'язку Красномаяцького скарбу з скіфською культурою.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению культовых металлических шумящих наверший, составляющих одну из наиболее достопримечательных категорий вещей скифской материальной культуры.

Большинство раннескифских наверший происходит из курганов Кубани и Посулья. Значительно реже встречаются они в памятниках других территорий Скифии. Позднескифские навершия происходят в основном из степных скифских курганов. Известны они также на Кубани, Суле. Отсутствуют в Правобережной Лесостепи.

Раннескифские навершия (VI, начало V в. до н. э.) отличаются от более поздних (V—IV вв. до н. э.) по форме и орнаментации. Большинство раннескифских наверший имеет вид полых прорезных бубенцов с металлическими шариками в середине. Сверху они украшены изображениями животных: оленя, быка, лошади, птицы, грифона, фантастического существа, а также изображениями эмблемы солнца. Встречаются также втулочные навершия без бубенца, украшенные головкой коня или птицы.

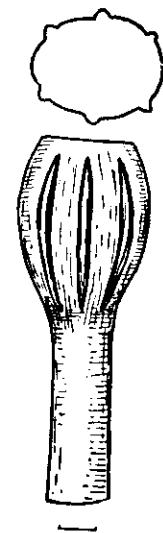

Рис. 11. Булава, відлита на матриці Красномаяцького скарбу.

⁹⁸ М. И. Артамонов, Антропоморфные божества в религии скифов, Археологический сборник, Изд-во Гос. Эрмитажа, вып. 2, 1961, стор. 68; Б. Н. Греков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, стор. 12.

⁹⁹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, стор. 38; О. А. Кривцова—Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1956, стор. 134.

В более позднее время получают развитие несколько локальных типов наверший, каждый из которых становится характерным для той или иной группы скифской культуры. В IV в. до н. э. могут быть выделены: степной, кубанский и посульский типы скифских наверший. С VI—V вв. до н. э. определились самобытные черты наверший скифского типа в памятниках Подунавья.

Нельзя согласиться с точкой зрения В. В. Шлеева, что скифские навершия являлись украшением дышел колесниц и служили распределителями поводьев. Условия находок их в погребениях весьма разнообразны. Навершия встречаются в могилах верховых лошадей, вместе с уздечками, с остатками повозок и без них, среди приношений погребальной тризны и, наконец, просто в составе погребального инвентаря. Очевидно, навершия не составляли часть какого-то одного строго определенного предмета. Применение их было обусловлено их культовым назначением и могло быть самым различным.

Следует признать правильность гипотезы М. И. Ростовцева о генетической зависимости скифских наверший от наверший древневосточного мира,—хеттских, ассирийских, закавказских. Особенную близость обнаруживают навершия Скифии и Кавказа. Очевидно путь проникновения этой группы предметов шел из стран Передней Азии через Кавказ.

Символы, изображенные на раннескифских навершиях, указывают на связь с культом солнца и идеей плодородия.

А. І. ФУРМАНСЬКА

БРОНЗОЛИВАРНЕ РЕМЕСЛО В ОЛЬВІЇ

Дореволюційні дослідження і особливо розкопки античних міст Північного Причорномор'я в радянський період збагатили археологічну науку значною кількістю пам'яток матеріального виробництва, в тому числі місцевого ремесла (керамічного, металообробного та ін.).

За роки розкопок Ольвії виявлено чимало залишків металообробного виробництва. Ще в 1906 р. Б. В. Фармаковським¹ були відкриті залишки ковальського горна, яке відноситься до останніх століть існування міста. В середині горна було багато попелу, вугілля, куски плавленого заліза, уламки мідних виробів.

В 30-х роках біля головної ольвійської вулиці, в межах південно-східного району розкопу А, відкриті залишки металургійної майстерні пізньоархаїчного часу. Тут збереглись залишки вогнищ, велика кількість фрагментів мідних виробів, мідні і залізні шлаки, куски дерев'яного вугілля². В цьому ж районі виявлені залишки бронзоливарного виробництва ранньокласичного часу: розчищена велика яма, викопана в материк, верхня частина якої до глибини 1,40 м була заповнена великою кількістю мідного шлаку. Очевидно, яма використовувалась для викидів мідноливарного виробництва, розташованого десь недалеко³.

В кінці 30-х років у південно-західній частині розкопу А, на захід від головної вулиці, були розкопані залишки ще одної ковальсько-ливарної майстерні того ж або, можливо, трохи пізнішого часу. Біля них виявлено велику кількість мідних і залізних шлаків, металевих виробів, залізні кліщі для ковальського виробництва⁴. На цьому розкопі знайдена важлива серія форм для ливарництва із золота і бронзи.

В 1947 р. на агорі (розкоп Е) були знайдені куски шлаків, ливарні вироби, двостворча ливарна форма в супроводі архаїчного матеріалу. Розкопками 1960 р. на розкопі Е₂ в підвальном приміщенні будівлі IV—II ст. до н. е. виявлено скupчення виробів з бронзи і заліза⁵. Всі ці знахідки дають підстави вважати, що тут була металообробна майстерня.

Для характеристики металообробки Ольвії елліністичного часу, зокрема ливарного ремесла, є більша кількість даних, ніж для поперед-

¹ Б. В. Фармаковский, Раскопки в Ольвии, ОАК за 1906 г., стор. 5—6, рис. 3.

² И. И. Мещанинов, Отчет о работах Ольвийской экспедиции, СГАИМК, 2, 1931, стор. 23—24.

³ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, 1956, стор. 17.

⁴ Л. М. Славин, Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період, Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. I, 1943, стор. 73.

⁵ Е. И. Леви, Итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 177; ІІ ж, Итоги работ Ольвийской экспедиции, ЛОИААН ССР в 1960 г., Тези доповіді.

ніх періодів: із знайдених понад 70 ливарних форм більша частина належить до епохи еллінізму⁶.

На крайній північно-східній частині верхнього міста, на розкопі І, в 1935—1936 рр.⁷ у великому північному будинку виявлено значну кількість керамічних форм для відливання бронзових прикрас. Це може свідчити про наявність в одному з приміщень будинку ливарної майстерні.

Більш значні залишки ковальської майстерні були розкопані в 1951—1952 рр. на ділянці Л, біля перехрестя двох вулиць (район цитаделі)⁸. Досліджений комплекс являє собою робоче приміщення розмірами $2,90 \times 2,60$ м із залишками горна. Тут були виявлені три кам'яні корита, що використовувались, очевидно, для гартування залізних виробів, точильні камені, залізні кліщі. Ці залишки, що відносяться до останнього етапу існування міста, є найбільш показними і найповніше характеризують стан ковальського ремесла Ольвії. Горно зроблене з сирцю. Біля підніжжя вогнища, що збереглось частково, де розігрівався метал, знаходився отвір діаметром 0,15 м, в який вкладалось сопло для подавання повітря з міха в піч. Така конструкція горна звичайна для римського часу і відповідає зображенням, що збереглись на римських надгробних пам'ятках: на рельєфі Латеранського музею та на рельєфі саркофага Капітолійського музею⁹. Горно мало вигляд цегляного чотирикутного стовпа, в невеликому заглибленні — вогнищі одночасно відбувалось горіння вугілля і розігрівання металу; збоку, поблизу одної з сторін горна викладалась стіна, над горном встановлювався ковплак для відведення диму, знизу у вогнище вставлялося сопло.

В робочому приміщенні ольвійської майстерні і біля неї знайдено велику кількість залізних і мідних шлаків, куски свинцю, залізні і бронзові вироби. Великий інтерес являє собою залізна криця — напівфабрикат, вагою до 5 кг, і знаряддя праці, що збереглись фрагментарно: уламики трьох залізних серпів, одного виноградного ножа, фрагменти залізних ножів. З речей озброєння знайдені залізні наконечники списів та дротики.

Таким чином, відкриті розкопками залишки виробництва дозволяють говорити про кілька районів розміщення ковальсько-ливарних майстерень в Ольвії. Всі вони були розташовані у верхньому місті, на ділянках АГД, І, Л, і, можливо, Е. Розташування майстерень в межах міста в якісь мірі підтверджується і епіграфічною пам'яткою — декретом на честь Нікірата, сина Папієва, який датується кінцем II ст. до н. е.¹⁰ В ньому говориться: «Щоб тіло його було принесене в місто для належного поховання, щоб майстерні¹¹ (або лавки), що знаходяться в місті, були закриті». Правда, через фрагментарність тексту декрету не зовсім ясно, що малось на увазі: під час похорону закрити лавки чи майстерні. Очевидно, майстерні служили й лавками. Таке розташування майстерень, які були одночасно і лавками, характерно для міст власне Греції¹².

Знайдені під час дослідження цих майстерень поодинокі знаряддя

⁶ А. І. Фурманська, Ливарні форми з розкопок Ольвії, АП, т. VII, 1958, стор. 40.

⁷ Л. М. Славин, Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг., «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 29—30.

⁸ Д. М. Штительман, Дневник раскопок Ольвийской экспедиции за 1951—1952 гг., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris, 1899, стор. 1087, рис. 2956, стор. 1092, рис. 2967.

¹⁰ IPE, I², 34.

¹¹ Термін ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ перш за все означає майстерню, але він вживався і долавок роздрібної торгівлі, з якими майстерні могли і не бути зв'язані; Э. Л. Козакевич, Рабы как форма богатства в Афинах IV в. до н. э., ВДИ, 1958, № 2, стор. 95.

¹² Р. В. Шмидт, Очерки из истории горного и металлообрабатывающего производства в античной Греции, ИГАИМК, в. 108, 1935, стор. 339.

сільського господарства: серпи, наральники, виноградні ножі, а також кліщі, дрібний інвентар (рибалські гачки) вказують на те, що залізоробні майстерні Ольвії на протязі всього часу її існування виготовляли знаряддя праці і, можливо, тільки для задоволення вимог населення міста. Знахідки ливарних форм, залізного серпа в складі інвентаря поховання V ст. до н. е. Марицинського некрополя біля с. Аджігол¹³ (сучасна назва с. Солончаки) свідчать про розвиток металообробного ремесла в досить ранній час і на поселеннях ольвійської хори.

З усіх видів металообробного ремесла в Ольвії найбільшого розвитку досягло бронзове литво. В VI—V ст. до н. е. вироби цього ремесла займають значне місце в обмінній торгівлі як з населенням Північного Причорномор'я, так і далеко за його межами, що свідчить про його досить значну питому вагу в економіці міста. Значний процент ремісників серед переселенців, які заснували Ольвію, необхідність розвитку тих галузей господарства, які могли задовольнити як потреби населення міста, так і, зокрема, вигідний і регулярний обмін з населенням Причорномор'я, обумовили успішний розвиток художнього ремесла. Розвиток ливарного ремесла і переважно на основі найдешевшого металу — міді здається не випадковим. Це слід пояснювати, в першу чергу, наявністю необхідної сировини, яка і визначала технологію виробництва, а не участю в ньому місцевих майстрів — скіфів, як вважала Е. О. Прушевська. В своїй праці, присвяченій торевтиці античних міст Північного Причорномор'я, вона писала: «Обробка металу була організована і розвивалась тут на основі використання досвіду без сумніву раніше існуючих в Скіфії місцевих майстерень, в яких із заліза і бронзи виготовлялися знаряддя праці, зброя і прості прикраси. Роль греків у реорганізації справи виявилася, очевидно, не стільки в укрупненні майстерень, скільки у збільшенні їх кількості, з введенням греків поряд з скіфами до складу майстрів і в організації ювелірної майстерні, для якої греки могли дати імпортний метал — електр»¹⁴. Однак нам відома значна кількість кладів ливарних форм бронзової доби, численні знахідки залізних та мідних шлаків початку залізної доби в лісостеповому Придніпров'ї і не знаємо до IV ст. до н. е. (Кам'янське городище) майстерень скіфів і не маємо також даних, які б підтвердили сумісну роботу греків і скіфів у майстернях Ольвії.

Основну продукцію бронзоливарних майстерень Ольвії VI—V ст. до н. е. становили прикраси, речі туалету і кінського спорядження. Особливо слід підкреслити, що такі речі, як дзеркала, поясні бляхи, бляшки, які вважаються спеціально виготовленими для збуту в Скіфію, зустрічаються в самій Ольвії, переважно в поховальних комплексах.

Констатуючи наявність цих речей в місті, С. І. Капошина в статті про скіфські елементи в культурі Ольвії вважала необхідним відзначити, що вони побутували у вжитку міського населення, «особливо у тієї частини, яка, можливо, являла собою вихідців з місцевих племен»¹⁵. Сказаному припущення С. І. Капошиної суперечить і така обставина. На зворотній стороні одного з бронзових дзеркал, бокова ручка якого прикрашена головою барана (дуже стилізованою), зберігся напис з іменем володарки речі: ΔΗΜΩΝΑΣΣΑ ΔΗΝΑΙΟ(Y) Т. Н. Кніпович у своїй праці, присвяченій складу населення Ольвії в VI—I ст. до н. е., відмічає, що «грецький характер імені в обох його частинах не викли-

¹³ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, ч. II, Sonderabdruck aus Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 5 і далі, рис. 6а (2 курган IV).

¹⁴ Е. О. Прушевская, Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса, Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 1955, стор. 329.

¹⁵ С. И. Капошина, О скіфських елементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, 1956, стор. 189.

кає сумніву»¹⁶. Епіграфічний матеріал свідчить про те, що в ранніх написах не зустрічаються негрецькі імена, поява поодиноких варварських імен відноситься тільки до IV ст. до н. е.¹⁷ Розповідь Геродота¹⁸ про скіфського царя Скіла, про його відвідування Ольвії не перечить данним епіграфіки. Розправа, вчинена над ним його родичами і близькими, як і загибель Анахарсіса¹⁹, краще інших фактів підкреслює ворожість скіфів до звичаїв і нравів ольвіополітів, що виключає можливість припущення про сумісне проживання в Ольвії греків і скіфів у VI—V ст. до н. е. В цьому питанні повністю погоджуємося з висловлюванням М. Ф. Болтенко в рецензії на том МІА, 50 «Ольвія и Нижнее Побужье в античную эпоху», що матеріали статей О. І. Леві та Т. М. Кніпович «важливі ще й в тому відношенні, що вони повністю спростовують різного роду вульгаризаторські домисли тих, хто без всяких для цього наукових підстав прагнув за всяку ціну заперечувати чисто грецький етнічний склад «догетської Ольвії»²⁰.

Ми не зупиняємося на виробах торевтів із золота, електра, які до речі, становлять нечисленну групу знахідок і охарактеризовані у вказаній праці Є. О. Прушевської. Відзначимо коротко тільки деякі найбільш характерні речі ольвійського виробництва, виконані ливарною технікою. З цих речей найбільше поширення дістали дзеркала. В Ольвії виготовлялись два типи ливарних дзеркал. Перший тип у вигляді масивного диска з піднятим бортиком і центральною ручкою, прикрашеною зображеннями, виконаними в грецькому стилі. Виготовлення дзеркал цього типу в Ольвії не виключає можливості існування й інших центрів їх виробництва, оскільки даний тип найбільше поширений в лісостеповому Придніпров'ї.

Найраніше дзеркало цього типу було знайдене в кургані № 35 біля с. Бобриця, Канівського району, Київської області²¹. На щитку центральної ручки зображеній вепр, під ним ламана лінія між двома паралельними немов утворює стилізовану огорожу. Цей тип дзеркал за технікою виготовлення, за формою і розміром диска не відрізняється від другого типу. Важливим доказом їх ольвійського походження є і прикрашення ручок. Зображення вепра, як і розетка на дзеркалі з кургана біля с. Оксютинці²² виконані в грецькому стилі. Зображення вепра майже в аналогічній трактовці часто зустрічаємо на античній кераміці і на речах оборонної зброї: щитах, шоломах²³. Датуються дзеркала цього типу другою половиною VI ст. до н. е. Прототипом даної форми, очевидно, є келермеське дзеркало. М. І. Максимова в статті «Срібне дзеркало з Келермеса» пише, що дзеркала подібної форми не властиві ні передньоазіатським культурам, ні грецькому світові, поширені вони були в середній смузі Східної Європи і Азії (Китай, Сибір, Алтай, Європейська Скіфія). Як відзначає автор, походження даної форми не встановлено²⁴. Наявність дзеркал цього типу, як і наступного, в складі інвентарів скіфських і, в більшій мірі, нескіфських похованнях Подніпров'я недостатня для визначення їх як речей скіфського походження.

Другий тип дзеркал за орнаментальними мотивами і деякими технічними прийомами виготовлення поділяється на три види. Перший з

¹⁶ Т. Н. Кніпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МІА, № 50, 1956, стор. 132.

¹⁷ Вказ. праця, стор. 131.

¹⁸ Геродот, IV, 76—80.

¹⁹ Геродот, IV, 76—78.

²⁰ Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, т. 149, вип. 7, Одеса, 1959, стор. 165.

²¹ Смела, т. III, стор. 113, рис. 62, табл. XIX і Б. М. Рабинович, О датировке некоторых скіфских курганов Среднего Подднепровья, СА, I, 1936, стор. 88 і далі.

²² Дзеркало зберігається у фондах скіфського відділу КІМ, інв. № 10544.

²³ Daremberg et Saglio, т. II, ч. II, стор. 1433, рис. 1409.

²⁴ СА, XXI, 1954, стор. 282.

них зберігає форму диска попереднього типу, тобто круглий масивний диск майже таких же розмірів з вертикальним бортиком, який підвищується над диском. Центральна ручка замінена боковою. Канельовані ручки цих дзеркал прикрашені скульптурними зображеннями барса або пантери, оленя, вепря, головою барана, тобто в основному тими мотивами звіриного стилю, початки якого бачимо у східному мистецтві і які були засвоєні пізніше греками, а також чисто грецькими сюжетами.

Другий вид цього типу дзеркал відрізняється від попереднього застосуванням двох металів — бронзи і заліза під час виготовлення ручки і дещо іншим технічним способом виготовлення самої ручки. Форма дзеркала попередня. Диск гладенький, без бортика, ручка залізна, часто її кінці заправлені в бронзову окладку, яка складається з двох половиноок, з'єднаних заклепками. Між ними вкладається диск дзеркала. Бронзові окладки являли архітектурний орнамент — волюти капітелі іонійської колони, а також голови хижих птахів — грифонів.

Третій вид дзеркал зберігає форму перших двох, ручки їх орнаментовані виключно грецькими мотивами, виконаними особливою технікою, коли рельєфні прикраси відливались разом з ручкою. Цю особливість ольвійського літва слід пояснювати широким застосуванням двостулкових форм, в яких вирізалась форма речі разом з орнаментом. До цього виду відносяться дзеркала, ручки яких прикрашені зображеннями Афродіти з піднятими над головою руками і сфінкса, квіткою лотоса і маскою Гортони.

Іншим видом бронзоливарного ремесла є відомі хрестоподібні бляхи, які використовувались як наконечники поясів, прикрашені зображеннями голів грифонів, лосів, пантери, що згорнулася. Велику групу ливарних виробів становлять бляшки у вигляді фігури лося, голівок грифонів і левів. В Ольвії знайдена форма для тиснення електрових бляшок у вигляді голівок грифонів. Бляшка у вигляді голови лева з відкритою пащею трапилася в Широкій балці²⁵. Бляшки у вигляді фігурки лося знайдені в самій Ольвії, одна — ще в 1899 р.²⁶, друга — на розкопі Е в післявоєнні роки²⁷. Ольвійські бляшки у вигляді лосенят ідентичні бляшці, знайдений на лівобережному Подніпров'ї. Всі ці бляшки однакові за художнім виконанням і за розміром. Це свідчить про те, що вони виготовлені в одному місці, імовірніше, в Ольвії, і відлиті в одній формі.

В Ольвії відливались ще різні біконічної форми пронизки, ворворки, фігурні палички-застіжки, гачки для підвішування мечів, наконечники стріл.

Не зупиняємося ми і на висвітленні ролі Ольвії в торгово-обмінних відносинах з населенням переважно правобережного і лівобережного Лісостепу, відомих з ряду публікацій²⁸, в яких наведені факти знахідок значної кількості речей з курганів і городищ цієї території. Речі ці безумовно, ольвійського виробництва і імпортні, які потрапили сюди через посередництво Ольвії. Не аналізуючи доводи авторів статей, з якими слід чи не слід погодитись про більший ввіз металевих предметів у правобережний або лівобережний Лісостеп, ясно одне, що в VI—V ст. до н. е. роль Ольвії у обмінних відносинах з населенням вказаної території була значною. Знахідки виробів ольвійського бронзо-

²⁵ Б. М. Рабічкін, Поселене у Широкій балці, КСИИМК, в. XI, стор. 122.

²⁶ С. А. Семенов-Зусер, Бронзовые фігурки Одесского исторического музея, рукопис, ОДАМ, рис. 55.

²⁷ Е. И. Леви, К вопросу об ольвийской агоре, СА, XXI, 1954, стор. 336, рис. 1.

²⁸ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи, Археологія, I, 1947, стор. 25; Н. Н. Бондарь, Торгові сношення Ольвії со Скифією в VI—V вв. до н. э., СА, XXIII, 1955, стор. 58 і далі; Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.) СА, 1960, № 2, стор. 35—37.

ливарного ремесла VI—V ст. до н. е. засвідчені на більш широкій території, ніж «торговий» шлях Геродота. Ольвійські вироби на сході доходили до Уралу і навіть Алтаю, на заході — до Прикарпаття, на південному сході — до Північного Кавказу, на півночі — до Лівобережного і Правобережного Подніпров'я.

Розкопки останніх років збільшили кількість знахідок — виробів ольвійського бронзоливарного ремесла. Бронзове дзеркало з боковою ручкою, прикрашене головою барана, знайдено в 1954 р. в жіночому скорченому похованні в Кам'яномістському могильнику. Дзеркало невірно датується автором VII—VI ст. до н. е.²⁹ Насправді воно відноситься до другого типу ольвійських дзеркал другої половини VI ст. до н. е.

З кінця V — початку IV ст. до н. е. своє значення як основного виробничого центру Північного Причорномор'я Ольвія, безумовно, втратила. Ареал торгівлі Ольвії звузився до меж хори, яка на цей час розрослась, тобто обмежувався в основному поселеннями, розташованими біля Ольвії і на берегах Бузького лиману. Боспорський імпорт, який посилився в правобережному Лісостепу ще з кінця V ст. до н. е., витісняє з цього району Ольвію.

Більша частина ливарних форм, знайдених в Ольвії, датується переважно елліністичним часом. Проте двостулкові роз'ємні форми з'явились ще в кінці VI — на початку V ст. до н. е. Матеріалом для форм служили як місцеві породи каменю — пісковик, вапняк, — так і уламки черепиць, ручок і стінок амфор. Траплялися форми з гіпсу і металу. Металеві використовувались для відливання наконечників стріл. Більшість форм керамічна, для їх виготовлення застосовувались фрагменти виробів з добре відмученої без помітних домішок і добре випаленої глини, яка могла витримати досить високу температуру розплавленої бронзи.

За типами виробів, що відливались в них, ливарні форми поділяються на три групи: перша — для відливання прикрас і речей туалету; друга — для предметів кінського спорядження і третя — для бронзових наконечників стріл. В одній і тій же формі відливали кілька речей.

Знайдені форми вказують на зміну асортименту виробів, які виготовлялися у ливарних майстернях Ольвії в елліністичний час. З кінця IV до II—I ст. до н. е. з бронзи відливалися: браслети, персні, серіжки, намисто, бляшки, які нашивались на одяг.

Спектральний аналіз частин металу, який залишився у формах, вказує на те, що в них відливались предмети не тільки з бронзи, але і з олова, свинцю, низькопробного срібла.

Вироби, виготовлені з дешевих металів, призначалися для широких верств населення міста; тільки незначна частина цих виробів у вигляді кілець, прикращених трійними шишками, різних біконічних пронизок з реберчастою поверхнею, які використовувались як речі кінського спорядження, а також різні бляшки, що нашивались на одяг, які зустрічалися частково в степових курганах і лісостеповому Придніпров'ю в IV—III ст. до н. е., вказує на зменшення питомої ваги цього виду виробництва в загальній економіці міста в даний період, особливо в міновій торгівлі з населенням Дніпровського басейну.

Велике місце в бронзоливарному ремеслі займає виливання наконечників стріл. Знайдені частини ливарних форм за достовірними і добре датованими монетами і керамічними клеймами датуються IV—III ст. до н. е. Цікаво відзначити, що найбільшу кількість наконечників стріл виявлено в елліністичних шарах міста і некрополі цього часу.

Згадані вище залишки ковалсько-ливарного виробництва перших

²⁹ Е. И. Крупинов, Древняя история и культура Кабарды, М., 1957, стор. 138, рис. 40.

століть н. е. свідчать про розвиток ремесла і в цей час. Із заліза виготовлялись сільськогосподарські знаряддя (серпи, виноградні ножі), ремісничий інструмент. З міді вироблялись різні побутові речі, замки й ключі. З предметів туалету великого поширення набули фібули пізньолатенських форм, з підв'язаним приймачем, які часто знаходяться на городищі і в некрополі. Ці фібули аналогічні тим, що зустрічаються в інших місцях Причорномор'я, на поселеннях корчуватівсько-зарубинецької і черняхівської культур, і в сарматських могильниках.

Очевидно вироблялись і фібули з емаллю, і невеликі дзеркала так званих сарматських типів.

Мінові зв'язки Ольвії виробами металообробного ремесла обмежувались в цей час приольвійськими поселеннями і частково городищами нижнього Дніпра.

Найбільш пізні металеві вироби ольвійського виробництва датуються III ст. н. е.

Занепад ремесла в кінці римського періоду свідчить про економічну кризу, яка охопила в цей час Ольвію.

Металообробка займала значне місце в економіці міста на протязі всього його майже тисячолітнього існування. Різноманітні вироби металообробного виробництва Ольвії вказують на існування майстерень-торевтів, ковальсько-ливарних. Однак застосування кількох металів у виготовленні художніх виробів (другий тип дзеркал) свідчить про те, що майстерня торевта не завжди була відокремлена від ковальсько-ливарної.

Майстерні були незначні за розміром. На підставі зображення ливарної майстерні на берлінській червонофігурній чаші V ст. до н. е.³⁰ в такій майстерні працювало не більше 6 осіб. Технічний розподіл праці був частковий, слабо виражений.

Ремеслом в основному займались вільні громадяни міста, дрібні виробники, власники своїх знарядь праці. окремі види важких робіт ковальсько-ливарної майстерні (подача вугілля, праця біля повітрена-гнітальних міхів, праця молотобійця), можливо, виконувалися рабами. Наявність у місті останніх засвідчено писемними пам'ятками. В повідомленні Макробія³¹ про осаду Ольвії Зопіріоном в 330 р. до н. е. серед інших необхідних заходів міста відзначається і звільнення рабів (*Servis liberatis*). В декреті Протогена³² сказано, що «всі раби (ΟΙΚΕΤΕΙ) і прикордонні мікселіни, числом не менше 1500, які були в. попередній війні союзниками міста, були спокушені ворогами».

В економічно розвинутих грецьких містах метрополії тільки в кінці V і на початку IV ст. до н. е. виникають майстерні, в яких експлуатувались від 5—6 до 50 і більше рабів. Застій у розвитку техніки, що спостерігається на протязі століть, майже повна відсутність розподілу праці в середині такої майстерні характерні не тільки для ремісничого виробництва Ольвії та інших міст Північного Причорномор'я, але і для більш значних центрів античного світу.

Наявний матеріал недостатній для висновків про правове становище ремісників. Це питання, як і питання організації ремесла, можуть бути вирішені тільки з допомогою різноманітних джерел: епіграфічних пам'яток і багатьох інших даних по всіх видах ремісничого виробництва усіх міст Причорномор'я.

Невирішеним лишається питання про сировину для металообробного ремесла Ольвії. Велика кількість спектральних і хімічних аналі-

³⁰ H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, IV Band, Лейпциг, 1887, стор. 330, табл. V, 50.

³¹ Сатурналии, I, 11, 33.

³² IPE, I², 32, Про трактовку терміну «ΟΙΚΕΤΕΙ» див. Э. Л. Казакевич, Рабы как форма багатства в Афинах IV в. до н. э.; ВДИ, 1958, № 2, стор. 90 і далі.

зів³³ залізних шлаків і виробів, знайдених в Ольвії, підтверджує, що за-лізо вироблялось сиродутним способом. На це вказує процент заліза в шлаках — понад 50, тобто процент загальний для сиродутних шлаків античності, раннього середньовіччя і навіть більш пізнього часу. Аналізи залізних шлаків з Ольвії і найближчих місцезнаходжень залізної руди — керченські і криворізькі — дали не зовсім однакові результати. Особливо помітна різниця в аналізах залізних шлаків з Ольвії і керченських руд. Наявність в залізоробній майстерні перших століть н. е. залізної криці говорить про ввіз в Ольвію напівфабрикатів. Теж саме слід сказати відносно бронзи і свинцю (свинцеві злитки були знайдені на розкопах А, И, Н Г) — металів, які широко використовувалися в ливарній справі Ольвії. Аналізи шлаків показали значну кількість залишкової міді. Важко уявити, щоб при невеликій кількості міді в рудах такий великий процент її залишався в шлаках. Дослідники, які проводили аналізи, вважають більш імовірним припускати, що проби, які поступили на аналіз, являли собою не шлаки, а збагачені мідні концентрати, які можуть бути переплавлені в мідні злитки³⁴. Проведені аналізи злитків свинцю і свинцевих виробів, знайдених в Ольвії, дають подібні результати.

На підставі всіх цих даних, які підтверджуються і окремими знахідками злитків, можна зробити висновок, що в Ольвію привозились напівфабрикати: залізна криця, бронзові і свинцеві злитки. Очевидно привозились вони з різних міст.

Повідомлення Н. Г. Хмирова і О. П. Бурачкова, газети «Юг» про розробки міді і наявність плавильних печей в колишній Херсонській губернії біля Кривого Рога і балки Великої Дубівки, де за свідченням Бурачкова і газети «Юг» були знайдені навіть ольвійські монети, припускають і використання цього найближчого джерела³⁵. І все ж питання про джерела ввозу сировини ще вимагають свого вирішення спільними силами археологів і технологів.

Вирішення цього питання важливе не тільки для з'ясування походження напівфабрикатів. Проведені аналізи можуть уточнити і походження виробів, знайдених за межами Ольвії, але які за всіма зовнішніми ознаками і технікою виготовлення визначаються як вироби ольвійського походження, хоч ввіз напівфабрикатів з різних місць ускладнює уточнення цього питання. В цьому відношенні показовими є результати спектральних аналізів дзеркала, знайденого в Ольвії в 1940 р. (із зображенням голови барана на кінці ручки) і ольвійського дзеркала з кургану № 38 Гуляй-города правобережного Подніпров'я. Основні елементи ті самі, різниця лише в тому, що в сплаві бронзи гуляй-городського дзеркала були незначні домішки срібла; правда, останні могли бути в самій руді. Таким чином, результати аналізів вказують на незначну, але все ж наявну різницю в бронзових злитках, привезених, можливо, з різних місць.

Хімічними аналізами мідних і бронзових виробів, знайдених в Ольвії, встановлено:

1) всі вироби бронзові, за винятком речей холодної обробки

³³ Аналізи були проведені в 1938—1940 рр. науковим співробітником хімічної лабораторії Інституту археології АН УРСР О. Ф. Драко: «К вопросу о металлических находках (железных и свинцовых) Ольвии по материалам раскопок 1936—1939 гг.», Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 1—13.

³⁴ О. Ф. Драко, К вопросу о химико-технологическом исследовании бронзовых и медных находок Ольвии на материалах экспедиции 1936—1940 гг., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 1—28.

³⁵ М. Д. Хмиров, Металлы, металлические изделия и минералы в древностях России, СПб., 1875, стор. 12—15; О. П. Бурачков, Общий каталог monet эллинских колоний; його ж, Опыт исследования о куманах или половцах, ЗООИД, т. X, стор. 133—134; Хроника к археологическому съезду в Екатеринославе, АЛЮР, Журнал, посвященный южнорусской старине, 1903.

міді (волочіння, проковка): цвяхів, рибальських гачків і голок. Остачко відповісти на це запитання може тільки металографія кольорових металів;

2) в складі ольвійської бронзи виявлені окисли кальцію, магнію, велика кількість кремнезему і хлору внаслідок довгого перебування в землі;

3) у виробах перших століть н. е. є великий процент цинку в зв'язку із зменшенням кількості олова;

4) для різних виробів робилися сплави з різним співвідношенням компонентів: для виготовлення дзеркал олова було від 14,4 до 20,4%; для браслетів — від 3,7 до 11,04%; перснів — 10,9%; для наконечників стріл — від 9,24 до 26,15%; у фібулах римського часу — від 2,87 до 17,6%. Спеціально примішувався і свинець до 10,63%. До складу мідних цвяхів входила невелика кількість олова, що могло бути природною домішкою руди³⁶.

Металообробні майстерні Ольвії мало знали дорогоцінні метали: золото, срібло, електр, і працювали в основному на привізному залізі та бронзі.

З Ольвії, як і з інших північнопонтійських античних міст, міст Греції і Риму вивозились тільки прикраси, предмети туалету, домашнє начиння³⁷. Ці речі є характерним асортиментом мінової торгівлі рабовласницького суспільства з іншими сусідніми суспільствами, які переважали ще останній етап докласової формaciї.

Оскільки вивозились саме ці види виробів, не першої необхідності, і такі, що мають «найменше значення при технологічному порівнянні виробництва різних епох»³⁸, а не знаряддя праці, які визначають рівень розвитку суспільства, не можна погодитись з висловлюваннями окремих дослідників про тормозну роль ольвійського ремесла, яке нібито затримувало розвиток металообробного виробництва у місцевих племен.

Найпростіша металургія на території Північного Причорномор'я виникла ще в першій половині II тис. до н. е. Знайдена тут велика кількість бронзових речей, ливарні форми і злитки металу кінця епохи бронзи свідчать про розвиток металообробки, яка виготовляла знаряддя праці, речі озброєння і частково прикраси. Дослідження поселень чорноліського передскіфського часу, виявлені на них речі озброєння (залізні мечі з бронзовими ручками), залізні шлаки, велика кількість фрагментів глиняних форм для відливки прикрас дозволяють говорити про успішний розвиток залізоробного і бронзоварного ремесла в лісостеповому Подніпров'ї у VIII—VII ст. до н. е.³⁹ Залишки виробництва у вигляді мідних і залізних шлаків, бракованих бронзових наконечників стріл знайдені в зольниках Більського городища⁴⁰. Значна кількість шлаків, ллячек, тиглів виявлена в східному і західному Більському городищах під час розкопок останніх років⁴¹.

³⁶ Користуючись нагодою висловлюючи глибоку вдячність кандидату хімічних наук О. А. Кульській і Н. Д. Дубицькій за проведені дослідження по визначенням кількісного і якісного складу бронзи, яка використовувалась для виготовлення різних за функціональним призначенням виробів.

³⁷ Ф. Энгельс, К истории древних германцев, т. XVI, ч. I, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, стор. 367.

³⁸ К. Маркс, Капітал, т. I, Госполитиздат, 1951, гл. V, стор. 187, примітка 5.

³⁹ А. И. Терено жкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, в. XLIII, стор. 87 і далі.

⁴⁰ В. А. Городцов, Результаты исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. Труды XIV АС, т. III, стор. 93.

⁴¹ Б. Н. Граков, Отчет о раскопках скифской экспедиции Исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 2, 13, 18; А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского Государственного университета в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 42.

А. І. Зарецьким був зібраний підйомний матеріал з городища «Розкопана могила» в колишньому Богодухівському повіті, який складався із злитків і бракованих наконечників стріл, булавок⁴². На Шарпівському городищі в 1940 р.⁴³ знайдені залізні і мідні шлаки, бронзові наконечники стріл, в тому числі незакінчені обробкою. На території Лісостепу виявлені окремі ливарні форми для відливання бронзових наконечників стріл⁴⁴. Велика кількість виробничих залишків і бронзових виробів дали розкопки поселення біля с. Підгорці на Київщині⁴⁵.

Всі ці дані переконливо свідчать про наявність металообробного ремесла на цій території на протязі всього скіфського часу. Для характеристики цього виду господарської діяльності в степу до кінця V ст. до н. е. ніяких даних ми не маємо, однак і виробів ольвійського бронзоливарного ремесла раніше, ніж в IV ст. до н. е. на цій території не виявлено. Найбільші залишки ливарного ремесла дає Кам'янське городище на Дніпрі. Б. М. Граков вважає, що це поки єдиний спеціалізований металургійний район древньої Скіфії⁴⁶. Таким чином, той дaleко не повний перелік залишків металообробного виробництва, виявлених в процесі розкопок поселень і городищ Подніпров'я, заперечує висловлюванням про негативну роль ольвійського бронзоливарного ремесла для розвитку металообробки племен даної території. Рівень розвитку місцевого ремесла відповідав загальному соціально-економічному стану суспільства.

Збут виробів художнього металообробного ремесла, як і інших ремесел Ольвії та імпортних товарів, зв'язаних з обміном на продукти сільського господарства, місцевих промислів і, можливо, навіть на рабів, сприяв як розвитку виробничих сил, так і прискоренню процесу класоутворення у місцевих племенах. В цьому велике історичне значення Ольвії, а також інших античних міст Північного Причорномор'я, які тісно стикалися з оточуючим їх племінним світом.

РЕЗЮМЕ

В статье дается характеристика бронзолитеиного производства Ольвии, которое представляло собой ведущую отрасль среди всех других ольвийских металлообрабатывающих ремесел.

Уже в VI—V вв. до н. э. продукция этого ремесла занимала видное место в торговле Ольвии с населением Северного Причерноморья. Вывозились однако только украшения, предметы туалета, домашняя утварь, а не орудия труда, определяющие социально-экономический уровень развития общества. В связи с этим ошибочной представляется мысль некоторых исследователей о тормозной роли ольвийского ремесла, которое якобы задерживало развитие металлообрабатывающего производства у местных племен.

⁴² Б. Н. Граков, Литейное и кузнецкое ремесло у скіфов, КСИИМК, в. XXII, 1948, стор. 42.

⁴³ І. В. Фабріціус, Тяминська експедиція, АП, II, 1949, стор. 92.

⁴⁴ ДП, в. III, стор. 7, № 370; Ф. М. Штітельман, Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею, Археологія, т. I, 1947, стор. 161—162.

⁴⁵ В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р., АП, т. VI, 1956, стор. 5 і далі.

⁴⁶ Б. Н. Граков, Литейное и кузнецкое ремесло у скіфов, КСИИМК, в. XXII, 1948, стор. 45, його ж, Каменское городище на Днепре, МІА, № 36, стор. 115 і далі.

Л. М. СЛАВІН

ЗАХІДНА СТОРОНА ОЛЬВІЙСЬКОЇ АГОРИ

Найважливішою подією розкопок Ольвії в післявоєнні роки було відкриття агори (головної міської площини) і теменоса (загальноміської культової округи) — перших пам'яток такого роду, які зустрілись при розкопках античних міст Північного Причорномор'я.

З другої половини VI і до кінця II ст. до н. е. агора займала центральну частину Верхнього міста, перед західним схилом до Нижньої Ольвії. Теменос прилягав впритул до агори з північного боку¹.

Відкриття руїн культових споруд-храмів, святилищ, олтарів, жертвовників, а також громадських і ринкових будівель, у тому числі стої, торговельних будинків з крамницями та інших парадних будівель, які існували тут, надають цим дослідженням досить великого значення. І це цілком зрозуміло: тут на протязі 400 років знаходився центр міста, який був зосередженням громадського, політичного, культового життя і торгової діяльності міста.

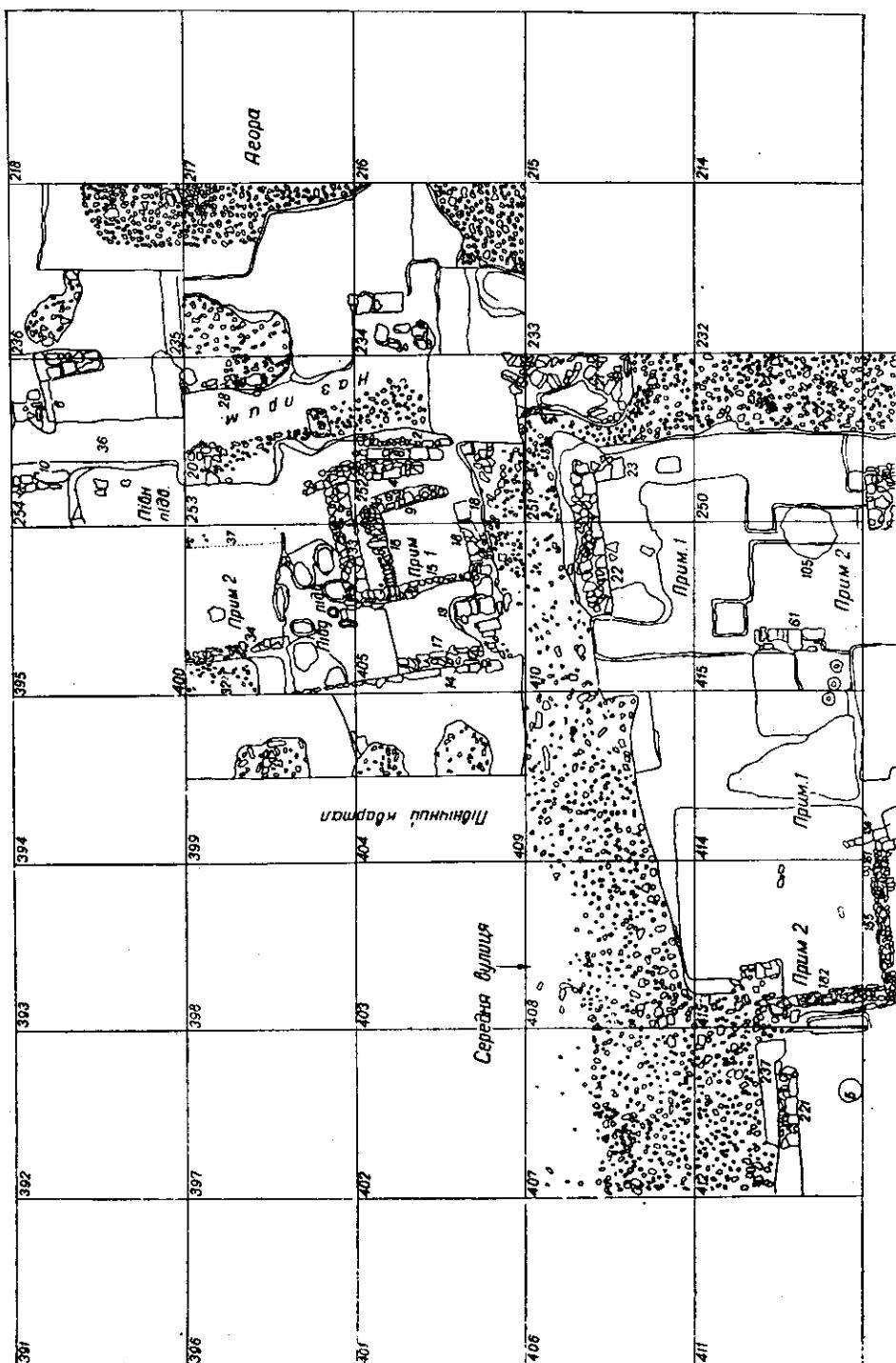
Результати розкопок дозволяють уже тепер відновити в основних рисах планування і влаштування агори. Всю північну її частину займала велика парадна будівля стої (довжина 45 м, ширина 17,5 м), яка побудована на міцних шарових субструкціях. Ця парадна будівля була всередині прикрашена рядом колон, який йшов вздовж центральної осьової лінії будинку.

На східній і західній частинах агори знаходилися торгові будинки з лавками, які мали глибокі підвальні складського призначення, а також інші будинки громадського характеру. Південну частину агори занимали дві багаті будівлі.

Вільна площа агори, що знаходилася всередині цього чотирикутника, становила близько 3000 м². З півночі на південь цю площину пересікали дві поздовжні вулиці: мимо західної сторони агори проходила Головна вулиця, яка йшла від північних міських воріт через все Верхнє місто в південну його частину; мимо східної сторони агори проходила Східна вулиця, яка починалася північніше агори і теменоса. Три поперечні вулиці (умовно названі Північною, Середньою і Південною) відходили від агори в західному напрямку, в бік міських кварталів між агорою і оборонними спорудами вздовж Заячої балки і Західних воріт, що знаходилися там же (рис. 1).

Агора мала високий рівень благоустрою. Тут знаходились досконалі для свого часу гідротехнічні споруди, водоймище і цистерни для зберігання води, водопровідні і водовідвідні канали, частково прокладені в підземних галереях. Агора і зв'язані з нею вулиці були вимощені черепка-

¹ Розкопки теменоса, північної і східної сторони агори провадяться Ленінградським відділенням Інституту археології АН СРСР під керівництвом Е. І. Леві та О. М. Карав'єва. Розкопки західної і південної сторін агори провадяться Інститутом археології АН УРСР під керівництвом Л. М. Славіна.

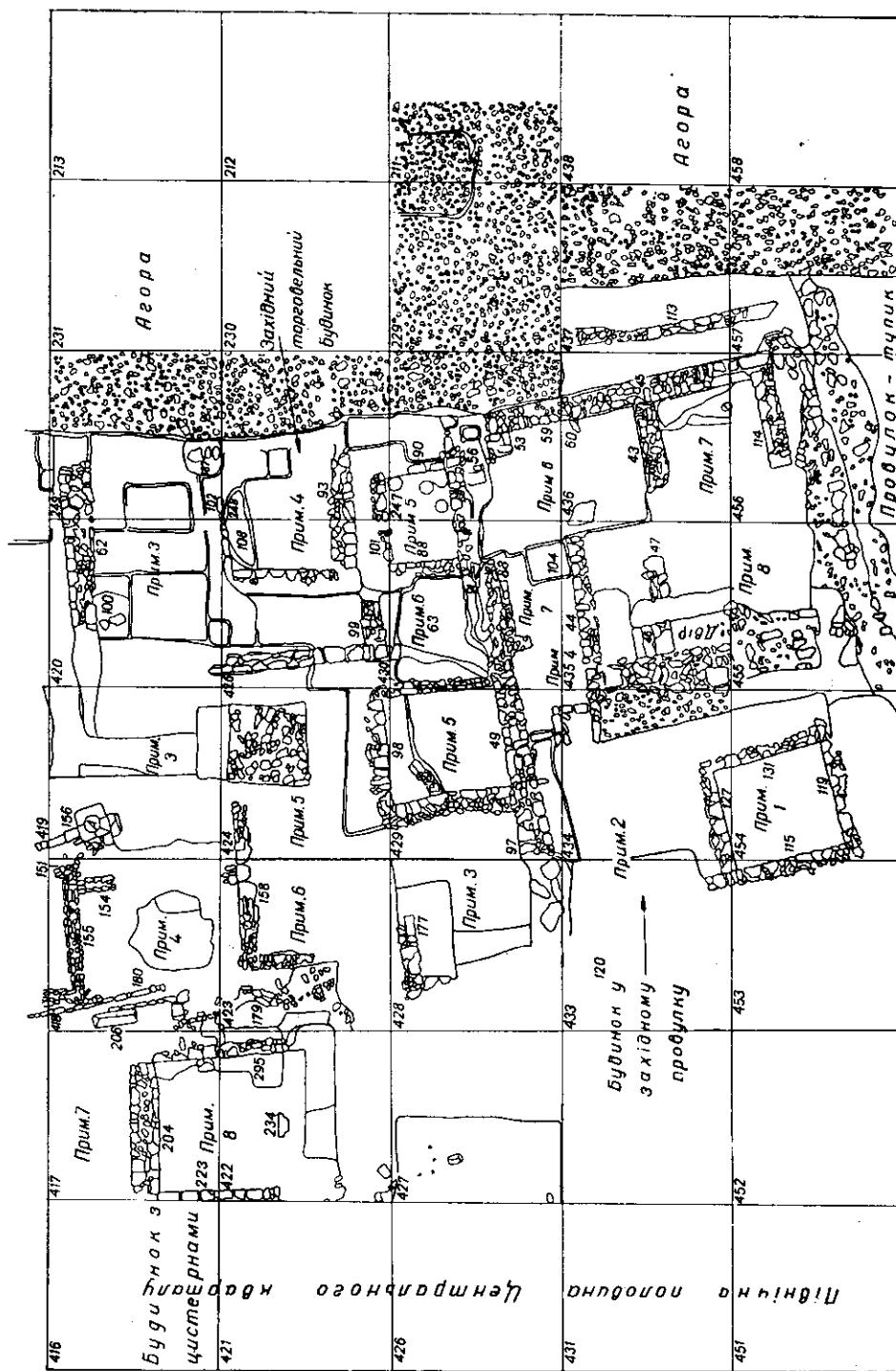

Рис. 1. План північної половини Центрального кварталу і південної половини Північного кварталу.

ми (уламками амфор, простого посуду, черепиці), щебенем і невеликими камінцями² (рис. 2).

Розкопки західної частини агори провадились з 1956 р. Тут було з'яєовано планування та улаштування цієї частини головної міської площа Ольвії, відкрито ряд важливих і цікавих будівель, виявлено значну кількість речових знахідок.

Між згадуваними вище поперечними вулицями (Північною, Середньою і Південною) розташуються три квартали, умовно названі Північним, Центральним і Південним. До складу цих кварталів входив ці-

Рис. 2. Частина череп'яно-щебеневої вимостки Середньої вулиці.

лий ряд будинків. Одні із них були повернені на схід — в бік агори, інші, поставлені впритул до їх тильного боку, були повернені на захід.

Почнемо розгляд з опису Центрального кварталу, який був розкритий більше ніж інші. Центральний квартал займав значну територію (довжиною 52 м) між агорою, Середньою і Південною вулицями. Східна половина кварталу, повернута до агори, була розрізана невеликим провулком — тупиком на 2 частини. На північ від провулка розміщалась будівля торгового призначення. З західного боку, впритул до тильної, глухої стінки цього будинку, стояли дві досить значні будівлі: 1) будинок в західному провулку — в середній частині кварталу; 2) будинок з цистернами — в північно-західній частині кварталу.

Західний торговельний будинок являв собою витягнутий з півночі на

² Е. И. Леви, К вопросу об ольвийской агоре, СА, XXI, 1954, стор. 319 і сл; І і ж, Ольвийская агора, МИА, 50, 1956, стор. 35 і сл.; А. Н. Карапетян Е. И. Леви, Ольвийская агора, СА, 1958, № 4, стор. 127 і сл.

південь будівллю довжиною 30 м, яка була повернута фасадом до агори. Тут порівняно добре збереглись 7 ізольованих підвальних приміщень, розташованих одне за одним. Підвали являли собою складські приміщення крамниць, які знаходились над ними, але не збереглись. Торговельне призначення цього будинку було визначене на підставі ряду даних: за аналогіями з торговельним будинком, відкритим в 1946—1948 рр. на протилежній, східній стороні Ольвійської агори; за аналогіями з подібними ж торговельними будинками, які були відкриті на агорі міст грецької метрополії³; за своєрідним плануванням, не типовим для всіх інших будівель; за речовими знахідками з розкопок цього будинку.

Входи в крамниці знаходились з боку агори. Підвальні приміщення мали 1,95—2,08 м висоти. Крамниці сполучались з своїми підвальними приміщеннями за допомогою дерев'яних драбин через люки, прорізані в підлозі в кутах приміщень. В кам'яних стінах підвальних збереглись залишки і невеликі ниші для кріплення драбин.

Цей торговельний будинок був вперше споруджений в V ст. до н. е., в кінці IV ст. до н. е. його капітально перебудували. Незначні залишки будинку V—IV ст. до н. е. збереглись лише в одному приміщенні — № 5. Спорудження нового торговельного будинку провадилось у кілька прийомів: спочатку були побудовані три північні (№ 1—3), через деякий час — дві південні (№ 6 і 7), а пізніше і дві середні крамниці (№ 4 і 5). Це відбилося на формі будинку, у якого, зокрема, західна зовнішня (тильна) сторона являє собою не пряму, а зламану лінію. Різночасовість відчувається і на кладці стін підвальних: більш солідною, акуратною, і з доброго каменю — на першому етапі; недбалою і з гірше обробленого каменю — на другому. Особливо ретельно складені стіни приміщень № 1—3: тут застосовані великі, добре оброблені кам'яні плити, які підтесувались на місці, з метою їх кращої підгонки одна до одної.

Приміщення № 1 мало неправильну форму: довжина його 4,98 м, ширина 3,20—4,15 м. Це пояснюється конфігурацією даного місця, що обумовлена напрямком Середньої вулиці, до якої і примикав західний торговельний будинок. Розміри приміщень: № 2 — 4,87×3,35 м, № 3 — 4,85×3,20—3,40 м, № 4 — 3,75×3,40—3,50 м.

Уже згадувалось, що в приміщенні № 5 збереглись залишки підвального (2,57×1,97 м) раннього (V—IV ст. до н. е.) торговельного будинку: глинобитна підлога, фундаменти стін, чотири амфори з широким корпусом округлої форми V ст. до н. е., закопані по саме горло в материковій підлозі. До V—IV ст. відносились також уламки червонофігурного кратера, аттічних чорнолакових посудин, зокрема з штампованим орнаментом. Ці залишки були перекриті підвальним приміщенням IV—II ст. до н. е. (4,67×2,47 м). Приміщення № 6 мало розміри 3,90×3 м. Підвальне приміщення № 7 було пізніше (в III ст. до н. е.) засипано.

Збереглись не всі стіни підвальних приміщень. На місці частини стін, розібраних після II ст. до н. е. на будівельний матеріал, добре простежуються траншеї кам'яномолів.

Під час розкопок були виявлені куски глинистої і вапнякової штукатурки стін.

Долівки в приміщеннях були глинобитні, місцями збереглось кілька різночасних горизонтів долівок.

Окремі приміщення (зокрема № 4, 6, 7) перебудовувались в III і II ст. до н. е.

Є також деякі дані для з'ясування, чим торгували в крамницях західного торговельного будинку. Наявність великої кількості уламків (а також деякої кількості цілих) амфор свідчить про те, що тут продавали вино, маслинову олію. Судячи по знахідках, в цих крамницях торгували

³ S. Rąglicki - Pudelko, Agora, Warszawa, 1957, стор. 146 і далі.

високосортним посудом і теракотами, які в значній частині призначались для приношень у храми і святилища шанованих богів і богинь. Очевидно, продавались і предмети озброєння, зокрема наконечники стріл, які зустрічались тут в значній кількості. Окрім відзначимо знахідку кількох свинцевих гир, цілком доречних у торговельному будинку. Звертають на себе увагу масові знахідки монет і дельфінів. Їх велика кількість при розкопках західного торговельного будинку (як і східного) легко пояснюється умовами риничної метушні.

Три північні крамниці побудовані разом, одночасно і становлять єдиний комплекс. Дві південних крамниці також побудовані разом. Це дає підстави припускати, що крамниці будувались не окремими торговцями, а міськими властями, які здавали їх в найом за певну плату.

Будинок в західному провулку примикав до тильного боку південної половини описаного вище торговельного будинку. Ця будівля виділяється своїм чітким плануванням і добрим улаштуванням. Про заможність і високий суспільний стан її власника свідчить також місцеположення на агорі, з якою вона зв'язана спеціально зробленим проходом — провулком. Цей провулок (довжиною 13 м, ширину 2,5 м) розрізував східну частину центрального кварталу на дві частини: в північній частині знаходились описувана будівля і західний торговельний будинок; в південній частині були інші споруди, про які мова буде йти нижче. Цей провулок — тупик (що впирається в глуху стіну будинку) був вимощений в ранні часи камінням великих і середніх розмірів, пізніше — черепками і дрібним камінням. На місці входу з провулка — тупика у двір будинку знаходиться невелика площадка з добре обтесаних каменів, яка трохи підвищена (7 см) над рівнем оточуючих вимосток провулка і двора.

У дворі збереглись два горизонти вимостки: верхній (пізній) з каменів переважно неправильної форми, в тому числі і малих розмірів, і нижній (ранній) з добре складених обтесаних плит повторного використання.

На північ, захід і схід від двора розташовано вісім приміщень цього будинку, три з них мають підвали.

На захід від двора знаходилися три приміщення: № 1 — приміщення з підвалом; спочатку воно було невелике — 3,4×3 м, а пізніше, при перебудові розширене до 4×3,4 м; № 2 — наземне приміщення (4,60×2,7 м) на північний захід від двора; № 3 — у тому ж західному ряду, наземне, яке було північно-західним кутовим приміщенням будинку.

Від наземних приміщень залишились зовсім незначні сліди. Підвалне приміщення (№ 1) збереглось порівняно добре. В ньому майже зовсім уціліли західна і південна стіни (висота 2,65 та 2,77 м), нижня частина яких складена під час першого, а верхні частини — під час другого будівельних періодів. Перекладка стін підвалу була виконана менш старанно, ніж при будівництві підвалу, коли використовували переважно великі камені (рис. 3).

На північ від двора знаходилися два приміщення дещо іншого характеру, ніж приміщення західної частини будинку. Безпосередньо до двора прилягало неодноразово перебудоване вузьке коридоровидне приміщення № 4, яке зв'язувало між собою окремі частини цього будинку: воно було зв'язане через бокові двері з наступним за ним (північнішим) підvalальним приміщенням № 5 і сполучалось за допомогою драбини з наземним приміщенням № 2 (яке розташоване з західного боку), сюди вели входи з двора і з приміщення № 7, яке знаходилося з східного боку.

Порівняно добре збереглось підвалне приміщення № 5 (3,35—3,62×3,08—3,16 м). В південній його стінці знаходились поруч розташовані проріз дверей ширину 77 см (збереглись поріг з двох плит і нижні частини косяків) і проріз вікна (зберігся висотою 1,05 м, ширину 60 см), який починається на 30 см вище порога дверей. Це свідчить про

те, що приміщення № 4, в бік якого повернене вказане вікно, було відкритим до двора і світлим. Для цього дах над приміщенням № 4, очевидно, був піднятий досить високо.

У східній частині будинку знаходились три приміщення. Північно-східний кут будинку займало наземне приміщення № 6 ($3,10 \times 2,50$ м) господарсько-підсобного характеру. На південньому від нього знаходилось підвальне приміщення № 7 ($5,10 \times 2,10$ м), яке сполучалось за допомогою східчастої драбини з двором, а також з коридоровидним приміщенням № 4. Нарешті, в південно-східному кутку будинку знаходилось при-

Рис. 3. Будинок в західному провулку. Підвальне приміщення № 1.

міщення № 8 ($3,10 \times 2,50$ м). Від нього збереглись мізерні залишки, тому встановити призначення цього приміщення неможливо.

Розташування другорядних — господарських, підсобних приміщень у східній частині будинку зрозуміле: вони безпосередньо примикали до тильної сторони торговельного будинку і були менш зручні, ніж приміщення, розташовані в західній частині, де були жилі і парадні приміщення.

Стіни приміщень були оштукатурені вапном, куски штукатурки траплялись під час розкопок. Долівка була глинобитною. В окремих приміщеннях (наприклад, № 5) збереглось кілька горизонтів земляної долівки з тонких зольних прошарків.

Про добре обладнання цього будинку також свідчить виявлення у західній частині приміщення № 4 східцевої клітки: у вузькому видовженому приміщенні шириноро 1,2 м були відкриті дві низькі кам'яні стіни її підошви для дерев'яних сходів, які не збереглись до наших днів, по яких спускались з наземного приміщення № 2 у підвальне коридоровидне приміщення № 4.

Поряд з такими сходами, в приміщенні № 5 цього будинку було зроблено, як уже згадувалось вище, боковий вхід у підвал; приміщення № 7 (сторожа) обслуговувалось відкритими сходами з кам'яних плит, від яких збереглись три верхніх сходці в північно-східному кутку двора. Але здебільшого в Ольвії для спуску в підвальні приміщення використовувались дерев'яні драбини, які встановлювались уздовж стіни підвалу через люк у підлозі наземного приміщення.

Описувана будівля була споруджена в кінці IV ст. і проіснувала до середини II ст. до н. е., коли вона у зв'язку з відсутністю ремонтів прийшла в запустіння. Слідів катастрофічної загибелі цього будинку, зокрема під час пожежі, не було виявлено.

За час свого існування будинок кілька раз перебудовувався. Сліди перебудов добре помітні у підвальном приміщенні № 1 (про що вже згадувалось), яке було засипане в кінці III—початку II ст. до н. е.

Будинок з цистернами (рис. 4) знаходиться на північ від уже описаного будинку в західному провулку. Східною своєю частиною він при-

Рис. 4. Будинок з цистернами. Загальний вигляд північно-західної частини дому.

микає до західної торговельної будівлі. Північною межею будинку була Середня вулиця. Цей будинок було споруджено в V ст.; в кінці IV або на початку III ст. до н. е. після пожежі будинок був капітально перебудований і розширений.

Найкраще збереглися будівельні залишки класичного періоду існування цього будинку, що є дуже цінним, бо Ольвійських будівель V—IV ст. дійшло до нас дуже мало. Залишки наземних приміщень елліністичного періоду його життя майже повністю розібрани в римський час на будівельний матеріал.

У класичний час будинок складався з шести наземних приміщень, розташованих попарно в північній, середній і південній частинах. Приміщення на східній стороні за своїми розмірами ($14, 23$ і 24 m^2) перевершували розміри трьох західних приміщень (9 і 11 m^2).

Слід відзначити не завжди правильну форму приміщень як в класичні часи, так і в елліністичні; очевидно, будівельники змушені були пристосовуватись до конфігурації і розмірів виділеної їм ділянки.

Будинок в V ст. побудований не одночасно, а в два прийоми. Спочатку були споруджені чотири приміщення у північній і середній частинах, а потім будинок розширено в південному напрямі, де прибудовано ще два приміщення.

Ці два етапи в межах V ст. добре відрізняються за технікою кладки кам'яних цоколів. Нижній ряд викладений з плоских плит, які покладені пласом і виступають з обох боків за вертикальні лінії стін. Сама стіна складалась з порівняно невеликих, сумарно-обтесаних каменів, плоскої, квадратної або довгастої форми, які місцями нагадували товсту цеглу.

Ці камені знаходяться уздовж лицьових боків стін. Середина забутовувалась дрібним камінням і щебенем. Аналогічна кладка була виявлена в Ольвії на ділянці АГД, в стіні VI—V ст. до н. е.⁴

Під час добудови південних приміщень ця техніка кладки була де-шо змінена: на нижньому ряді (підошві) такого ж характеру, як і раніше, але з більш масивних плит, уздовж лицьових боків ставились на ребро плити переважно неправильної, трикутної і багатокутної форми, простір між якими також забутовувався дрібними каменями на глиняному розчині: каміння неправильної форми обтесувалось і приганялось

Рис. 5. Будинок з цистернами. Шаруваті субструкції для стін приміщення № 3.

уже на місці. Така полігональна кладка відома для цього часу не тільки в Ольвії, але й в ряді міст грецького світу⁵. Стіни, що стояли на цих цоколях, були з цегли-сирцю. Лінзи зруйнованих таких стін неодноразово зустрічались під час розкопок.

Уже вказувалось, що в кінці IV або на початку III ст. до н. е. будинок був капітально перебудований. На руїнах будівлі, яка згоріла, були збудовані наземні приміщення нового будинку.

Приміщення в східній частині будинку були споруджені на субструкціях, які упиралися у торговельну будівлю. Одне приміщення східної частини, цілком поставлене на субструкціях П-подібної форми, мало розміри $3,6 \times 2,35$ м. Північно-східне приміщення ($3,6 \times 2,5$ м) було споруджене частково на глинобитних трамбовках, частково на субструкціях (рис. 5).

Крім вказаної перебудови будинку в старих його межах, він був розширеній у західному напрямку, де на субструкціях були збудовані два нових приміщення — № 7 у північній і № 8 ($3,60 \times 3,90 \times 3,87$ м) — в південній частині з добрими кам'яними підвальми (рис. 6). Значна частина стін цих двох підвальних приміщень, збудованих на польовці, викладена в типовій для елліністичного часу манері кладки, з переважно обтесаного каміння правильної форми, великих і середніх розмірів, частково взятих з більш ранніх будівель, зокрема рустованих плит, які щільно підігнані одна до одної. Особливо добре зроблена стіна, яка відокремлює ці приміщення одне від одного. Вона викладена на два лиця (висота 1,70 м). Є всі підстави вважати, що вход у підвал № 8 був боковий, з

⁴ Л. М. Славин, Раскопки Ольвии в 1955 г., КСИА, 6, 1956, стор. 30.

⁵ Б. В. Фармаковський, Розкопування Ольвії р. 1926, Одеса, 1929, стор. 31.

східного боку: незначні будівельні залишки дозволяють вбачати тут двірний проріз, поріг, який потім був закладений.

На північ від приміщення № 7 і на схід від обох приміщень не по-гано збереглись субструкції для стін відповідних наземних приміщень, які були дещо більших розмірів, ніж підвальні приміщення.

Підлога в приміщеннях була глинобитна, її товщина місцями досягала 10—15 см, в приміщенні № 7 вона була намазана на польовці.

Найцікавіше в цьому будинку елліністичного часу — дві глибокі цистерни, що добре збереглись в приміщеннях № 3 (цистерна А) і №

Рис. 6. Будинок з цистернами. Приміщення № 7.

(цистерна Б), які, безперечно, є унікальними пам'ятками. Споруджені вони під час перебудови будівлі в кінці IV—початку III ст. до н. е. Одна з них — цистерна А в приміщенні № 3 (рис. 7), має дзвоновидну форму. Її челюсті викладено з двох прямокутних плит (85×85 см), всередині яких вирізана горловина діаметром 61 см. Горло цистерни розширяється і поступово переходить в корпус. Діаметр у кожній точці цистерни дорівнював близько половини її глибини. Так, на глибині 4,10 м діаметр дорівнював 2 м, на 5 м — 2,5 м, на 5,5—2,70 м, біля дна на глибині 6 м — 2,7 м. У другій цистерні Б (в приміщенні № 7) кам'яна горловина не збереглась, діаметр челюстей дорівнює 70 см. Цистерна має форму правильного конуса, який поступово розширяється до низу. Тільки в найнижчій частині (блізько 1 м) стінка цистерни має невелике заокруглення, а потім різко під кутом переходить у дно. Глибина цистерни до дна дорівнює 5,85 м, діаметр дна — 2,90 м. Дно обох цистерн являє поверхню, трохи похилу від стін до центра, де знаходиться відстійник лійкоподібної форми. В цистерні А відстійник був глибиною 15—20 см, з найбільшим діаметром 50 см у верхній частині.

Обидві цистерни були викопані в материкову, лесові стінки їх оштукатурені міцним вапняковим розчином біло-сірого кольору, товщиною 4—5 см. Штукатурка добре збереглася і лише незначні пошкодження є в цистерні Б на глибині 1,25—2 м.

Що ж зберігалось у цих цистернах? Цілком виразну вказівку на це ми знаходимо в цистерні Б: тут штукатурка покрита бурими плямами, а місцями знаходиться ледве помітна порошкоподібна маса того ж кольору, очевидно, від вина. В цистерні А таких ознак не знайдено. Можливо, в ній зберігалася маслинова олія.

Виникає припущення: чи не належав будинок з цистернами купцю, який торгував цими продуктами в одній з крамниць, які знаходились поряд, у торговельному будинку. На користь цього припущення, можливо, свідчить також і той навряд чи випадковий факт, що напрямок по-перечних стінок цього будинку і будинку з крамницями співпадає.

Будинок припинив своє існування в II ст. до н. е.

Західні стінки приміщень № 7 і 8 виявлені в самому земляному борту ділянки. До нових розкопок важко говорити — чи закінчується на цьому будинок з цистернами, чи продовжувався далі на захід. Нез'ясо-

Рис. 7. Будинок з цистернами. Горловина цистерни А.

ваним лишається і питання про те, звідки був вхід у цей будинок: з Північної вулиці, чи з західного боку, якщо за приміщеннями № 7 і 8 виявиться вулиця, що йде паралельно до агори.

Будинок громадського призначення (можливо, міських властей). У південно-східній частині Центрального кварталу (рис. 8) відкрито цікаву будівлю громадського призначення ($19,5 \times 9$ м). На північ вона виходить до провулка — тупика, на сході — довшою своєю стіною повернута до агори, на півдні вона примикає до Південної вулиці.

До агори були повернуті чотири приміщення східної частини будинку (№ 1—4) з прекрасно влаштованими кам'яними підвалами, ізольованими один від одного, які розташувались один за одним з півночі на південь. Розміри приміщень: № 1 (північне) і № 2 — $4,35 \times 3,75$ м; № 3 — $4,35 \times 3,16$ — $3,60$ м; № 4 (південне) $4,40 \times 3,62$ — $4,34$ м. З західного боку впритул до приміщень з підвалами (№ 1—3) розташовані три наземні приміщення без підвалів (№ 5—7), збудовані на субструкціях, і четверте (№ 8) — південно-західне приміщення з кам'яним підвалом поганого збудування, очевидно, господарського призначення, яке у другій половині III ст. було перебудоване і мало більш високий рівень підлоги ніж в інших приміщеннях.

Південні приміщення — № 4 і 8 мають майже трапецієвидну форму, що пояснюється відповідною конфігурацією ділянки в цьому місці, викликаною напрямком Південної вулиці.

Підвали приміщень № 1—4 мали масивні кам'яні стіни з чудовим облицюванням (рис. 9). Вони в значній частині збереглись у приміщеннях № 3—4. В приміщеннях № 1 і 2 більша частина кам'яних стін була розібрана в римські часи на будівельний матеріал. Але їх місцеположення відновлюється досить легко, завдяки чітко виступаючим тран-

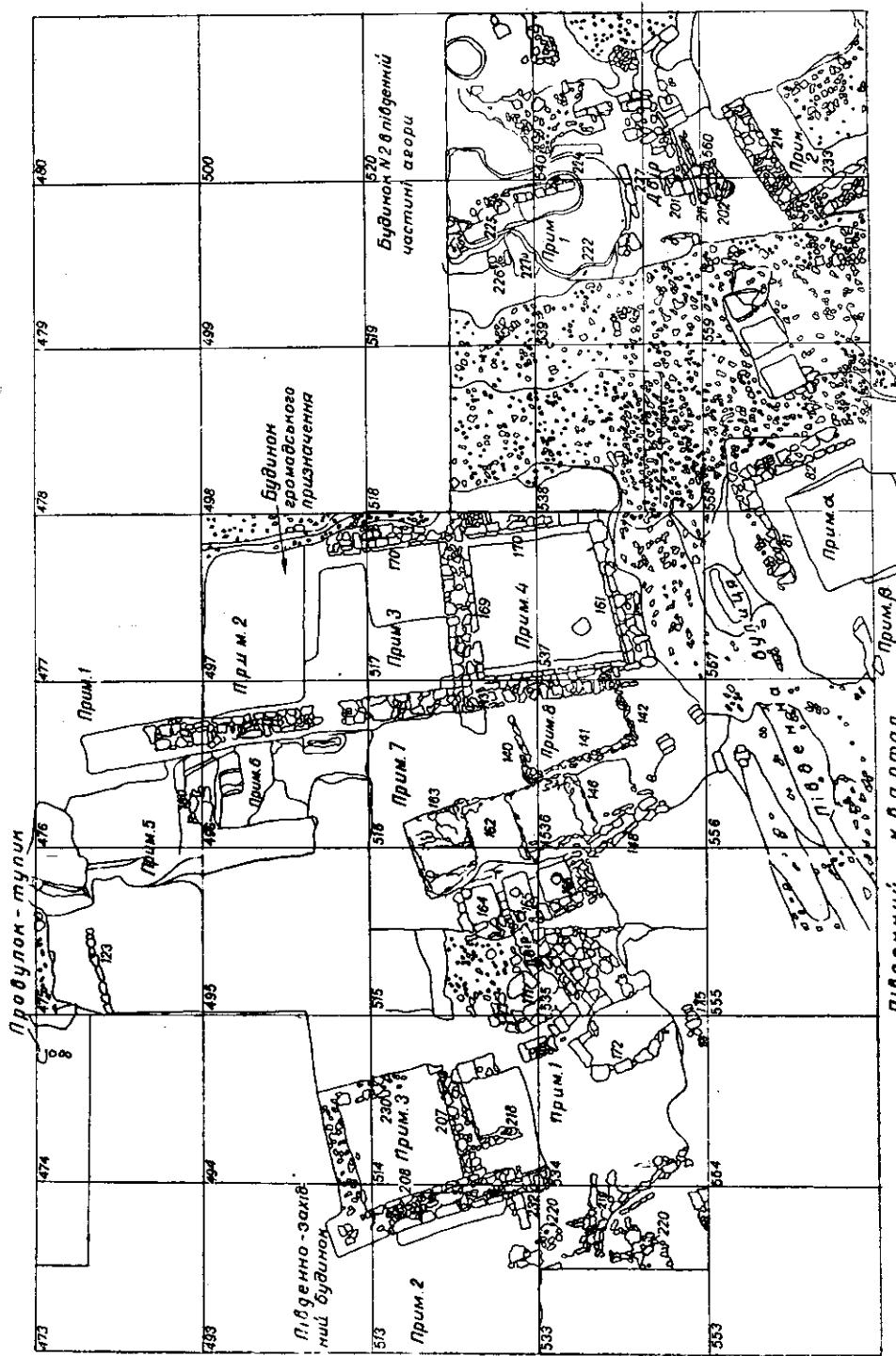

Рис. 8. План південної половини Центрального кварталу.

шевам каменоломів. Максимальна висота стін була 2,65 м. Отже, підвалні приміщення були досить високими.

Зовнішні стіни мають кам'яний цоколь, який виступає в середину на 10—17 см. Цоколь складається з таких же плит, що і стіни (висотою близько 25 см). Стіни викладені як звичайно в підвалах—бутовим боком до земляних бортів котлована, облицювальним боком в середину приміщення.

Стіни мали значну товщину — 90—92 см. Очевидно, на них ставили і стіни наземних приміщень.

Зовнішні стіни були зв'язані між собою в замок. Внутрішні були поставлені впритул до зовнішніх і викладені на два лиця.

У кам'яних стінах, здебільшого в кутах, місцями збереглися заглиблення, які, очевидно, були гніздами для пристосувань, що підтримували дерев'яні драбини, за допомогою яких спускались з наземних приміщень у підвалні. Місцями ці заглиблення збігаються за рівнем і відстанню.

Підлога в приміщеннях була глинобитна. В приміщеннях № 3 і 4 збереглися три горизонти підлоги; на земляній долівці приміщення № 3 були сліди циновки.

У тильних приміщеннях (№ 5—7) збереглися тільки шарові субструкції, які мали в кожному з них П-подібну форму. Тільки в одному місці на субструкції були незначні залишки нижньої частини кам'яної стіни.

Будинок існував від кінця IV до середини II ст. до н. е. Але вже в кінці III — на початку II ст. підвали були засипані глинистим ґрунтом з кусками цегли-сирцю, так що на останньому етапі будинок існував без підвалів.

Шо ж можна сказати про призначення будинку? Знахідки в ньому не дають прямих вказівок з приводу цього. Правда, побутового посуду і уламків амфор тут було порівняно мало. Багато було черепиці, головним чином, синопського походження. Қаліптери мали трикутну і напівокруглу форму. Слід відзначити виявлене тут глиняне слухове вікно (в уламках) від даху, що рідко зустрічається під час розкопок античних міст нашого Півдня. Серед знахідок були фрагменти теракот, ольвійські монети — борисфени, дельфінчики, кілька фігурних монет — стрілок. Значний інтерес становлять уламки розпиляного навпіл барабана канелюваної колони з незначними залишками напису (очевидно, проксенії V—IV ст. до н. е.), в якому тричі згадується ім'я Апполона.

Відповідь на поставлене запитання, можливо, дає своєрідне планування і влаштування цього будинку: в ньому утворюється немов би чотири однакових частини (секції), кожна з яких складається з приміщення з кам'яним підвалом в східній частині (де з агори був, звичайно, і вхід), і приміщення на субструкціях в західній частині, яке примикало до нього. Поперечні субструкції точно збігаються з напрямком поперечних стін приміщень з підвалами. Привертає до себе увагу монументальний характер цієї будівлі, що, безперечно, виправдано її місцеполо-

Рис. 9. Громадська будівля. Кладка стін підвалного приміщення № 3.

женню на агорі. Цей будинок не має двора, який, звичайно, є принадлежністю житлових будинків.

Виходячи із сказаного, можна вважати, що будинок мав громадське призначення. Хоч прямих доказів і немає, але не виключена можливість, що в будинку розміщались міські власті, можливо, колегії і чиновники, зв'язані з агорою, торгівлею, ринками.

Навряд чи ці приміщення з підвальми мали торгове або складське призначення. Дуже вже багатий і монументальний цей будинок, щоб служити торговим цілям. Та й знахідки тут мали зовсім інший характер, ніж в торговельних будинках ольвійської агори.

Слід відзначити ще одну деталь: біля західного цоколя приміщення № 4, під глинобитною підлогою, було виявлено великий ліпний сріогли-

Рис. 10. Південно-західний будинок. Загальний вигляд будівельних залишків.

няний глечик, заповнений попелом. В цоколі був навіть зроблений облом для зручності розміщення посудини. Очевидно, при закладці будинку тут була принесена будівельна жертва.

Південно-західний будинок. Південно-західну частину центрально-го кварталу займає великий будинок, розкопки якого тільки почались. Східна частина будинку пошкоджена виноробною майстернею, збудованою на цьому місці у I ст. н. е. Описати можемо лише ту частину будинку, яка уже відкрита розкопками (рис. 10).

Східну частину будинку займав двір, вибрукований кам'яними плитами і булижником. Довжина двору 5 м, ширина — 3,45 м. Приблизно посередині двору покладено ряд (з заходу на схід) вузьких і довгих обтесаних вапнякових плит, які різко відрізняються від усієї кладки вимостки. Цей ряд плит покладений трохи нижче рівня вимостки, внаслідок чого тут утворилася трохи заглиблена смуга — жолобок. Обидві половини двору розташовані по боках (на північ і південь) цієї лінії і мають незначний нахил в її бік. Цілком очевидно, що це було зроблено для стоку дощової води. Цей кювет має ледве помітний ухил у східному (протилежному від житлової частини будинку) напрямку.

З західного боку до двору прилягають два приміщення: південне— наземне (№ 1) і північне — з кам'яним підвалом (№ 3).

Від приміщення № 1 збереглась тільки нижня частина східної стін-

ки, яка і відділяла його від двору. Стіна викладена з добре обтесаних прямокутних плит середніх розмірів, які були поставлені вздовж обох лицевих боків, з забутовою всередині, що було типовим в ольвійському будівництві IV ст. до н. е. З усіх відкритих до цього часу стін будинку ця кладка є найкращою, очевидно, тому, що стіна була фасадною, поверненою до двора. Щільно до стіни примикає вимостка двора.

В приміщенні № 3 зберігся тільки підваль (3,20×3,10 м) з кам'яними стінками і звичайним для елліністичної Ольвії влаштуванням. Тут добре збереглись західна і південна стіни, викладені з каменів різних розмірів і різної якості обробки, причому великі плити нерідко поставлені (особливо в нижньому ряді) на ребро.

До південно-західного кута підвалу № 3 веде вузьке коридоровидне приміщення (шириною 80 см), яке було кліткою для сходів: тут знаходились дерев'яні або кам'яні сходи, які з'єднували наземне приміщення № 1 з цим підвалом.

Дальше на захід знаходиться ще одне наземне приміщення (№ 2), відкриття якого тільки розпочалось.

Будинок продовжується в західному і південному напрямках. Лише після повного розкриття можна буде судити про його планування, влаштування і призначення.

На підставі знахідок і вживаних тут будівельних прийомів можна стверджувати, що цей будинок споруджений в кінці IV ст. і проіснував до середини або до кінця II ст. до н. е.

Таким уявляється Центральний квартал західної частини агори. Після того, як його розкопки будуть повністю завершені, він буде одним з найбільш цікавих міських ансамблів Ольвії.

Будинок (№ 2) на південній частині агори. Під час розкопок в південно-західній частині агори, перед тим місцем, де починається Південна вулиця, східніше описаного вище громадського будинку, були виявлені залишки великої багатої будівлі. Як з'ясувалось в ході робіт, ця будівля фланкує південну частину агори, місцеположення якої до останнього часу не було точно встановлено. Своїм, поки що не відкритим фасадним (північним) боком ця будівля була повернута до агори. Західна частина будинку виходила на Головну вулицю, яка вела в південну частину Верхнього міста. Вулиця проходила між цим будинком південної частини агори і громадським будинком західної частини агори.

Розкопки цього будинку тільки розпочались. В межах відкритої його частини знаходяться двір і два підвальних приміщення: № 1 — північніше від двору, № 2 — південніше.

Від підвального приміщення № 1 поки що відкрита лише частина східної стіни (довжиною 1,63 м), дуже добре викладеної з обтесаних плит великих і середніх розмірів, покладених правильними рядами (збереглось 5—8 рядів, висотою до 1,46 м). Від наземного приміщення збереглись дві шарові субструкції для західної і східної стін. Західна субструкція потужна і солідна, складалась з широких, яскраво виражених глинястих і зольних шарів. Східна субструкція у верхній своїй частині складалась з тонких і маловиразних прошарків, у нижній частині — з широких і яскравих (як у західній).

Двір, що прилягає до Головної вулиці, з якої і був зроблений вхід у двір, вимощений черепками і дрібним камінням. Тут були відкриті залишки кам'яного водостоку з обтесаних плит, який відводив дощову воду з двору в західному напрямку — на Головну вулицю. В цьому ж дворі відкрито залишки кількох наземних стін від приміщень, які знаходилися навколо двора.

На південь від двору розпочаті розкопки підвального приміщення № 2 (рис. 11). Тут поки що розкриті дві стіни — західна і північна, зв'язані в замок. Східна стіна виявилась вибраною на камінь, а південна

знаходиться під ще нерозкопаною площею. Обидві стіни дуже доброї кладки, побудовані з старанно обтесаних плит правильної форми великих і середніх розмірів, поставлені на ребро, та плиском (збереглось 10—11 рядів, висотою 2,35—2,55 м). Обидві стіни стоять на цокольному ряді, який виступає всередину на 5—7 см. На рівні цокольного ряду була глинибітна підлога.

У західній стіні, в одному місці верхньої частини цокольного ряду зроблений акуратний прямокутний виріз (25×13×10 см), який призначився, очевидно, для будівельної жертви.

Масові знахідки в цьому будинку належать, головним чином, амфорам, червоноглянняму і сіруму столовому і кухонному посуду. Певну частину знахідок становлять уламки чорнолакової кераміки, у тому числі прикрашеної лінійним і рослинним візерунком білою накладною фарбою і розведеною глиною, «мегарські» чашки. Особливо слід відзначити невеликий фрагмент мармурової скульптури лева або грифона, фрагменти кількох теракот.

Рис. 11. Будівля на південній частині агори. Кладка стін підвала № 2.

кварталу тільки почалися. Тут розпочато розкопки цього будинку.

Один з них IV—II ст. до н. е. знаходився на розі Південної і Головної вулиць. Південна вулиця відкрита тут на протязі 13 м, її ширина близько 4 м; на ній збереглися чотири горизонти череп'яної вимостки різних часів. Від північної частини цього будинку, що безпосередньо прилягає до Південної вулиці, відкрито три суміжних підвальних приміщення, які становили північно-східну частину будинку. В самому кутку знаходилось підвальне приміщення α майже квадратної форми (3,30×3,30 м), від якого збереглись дві стіни — північна і східна. З західного боку знаходилось друге підвальне приміщення β , від якого збереглась тільки одна північна стіна. Всі ці стіни складені переважно з обтесаних каменів великих розмірів, покладених часто плиском. На південь від приміщення α знаходилось третє підвальне приміщення — γ , але від його кам'яних стін нічого не збереглось; як і багато інших стін вони були вибрані в давнину на будівельний матеріал, сліди від їх виборок простягуються у відповідних місцях.

В епоху, що передувала спорудженню будинку IV—II ст., тут знаходилась інша будівля V—IV ст., від якої на розкопаній площі, під під-

рам, червоноглянняму і сіруму столовому і кухонному посуду. Певну частину знахідок становлять уламки чорнолакової кераміки, у тому числі прикрашеної лінійним і рослинним візерунком білою накладною фарбою і розведеною глиною, «мегарські» чашки. Особливо слід відзначити невеликий фрагмент мармурової скульптури лева або грифона, фрагменти кількох теракот.

Знахідки, будівельні прийоми, стратиграфічні міркування дозволяють датувати цей будинок часом від кінця IV ст. до середини або кінця II ст. до н. е.

Відкриті частини цього будинку свідчать, що дальші його розкопки, як і всієї південної частини агори, будуть мати не менший інтерес, ніж дослідження інших ділянок центральної частини Ольвії.

Південний квартал розташований уже за межами агори, хоч він і безпосередньо прилягає до неї. Розкопки цього будинку відкриті відсутні.

логою приміщення а, збереглось підвалне приміщення (3,21—3,27×
×2,92—3,03 м), врізане в материк на глибину 1,55 м. Вдалось встановити, що стіни цього підвального приміщення були не кам'яні, а з цегли-

Рис. 12. Будівля з нішою. Загальний вигляд відкритої частини приміщення А.

Рис. 13. Будівля з нішою. Загальний вигляд ніши.

сирцю: збереглись залишки східної стіни, збудованої з цегли-сирцю. Материкові борти підвалу, а місцями і його материкова підлога, були вкриті вапняковою обмазкою. Таким чином, цей підвал V—IV ст. був влаштований і обладнаний інакше, ніж підвали будинків елліністичного часу.

Привертають до себе увагу знахідки, які трапилися в цьому підвалі і відносяться до часу його функціонування. Тут знаходились фрагменти родоських, клазоменських та інших ранніх посудин, чорнофігурний аск. у вигляді качки, уламки червонофігурної кераміки, кілька ассів.

Слід відзначити ряд теракот, чотири з них, великих розмірів, зображують Кібелу, що сидить на троні з левеням на колінах, або біля ніг, а також шестирядковий напис на невеликій порівняно тонкій мармуровій плиті з присвяченням Афродіти Понтійської від жреця Агрота — сина Діонісія, що приніс їй дари.

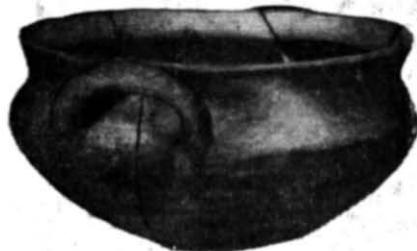

Рис. 14. Глинена кастрюля.

Будинок з нішою. Ще далі на південь у 1961 р. був закладений невеликий розвідковий розкоп. В східній частині цієї площі, розташованій між південною частиною агори і Поперечними балками, в 1908 р. розкопки провадив Б. В. Фармаковський⁶. Він виявив тут численні залишки міських будівель різних періодів існування Ольвії, в тому числі і виноробну майстерню ранньоримського часу, яку недавно видала О. І. Леві⁷. Розкоп 1961 р. був розташований на північний захід від місця робіт Б. В. Фармаковського.

Шар елліністичного часу в цьому розкопі виявився дуже насиченим і масивним. Тут відкрито частину (очевидно $\frac{3}{4}$) великого підвалного приміщення (рис. 12) (не менше $4,5 \times 2,8$ м), стіни якого складені неоднаково: північна стіна трохи старанніше із кращого каменю, а західна і східна (збудовані трохи пізніше північної) із грубо обробленого каменю, переважно середніх розмірів. Місцями стіни збереглись до 1,65 м (14 рядів кладки), але підвал був більш високий.

У північній стінці приміщення виявилася велика напівкругла ніша, розташована майже на її середині (рис. 13). Довжина ніші (уздовж стіни) 1,3 м, найбільша глибина — 0,55 м. Деталі кладки стіни і ніші в ній вказують на їх одночасність. Слід відзначити, що хоч камені ніші покладені і напівкругом, а деякі камені спеціально підтесані під час кладки, східна половина ніші заокруглюється дещо більш полого, ніж західна. А втім, ця асиметрія, можливо, була усунута при штукатурці стін: знайдені кусочки її з залишками рожевої і бузкової фарби. Дно ніші було також оштукатурене, воно знаходилось на рівні глинобитної підлоги приміщення (в приміщенні простежено понад 7 обмазок підлоги товщиною до 50 см).

Така велика ніша в стіні зустрічається в Ольвії вперше. Але в сусідній Тірі⁸ ніші відомі в кількох приміщеннях елліністичного часу. Ніша Ольвійського будинку, можливо, призначалась для встановлення в ній скульптури. Але враховуючи підvalний і зовсім непарафідний характер приміщення, вирішення питання про призначення ніші, як і приміщення в цілому слід відкласти до повного розкриття будинку.

Судячи з того, що стіна з нішою викладена на два лиця, можна вважати, що поряд (північніше) знаходилось друге підвалне приміщення, ізольоване від першого.

Тут були відкриті також шарові субструкції, що збереглись фрагментарно (в південній), а також глинобитні трамбовки (в північній час-

⁶ Б. В. Фармаковский, ОАК за 1908 г., стор. 5.

⁷ О. І. Леві, Ольвійські виноробні, АП, VII, К., 1958, стор. 29.

⁸ Л. Д. Дмитров, Білгород-Дністровська археологічна експедиція, АП, II, К., 1949, стор. 43.

тині розкопу), на яких ставились стіни наземних приміщень. Знайдено також цілий ряд завалів цегли-сирцю, залишки кухонних печей.

Слід вказати, що будинок, якому належало це приміщення, був орієнтований трохи інакше, ніж інші будинки на агорі, а саме: з півночі — північного сходу на південь — південний захід.

Рис. 15. Велике червоно фігурне рибне блюдо.

Знахідки тут виявились досить численними, причому здебільшого вони відносяться до елліністичного часу і вказують, можливо, на житловий характер цього будинку. Відзначимо три майже повністю вцілілі кухонні каструлі з напівкруглим дном (рис. 14), кілька глечиків, численні уламки амфор, столового і кухонного посуду. Заслуговує на увагу фрагмент жіночої теракоти, можливо Кібели, частина мармурової статуї, фрагмент червонофігурного лекіфа з зображенням жіночого лиця, фрагмент посудини, орнаментованої вписаними один в одного прямокутниками і шахматними квадратами.

Судячи з усього, будинок спочатку був збудований в кінці IV — на початку III ст., але він (в тому числі і приміщення з нішою) перебудовувався на протязі III ст. до н. е. Підвальне приміщення було спущено в культурний шар більш раннього, класичного часу, від якого тут виявлено чимало речових знахідок.

Північний квартал. Роботи в північному кварталі тільки розпочаті. Розкопками поки що було досліджено лише південну частину кварталу, а також Північну вулицю, що прилягає до нього: довжина відкритої частини вулиці 20 м, ширина — 2,5—3,5 м. З віддаленням від агори вулиця поступово розширяється, має таку ж череп'яну (з дрібними каменями) вимостку, як на агорі та Південній вулиці.

Рис. 16. Чорнолаковий канфар.

У V—IV ст. тут існував будинок, очевидно, торговельного призначення: від нього частково відкриті залишки двох підвалів (південного і північного), в значній своїй частині знесених під час перебудови ділянки в кінці IV ст. У південному підвалі, на рівні материкової лідлоги, було знайдено ве-

Рис. 17. Теракотова голівка піздньоархаїчного часу.

Рис. 18. Голівка і частина бюста теракоти Афродіти.

лику кількість уламків амфор, що належать не менше 15—20 екземплярам. Вони були роздавлені стелею, яка обвалилась під час пожежі,

тому уламки кожної амфори лежали поруч, одною групою, в золистому шарі. У північному підвалі виявлено кілька цілих опухлогорлих амфор і уламки піфосів. Очевидно, вино, маслини, олія, що зберігались у цих амфорах і піфосах, продавались у крамницях, які знаходились над підвалом. Стіни крамниць були повністю розібрані на камінь під час перебудови міста в кінці IV ст. до н. е.

Від V—IV ст. на цьому розкопі були відкриті і деякі інші вцілілі при перебудові будівельні залишки, але розрізняєні, які не дають уявлення про планування і влаштування відповідних будівель.

Від наступного, елліністичного часу тут поки що відкрита частина залишків чотирьох приміщень порівняно великого будинку, який багато разів перебудовувався. На західній сто-

Рис. 19. Теракотова голівка Афродіти.

роні відкритої частини будинку знаходились два приміщення з підвалами: одне приміщення з підвалом № 1 безпосередньо прилягало до полотна Середньої вулиці; друге приміщення з підвалом № 2 знаходи-

лось на північ від нього. Підвальне приміщення № 1 являє собою рідку пам'ятку, де легко спостерігаються усі перебудови. З кожною новою перебудовою, що проходили від середини III до середини II ст. до н. е. погіршувалась якість кам'яної і будівельної техніки. Над цим підвалом збереглись незначні залишки наземних зовнішніх стін. Від однієї з них, південної, яка повернена на Середнювулицю, збереглись один, а місцями і два ряди каменів. У цій кладці усі камені обтесані, добре прямокутної форми; вони старанно підігнані один до одного. Деякі камені, в тому числі один з рустом, використані вдруге. Від західної наземної стіни цього приміщення збереглись дві плити, які утворюють разом з південною стіною прямий кут приміщення № 1. Від приміщення № 2 збереглась лише частина західної, добре складеної кам'яної стіни. За 3,10 м від неї чітко встановлюються сліди виборки східної стіни. Добре збереглась частина глинобитної підлоги чорнопопілястого кольору. Знайдено також дрібні кусочки пофарбованої штукатурки, яка частково покрита фресковими розписами — орнаментальним і рослинним візерунком дуже поганої збереженості.

На схід від приміщень з підвалами № 1 і 2 знаходились два наземних приміщення № 3 і 4, які виходили в глиб агори трохи далі фасадної лінії поруч (південніше) розташованих західної торговельної будівлі і громадського будинку (можливо, міських властей). Від цих приміщень № 3 і 4, які неодноразово перебудовувались, збереглись незначні залишки.

Однією з будівельних особливостей цього будинку є застосування глинобитних трамбовок, споруджених замість кам'яних фундаментів і шарових глинисто-зольних субструкцій для ряду стін наземних приміщень. Такі трамбовки, зокрема, застосовані для західних стін приміщень № 3 і 4 та для південної стіни приміщення № 4; вони відрізняються доброю щільністю (копати їх лопатою дуже важко). Зверху трамбовки трохи ширші — 1,08 м, ніж знизу — 0,9 м, висота їх — 1,12 м.

Цей будинок загинув від пожежі на початку II ст. до н. е.

Північна вулиця, яку ми згадували на початку статті, була відкрита ще в 1952 р. під керівництвом О. І. Леві¹⁰. Ця вулиця починалась від теменоса. Тут були також відкриті чотири горизонти череп'яної вимостки, яка датується від V до III ст. до н. е. включно. На розі, який утворений цією і Головною вулицею, були виявлені будівельні залишки якоїсь значної споруди, що виходила своїми фасадами на Північну вулицю і до теменоса.

Цікавою є вимостка агори. В тій її частині, яка прилягала до західного боку агори, вимостка відкрита на значній площині. Тут виявлені три її горизонти: 1) верхній, самий пізній у цьому пункті (на глибині 20—40 см від сучасної поверхні), першої половини II ст. до н. е.; 2) середній горизонт кінця III — початку II ст. до н. е.; 3) нижній горизонт — III ст. до н. е. Відстань між горизонтами вимостки становить від 40 до 50 см. Вимостки складалися з черепків амфор та інших, переважно товстостінних посудин (стінок, ручок, денець тощо), черепиці, щебеню, кісток тварин на глинисто-вапняковому розчині. Співвідношення цих елементів буває різне в тому чи іншому місці агори, в той чи інший час.

У перші століття н. е. площа агори виявилась поза міською територією, північна межа якої тепер проходила на Поперечних балках. На площі агори і теменоса в I—III ст. н. е. були розташовані земляні ями для зберігання зерна і фуражу, гончарні майстерні та виноробні. Але опис цих об'єктів прямо не відноситься до теми даної статті.

При розкопах західної сторони агори виявлено багато різноманітних речових знахідок, які мають дуже велику цінність і важливі в багатьох відношеннях: вони дозволяють вивчати різні сторони життя Оль-

¹⁰ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956, стор. 52.

вії — місцеве виробництво і його технічний рівень, торгівлю, культуру.

За кількістю знахідок на першому місці стоять уламки амфор — близько 650 тис. фрагментів; одних тільки амфорних ручок було близько 32 тис. Це і зрозуміло: адже ж агора була також і ринком; амфорна тара тут широко використовувалася для зберігання різних рідинних і сипучих товарів. До того ж, замости агори і прилеглих до неї вулиць здебільшого були вимощені черепками — насамперед уламками амфор. Із інших видів кераміки за амфорами йде місцева побутова (столова і кухонна) червоноглинняна і сіра (до 38 тис. уламків) кераміка. Треба зауважити, що при розкопах жилих кварталів побутового посуду зустрічається значно більше, ніж на агорі, і це цілком зрозуміло.

Характерно те, що близько 40% сірого посуду мало лощену поверхню (6400 з 15000). Приблизно стільки ж (близько 6 тисяч) було уламків ліпного посуду. В цій групі виявлено багато десятків фрагментів, прикрашених нігтевим і різним орнаментом, а також різноманітними вдавлюваннями.

З привізного посуду перше місце займає чорнолакова кераміка — близько 18 тис. фрагментів, в тому числі частина посуду аттичного виробництва з чудовим лаком, нерідко з штампованими і різними візерунками.

Уламків чорнофігурного і червонофігурного посуду було порівняно небагато — приблизно по 300 екземплярів кожного. «Мегарським» чашкам і посудинам з рельєфними зображеннями належить близько 500 фрагментів.

Вражає велика кількість черепиці — близько 86 тис. уламків керамід і понад 12 тис. уламків каліптерів. Громадські будівлі агори, природно, завжди мали черепичне покриття.

Металевих предметів було близько 1800, переважно мідних і бронзових; залізні вироби становлять менше

Рис. 20. Теракотове зображення Деметри в баштовому головному уборі.

1/3 вказаної кількості. Для давніх часів така невелика кількість металевих знахідок цілком природна: металеві вироби, що вийшли з ужитку, йшли на переплавку і перековку.

Вже відзначалося, що знайдено 734 монети і 2100 дельфінчиків. Найбільше знайдено монет при розкопках західної торговельної будівлі. Серед монет трапився золотий статер Лісімаха; на лицьовій стороні вміщено його портрет, на зворотній — Афіна з Нікою.

Важливо вказати на ряд знайдених унікальних, дуже цікавих речей. Одним з найрідкісніших і дуже цінних є велике червонофігурне рибне блюдо кінця V ст. до н. е. із зображенням чотирьох риб, обернутих попарно одна до одної (рис. 15).

Цікаві уламки чорнофігурного кіліка VI ст. до н. е. з зображенням коней, запряжених у колісницю. Зустрінуто було цілий ряд канфарів елліністичного часу (рис. 16).

Значний інтерес становить частина чорнолакової фігурної посудини із зображенням Сілена, виконаного з великою експресією.

Чимало було і теракот. Привертає до себе увагу (рис. 17) виразна

теракотова голівка архаїчного часу (VI ст.); велике погрудне жіноче теракотове зображення богині Афродіти IV ст. до н. е. з слідами пофарбування (рис. 18), голівка другої теракоти Афродіти у вінку з листя (рис. 19); зображення Деметри в баштовому головному уборі (рис. 20).

Цікава жанрова група невимушено сидячої дівчинки з собакою. В колекції є ряд і інших теракотових голівок — жіночих, чоловічих, дитячих.

Було знайдено кілька уламків мармурових скульптур: невелике фрагментоване погрудне зображен-

Рис. 21. Рука жіночої мраморної статуй.

Рис. 22. Фрагмент архітектурної черепиці з рельєфним зображенням медузи.

ня літнього чоловіка (IV ст. до н. е.), чоловіча голівка невеликих розмірів, частина мармурової голови лева, рука жіночої статуй (рис. 21) та ін.

Слід відзначити глиняну форму для виготовлення свинцевих букра-ній, які були предметами культу.

Значний інтерес становить уламок кераміди, вкритої світлою облицьковою і розписаної геометричним візерунком, у тому числі шаховим полем коричневою і червоною фарбою, уламок архітектурної черепиці з дуже виразним рельєфним зображенням обличчя, мабуть, медузи (рис. 22) V ст. до н. е., вапнякова плита карниза з овами та перлинами (рис. 23).

В найближчі роки будуть продовжені систематичні розкопки агори. Вони дадуть ще багато важливих різноманітних матеріалів для розуміння різних сторін життя Ольвії — її історії, економіки, культури, міського будівництва¹¹.

Рис. 23. Вапнякова плита карниза з овами і перлинами.

¹¹ Розкопки окремих ділянок і квадратів на західній частині Ольвійської агори проводилися під керівництвом В. В. Лапіна, Б. В. Борисова, І. Б. Клеймана, А. Ф. Дмитренка, І. В. Пташникової, Т. К. Тарасенко, А. І. Фурманської, Ф. М. Штітельмана.

РЕЗЮМЕ

В центре внимания Ольвийских экспедиций послевоенного времени находились раскопки агоры (главной городской площади) и теменоса (общегородской культовой округи), впервые встреченных в античных городах Северного Причерноморья. На протяжении 400 лет (от рубежа VI и V до конца II века до н. э.) здесь, в самой видной части Верхнего города, находился центр Ольвии, являвшийся средоточием общественно-политической, торговой и культурной жизни ее жителей.

Результаты раскопок позволяют уже сейчас восстановить в основных чертах планировку и устройство агоры. Свободная ее площадь была значительной — около 3000 м². Северную сторону занимало большое парадное здание стои, на западной и восточной сторонах находились торговые здания с лавками, в юго-западной и в южной части — общественные и другие богатые здания. Агору пересекали вдоль западной и восточной ее сторон две улицы. От агоры — в сторону городских кварталов вдоль западной стороны Верхнего города — уходили три улицы. Улица-лестница связывала агору с нижним городом. Агора и улицы имели черепяно-щебневые замости, здесь находились цистерны, водоемы, водопроводные и водоотводные каналы.

Западная сторона Ольвийской агоры, раскопкам которой в 1956—1961 гг. посвящена настоящая статья¹², состояла из трех кварталов: Северного, Центрального и Южного. Больше сделано было по раскопкам Центрального квартала, длиной в 52 м. В северо-восточной его части находилось большое торговое здание из 7 лавок с хорошо устроенными и сохранившимися подвальными (складскими) помещениями.

С западной стороны — в притык к тыльной стене торгового здания находились две постройки: в южной части — здание, состоявшее из двора и 8 помещений (3 из них имели подвалы); в северной части — дом из 8 помещений с прекрасно сохранившимися двумя цистернами большой глубины (до 6 м), для хранения вина и масла. В юго-восточной части квартала открыто здание общественного назначения, состоявшее из 8 помещений: 4 из них были расположены лицом к агоре, откуда находились и входы; они имели очень хорошо устроенные подвальные помещения с каменными стенами. С западной стороны к ним примыкают 4 наземные помещения, построенные на слоевых субструкциях.

В юго-западной части квартала приступлено к раскопкам здания, от которого пока открыты мощеный двор и 3 помещения (в том числе один с подвалом).

В 1961 г. удалось выявить южную границу агоры, в западной половине которой приступлено к раскрытию большого здания. Здесь пока раскопаны мощеный двор и 2 подвальных помещения к северу и к югу от него, с очень хорошо сложенными каменными стенами.

В южном квартале работы только начаты. Здесь раскапываются 2 здания эллинистического времени, которые находились не непосредственно на агоре, а в непосредственной близости к ней.

Эти постройки в большинстве своем сооружены были или перестроены в конце IV—начале III в. до н. э. Они существовали до второй половины II в. до н. э., когда Ольвия переживала глубокий кризис и не в состоянии была ни строить новые, ни поддерживать старые здания.

Значительное количество разнообразных вещественных находок имеет очень большую ценность и дает возможность расширить изучение различных сторон жизни Ольвии — местного производства и его технического уровня, торговли, культуры.

¹² В розкопках західної сторони Ольвійської агори брали участь: Київський Університет ім. Т. Г. Шевченка (1959—1961 рр.), Одеський археологічний музей (1959—1962 рр.). В 1956—1957 рр. тут працювала група археологів Польської Академії наук під керівництвом члена-кореспондента ПАН К. Маєвського.

Н. О. БОГДАНОВА

(Бахчисарай)

МОГИЛЬНИК I ст. до н. е.—III ст. н. е., БІЛЯ с. ЗАВІТНЕ, БАХЧИСАРАЙСЬКОГО РАЙОНУ

У 1953 р. на околиці с. Завітне, яке розташоване за 13 км на північний захід від Бахчисарая, був виявлений великий могильник на горбах, які тягнуться з південного заходу на північний схід. За 300 м на північний схід від нього знаходиться городище, що лежить на плоскій вершині підвищення лівого берега р. Алма¹.

На околицях села є ряд пам'яток, які відносяться до часу існування скіфської держави в Криму: велике поселення біля підніжжя горба, на якому розташоване городище, і двоє невеликих поселень, одне — на горбі на північний схід від могильника, друге — на західних горбах. На березі р. Алма виявлено сліди меншого могильника².

Основним об'єктом дослідження Бахчисарайського історико-археологічного музею на протязі семи років був могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е., який належав, очевидно, населенню городища і поселення, розташованих недалеко від нього. Територія могильника добре локаціонується, оскільки горби, на яких він знаходиться, з трьох сторін оточені ріллею, на якій матеріалу, синхронного могильнику, не було знайдено.

За час робіт на могильнику досліджено 2550 м². Крім трьох основних розкопів (А, Б, В), закладених у північній і центральній частинах могильника, був закладений невеликий розкоп Г, площею в 200 м² на його південно-східній околиці (рис. 1). По всій гаданій території могильника закладено 19 п'ятиметрових розвідкових шурфів, які дають можливість точніше визначити його межі і підрахувати загальну площину (блізько 2 га).

Могильник має ранні поховання, які відносяться до I ст. до н. е.—I ст. н. е., і пізні — до III ст. н. е. Ранні поховання являють собою прямоугільні грунтові ями і могили з «заплечиками» і концентруються, головним чином, в північно-східній частині могильника. Пізні поховання (плитові могили та могили з кам'яними засипками) були розташовані в центральній його частині.

Більшість могил датується II ст. н. е., часом, коли, очевидно, цей район і був найбільш густо заселений.

¹ Розкопки городища провадились Бахчисарайським історико-археологічним музеєм і Інститутом археології АН УРСР в 1954 і 1959—1961 рр. Див.: Т. Н. Висотська, Отчеты о раскопках городища Алма-Кермен у с. Заветное в 1959—1960 гг., Науковий архів ІА АН УРСР.

² Е. В. Веймарн, Отчет о работе горного отряда археологической экспедиции Крымского филиала АН УССР и Бахчисарайского музея, Науковий архів ІА АН УРСР.

Могильні споруди

Розкопками досліджено 209 могил. За типом поховальних споруд вони поділяються на такі сім груп: ґрутові прямокутні ями (58), могили з кам'яними засипками і насипами (59), підбійні могили (43), могили, обкладені з боків і перекриті зверху кам'яними плитами (18), могили з «заплечиками» (5), склепи (1), поховання в амфорах (1).

В 20 могилах тип поховальних споруд не виявлено, бо могили знаходились близько від сучасної поверхні і були зруйновані.

Переважний тип могил (блізько 60%) — це ґрутові прямокутні ями і ями з кам'яними засипками. Перші, як правило, врізані в щільну материкову глину, мали довжину до 2 м, ширину — від 0,5 до 1 м, глибину

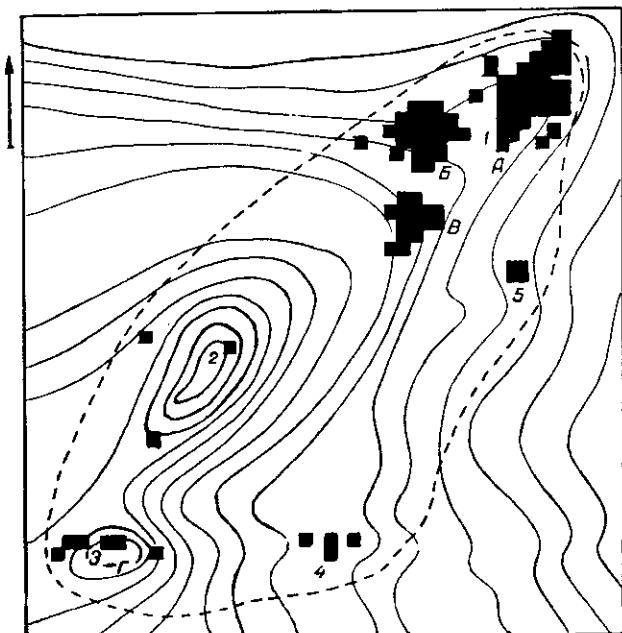

Рис. 1. План розкопів.

ну залягання кістяка — від 0,4 до 1,1 м (рис. 2, 1). Часто в засипці зустрічалися сліди тризни: вуглики, дрібні кальциновані кісточки, уламки світлоглинняних ліпних горшків і амфор.

Могили з кам'яними засипками відрізнялися більшою шириною могильної ями: від 0,9 до 1,8 м при довжині 2—2,2 м. Глибина залягання кістяка від 0,6 до 1,1 м (рис. 2, 3). Інколи вздовж східної стінки вирізувались східці висотою 0,1—0,2 м і шириною 0,2 м. Кам'яна засипка складається з різного розміру каменів, які інколи виступають над сучасною поверхнею ґрунту. При похованні труп злегка засипали землею, а потім могильну яму закладали камінням. Інколи між рядами каменів було від 3 до 5 прошарків землі, змішаної з попелом і фрагментами ліпного посуду, очевидно, сліди тризни. Цей ритуал очищення вогнем, зв'язаний з поховальною тризною, очевидно, повторювався кілька разів, у результаті чого і з'явились прошарки. Могили з подібними слідами тризни концентрувались в південно-західній частині могильника (розкоп Г).

В 1959 р. було відкрито квадратну яму з кам'яною засипкою, орієнтовану по лінії захід—схід. Біля південної стінки знаходився кістяк, а біля північної — три червонолакових посудини I ст. н. е., які стояли на земляному уступі шириною 0,2 м. Тут же була знайдена бронзова пан-

тікапейська монета IV ст. до н. е. з дірочкою для підвішування, яка, проте, не може датувати поховання, у зв'язку з тим, що довгий час використовувалась як прикраса. Подібні могильні ями були відомі в сарматських могильниках Поволжя і Приуралля³. Можливо спорудження подібного типу могил в Криму є лише відголосок сарматської культури, яка проникла в ці райони.

Підбійні могили мали слабо виражені і нерідко осілі підбої, розміщені з східного боку колодязя, закладені рядом каменів, поставлених інколи похило до похованого. Інколи застосовувались уже оброблені ка-

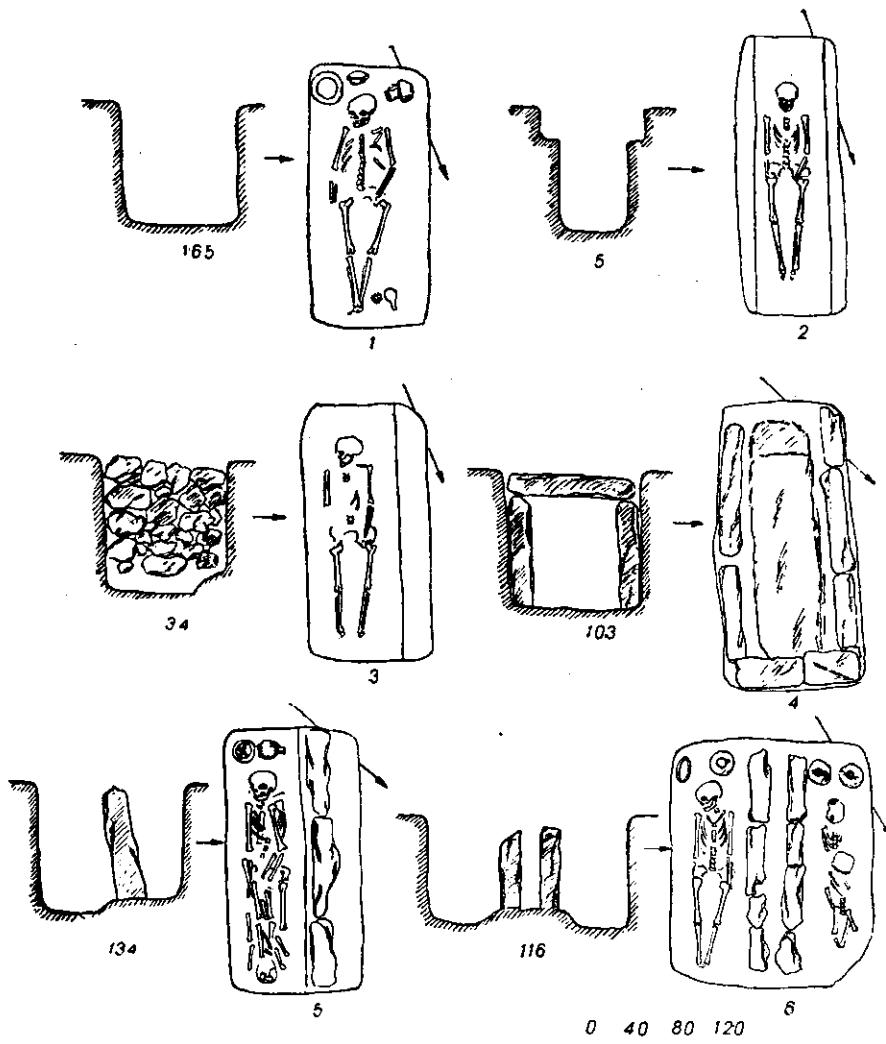

Рис. 2. Плани та розрізи окремих могил.

мені, що мали спеціальне призначення: в могилах № 29 і 39 виявлені давильні камені — тарапани для видавлювання виноградного соку⁴. Дно вхідної ями (колодязя), яке мало від 0,3 до 0,5 м ширини, як правило, на 0,15—0,2 м вище дна підбою (рис. 2, 5).

В деяких могилах було по два підбої, зроблених з обох боків від кам'яного закладу (рис. 2, 6).

³ К. Ф. Смирнов, О погребении роксолан, ВДИ, 1948, № 1.

⁴ Е. В. Веймарн, О виноградарстве и виноделии в древнем и средневековом Крыму, КСИА, вип. 10, К., 1960, стор. 113, 114.

Могили, викладені плитами, звичайно, споруджувались з дев'яти добре обтесаних кам'яних плит, поставлених на ребро (рис. 2, 4). Торцевих плит, за винятком могили № 90, немає. В шести могилах цього типу простежені сліди дерев'яних колод. В одній з таких могил (№ 103) було виявлено глиняне блюдо — імітація металевого — з горизонтальними вінцями, орнаментованими опуклими лініями і чотирикутним клеймом з зображенням грифона (рис. 3, 11). Це блюдо дозволяє датувати могили кінцем II — початком III ст. н. е.⁵

Аналогічно влаштовані могили були відкриті Н. М. Печонкіним в долині р. Бельбек у 1903—1904 рр. Знайдені в них монети Гордіана III і Деція Траяна також дозволяють датувати ці могили III ст. н. е.⁶

Могили з «заплечиками» являють собою відриту в материковій глині прямокутну вузьку яму, яка на глибині 0,5—0,7 м від сучасної поверхні має земляний уступ шириной 0,1—0,3 м для накладання дерев'яного настилу над покійником. Глибина могильної ями становить 0,8—1,65 м, а довжина 2—2,2 м (рис. 2, 2). В засипці, як правило, помітні сліди тризни.

На території могильника виявлено всього один земляний склеп невеликих розмірів з купольним склепінням і рівною горизонтальною підлогою. В склепі знаходилося 4 кістяки, ноги одного з них скрещені в гомілках.

Збереженість кістяків погана, поховальний інвентар бідний: ніж, чотирикутна залізна пряжка і 6 скляних зтроєніх позолочених намистин, яких не досить для точного датування склепу.

Розкопками 1961 р. було знайдено дитяче поховання в амфорі, виготовленій з погано відмученої і слабо випаленої глини, очевидно місцевого виробництва. Амфора лежала на двох ліпних горшках банкової форми, а зверху була завалена камінням. В ній були знайдені намистини, бронзовий браслет і бронзова підвіска — амфориск. Поховання датується I—II ст. н. е.

В могильнику є також 9 могил, хронологічно незв'язаних з усім комплексом. Це звичайні ґрунтові ями, кістяки в яких орієнтовані головою на північ захід або схід, з інвентарем V—VI ст. н. е. Ці могили, що часто перекривали і зруйновували більш ранні поховання, з'явились уже після загибелі городища, коли на території с. Завітне, очевидно, існувало невелике ранньосередньовічне поселення.

Поховальний обряд. Могильник біля с. Завітне відзначається досить доброю збереженістю: з 209 поховань лише 22 були пограбовані, решта непорушені.

Здебільшого покійника загортали в кошму і клали в могилу на спину витягнутим, головою на південь або південний захід. Нерідко одна або обидві руки зігнуті в ліктях і покладені на тазові кістки. В 15 похованнях ноги були скрещені в ступнях, а в трьох кістяки лежали на правому боці з підгнутими ногами.

В 16 похованнях (6 плитових, 6 підбійних і 4 з засипкою) виявлено сліди дерев'яних колод.

Поховання в колодах широко відомі в перших століттях н. е. серед сарматських пам'яток Нижнього Поволжя і Середнього Подніпров'я. Наявність їх в могильнику біля с. Завітне свідчить про сарматський елемент серед населення цього району⁷.

⁵ Т. Н. Кніпович, Краснолаковая керамика первых вв. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции, МИА, № 25, 1952, стор. 36, рис. 6.

⁶ Н. М. Печенкін, Раскопки могильника I—V в. н. э. в окрестностях Севастополя, ИТУАК, в. 38, 1905, стор. 29—38.

⁷ М. П. Абрамова, Сарматская культура II в. до н. э.—I в. н. э., СА, № 1, 1959, стр. 55.

Залишки дерев'яних колод відомі в Чорноріченському могильнику II—IV ст. н. е.⁸, а також в могильнику IV—VIII ст. н. е. біля с. Скалисте, Бахчисарайського району⁹.

В 25 могилах лежало по два і більше (до чотирьох) кістяків на спіні, один на одному або поруч. В семи випадках поруч з дорослими було дитяче поховання.

В північно-східній частині могильника було виявлено скupчення кісток в овальній ямі довжиною 3 м, ширину 1,5 м і глибиною 1 м. Тут знаходилося не менше як 30 покійників. Це скupчення можна пояснити, очевидно, повторним використанням частини могил, в результаті чого кістяки з них були перенесені в загальну яму.

Аналізуючи обряд поховання, можна зробити висновок, що він був порівняно сталим протягом довгого часу (загальна орієнтація, завертання трупа кошмою, покладення в могилу жертовної іжі — дрібна рогата худоба, свіння, корова — тризна) і не залежав від типу поховальних споруд.

Інвентар поховань. Розкопки дали численний і різноманітний інвентар, який дозволяє датувати лам'ятку і до деякої міри простежити господарський розвиток, майнову диференціацію та етнічний склад населення, якому належав могильник. Кількість і цінність поховального інвентаря не скрізь однакова, поряд з багатими були і бідні могили.

Майже в усіх похованнях, звичайно, біля черепа, стояли посудини з жертовною іжкою: глечики, червоноолакові тарілочки, мисочки або кубки. При великій кількості посудин частина їх знаходилась в ногах покійника. В деяких випадках невеликі червоноолакові мисочки були поставлені збоку на рівні тазу або ж тазових кісток.

Панівною формою посуду в могильнику є одноручні червоноглиняні глечики на кільцевій підставці з круглим корпусом, вузьким горлом і відігнутими вінцями. Варіюються лише розміри посудин, висота і товщина горла, форма зливу, форма корпусу (яйцеподібний, округлий, округло-біконічний, кулястий рис. 3, 2—6).

Цікава посудина з могили № 8 (рис. 3, 1). Це — сіроглиняний тонкостінний глечик, вінця якого плавно переходят в припіднятій злив. За формою цей глечик дещо нагадує сарматський ліпний глечик з могильника в Дагестані біля с. Тарки¹⁰. Тут же було знайдено срібний кубок з кулястим корпусом, плоским піддоном і витою ручкою. Опуклий корпус його прикрашає орнаментальний візерунок, що зображує гірлянду листків і дворучну посудину (рис. 5, 1).

Крім керамічних глечикоподібних форм посуду, у великій кількості зустрічаються червоноолакові тарілочки і мисочки. Здебільшого на них є клейма у вигляді ступні в сандалії, розетки, пальметки, листка і т. д. Більшість тарілок цього типу відноситься до кінця I — початку II ст. н. е. (рис. 3, 9 — 10) і має багато спільногого з тарілками, які були знайдені в Ольвії, Боспорі, Херсонесі і т. д. В чотирьох випадках на дні було прокреслено графіто. На тарілці з могили № 48 зроблено тамгоподібний знак, а на тарілці з могили № 139 було прокреслено ім'я АФОҮ. Е. І. Соломонік вважає, що це ім'я не грецьке, а місцеве і зустрічається воно у скіфо-сарматського населення¹¹.

⁸ В. П. Бабенчиков, Отчет о раскопках 1950 г. могильника первых веков н. э. Инкерман 2 у с. Черноречье, стор. 7, Зберігається в архіві ІА АН УРСР.

⁹ Дослідження могильника провадились в 1958—1960 рр. Інститутом археології АН УРСР та Бахчисарайським історико-археологічним музеєм під керівництвом Е. В. Веймарна. Результати розкопок ще не опубліковані.

¹⁰ Е. И. Куринов, Новый памятник древних культур Дагестана, МИА, № 23, 1951, стор. 220, рис. 11, 6.

¹¹ Э. И. Соломоник, Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса, СА, XXVIII, 1958, стор. 314. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzwälder Küste, Praha, 1955, № 595, стор. 295—296.

Близьке ім'я АПФОΣ було виявлено на Боспорі ¹², і на плиті біля с. Голубника Куйбишевського району ¹³.

На дні мисочки з могили № 157 у два рядки накреслені літери ЕΥА та Ф..., на тарілці з могили № 162—лігатура з двох літер НР. Тарілка з могили № 116 мала овальне клеймо з написом РΟΓΣΠΟ. Значний інтерес становлять глечики з могил № 15 і 65. Вони орнаментовані знач-

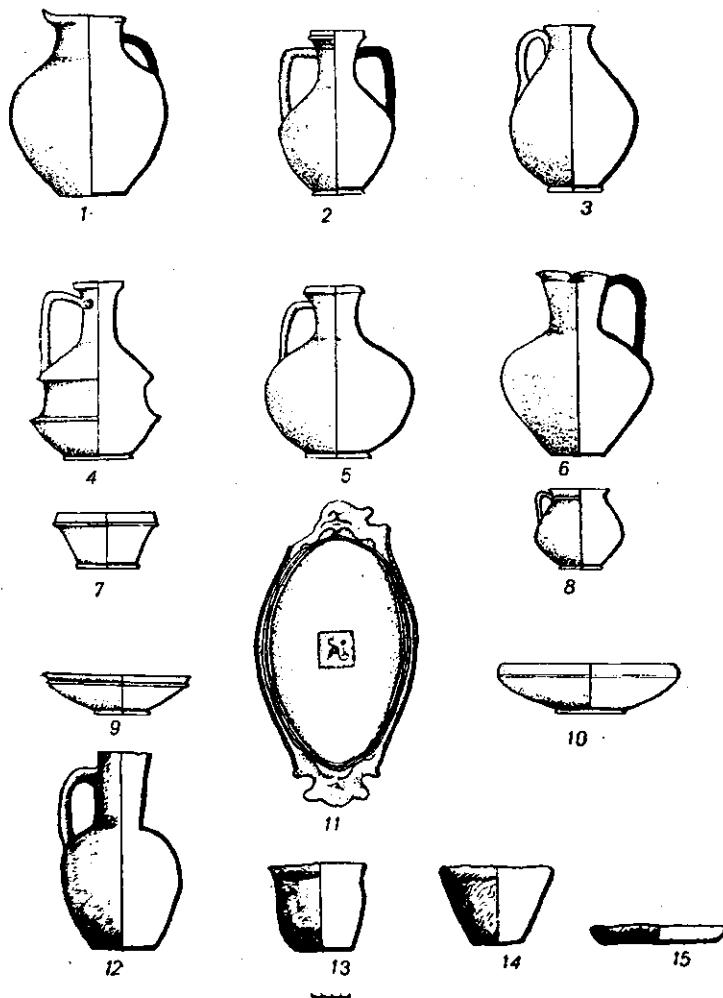

Рис. 3. Кераміка.

ками, написаними білою фарбою. На одному з них (могила № 15) було 4 значки, розташованих на однаковій віддалі один від одного. На думку дослідників, ці значки дуже близькі до сарматських знаків, хоч і не мають прямих аналогій ¹⁴. Близький за рисунком і орнамент на дворучному кубку з некрополя Ольвії ¹⁵. Глечик з могили № 65 декорований орнаментом у вигляді гірлянди плюща, який був так характерний для

¹² Э. И. Соломоник, вказ. праця, стор. 114.

¹³ Знаходиться в експозиції Кримського обласного краєзнавчого музею, інв. № А 1161.

¹⁴ Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959, стор. 162.

¹⁵ Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, вип. 8, 1903, стор. 51, рис. 51.

пізньоелліністичного часу, а в Північному Причорномор'ї він зустрічається в могильниках рубежу н. е. (некрополь Фанагорії)¹⁶.

В деяких похованнях виявлені чашечки з профільованим відхиленим бортком, косими ледь ввігнутими стінками і плоским піддоном. Інколи на вінцях розміщена стилізована ручка у вигляді S-подібних наліпів. Подібні чашки були виявлені при розкопках Тірітаки і некрополя Ольвії і датуються I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹⁷

Якщо привізна, зроблена на кругі кераміка зустрічається майже в усіх похованнях, то ліпні посудин місцевого виготовлення знайдено було дуже мало. Це пояснюється, очевидно, тим, що ритуал поховання вимагав вміщення в могилу дорогої і переважно імпортного посуду.

Ліпну кераміку могильника можна розділити на дві групи: посуд спеціально виготовлений для ритуальних цілей — курильниці (3) і господарський посуд, використаний в ритуальних цілях — глечики, горшки, тарілки і т. ін.

Дві курильниці були виготовлені з темної глини і мали чорнолощену поверхню. Стінки їх товсті і дещо скошені до низу, мають чотири наліпні валики, з яких верхній є вінцями курильниці, а нижній — продовженням піддона (рис. 4, 21, 22). Подібні курильниці були знайдені при розкопках Ольвії¹⁸, вони можуть бути датовані першими століттями нашої ери і є, як правило, принадлежністю сарматських поховань. Третя курильниця має вигляд мініатюрної світлоглинняної кубушки, по якій ідуть два ряди дірочок (рис. 4, 20). Господарські посудини, які були покладені в могили в ритуальних цілях, як правило, виготовлені з погано відмученої глини із значними домішками кварциту (рис. 3, 13—15).

Особливо багатий могильник на предмети прикрас. Це, насамперед персні, звичайно бронзові з вставками із скла і напівдорогоцінних каменів, інколи з гемами (зображення Гермеса, жіночої фігурки в зрист, орла, профільного зображення жінки і т. д.), а також персні із плоского дроту з кінцями у вигляді зміїніх голівок, або роздвоєніх на чотири завитки.

Знайдені браслети можна розділити на чотири типи: а) браслети із круглого дроту з кінцями, прикутими до обода спіральними оборотами дроту (рис. 4, 1); б) з кінцями, що заходять один за одним; в) з потовщеними кінцями (рис. 4, 2); г) і найбільш численні з кінцями, що зображають голівки змії (рис. 4, 3). Останні становлять близько 60% усіх виявлених в могильнику браслетів. Подібний тип браслетів широко представлений в могильнику Неаполя Скіфського¹⁹, а також зустрічається в сарматських похованнях від Дону до Кавказу.

Золоті і срібні сережки мали різноманітні форми. В могилі № 65 були знайдені масивні золоті сережки, прикрашені зернью і сканню (рис. 5, 9). Аналогічні сережки були виявлені при розкопках могильника біля с. Золота Балка і в скарбі біля с. Залевки²⁰. Цікаво відзначити, що ця форма, яка виходить з пізньої античності, жила довгий час, аж до раннього середньовіччя²¹.

Золоті сережки з могил № 14 і 195 були зроблені із золотого тонковитого кільцями дроту (рис. 5, 7).

¹⁶ И. Д. Марченко, Раскопки восточного некрополя Фанагории, МИА, № 57, 1956, стор. 120.

¹⁷ Т. Н. Кипиович, вказ. праця, стор. 310, рис. 9, 5.

¹⁸ № ОЛ 714. Зберігається в фондах Державного Ермітажу, № 22980, 26551, 16556, 25557 — знаходяться в експозиції Одеського археологічного музею.

¹⁹ В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя скіфского, Сб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, табл. IX, 8.

²⁰ Зберігається в фондах Державного Ермітажу, № 202117.

²¹ Г. Ф. Корзухина, О технике теснения и перегородчатой эмали древней Руси X—XIII вв., КСИИМК, вип. XIII, 1946, стор. 48, рис. 12, М. Ю. Брайчевский и Д. Т. Березовец, К истории древнеславянского ювелирного ремесла, КСИИМК, вип. 53, 1954, стор. 25, рис. 13, 4—5.

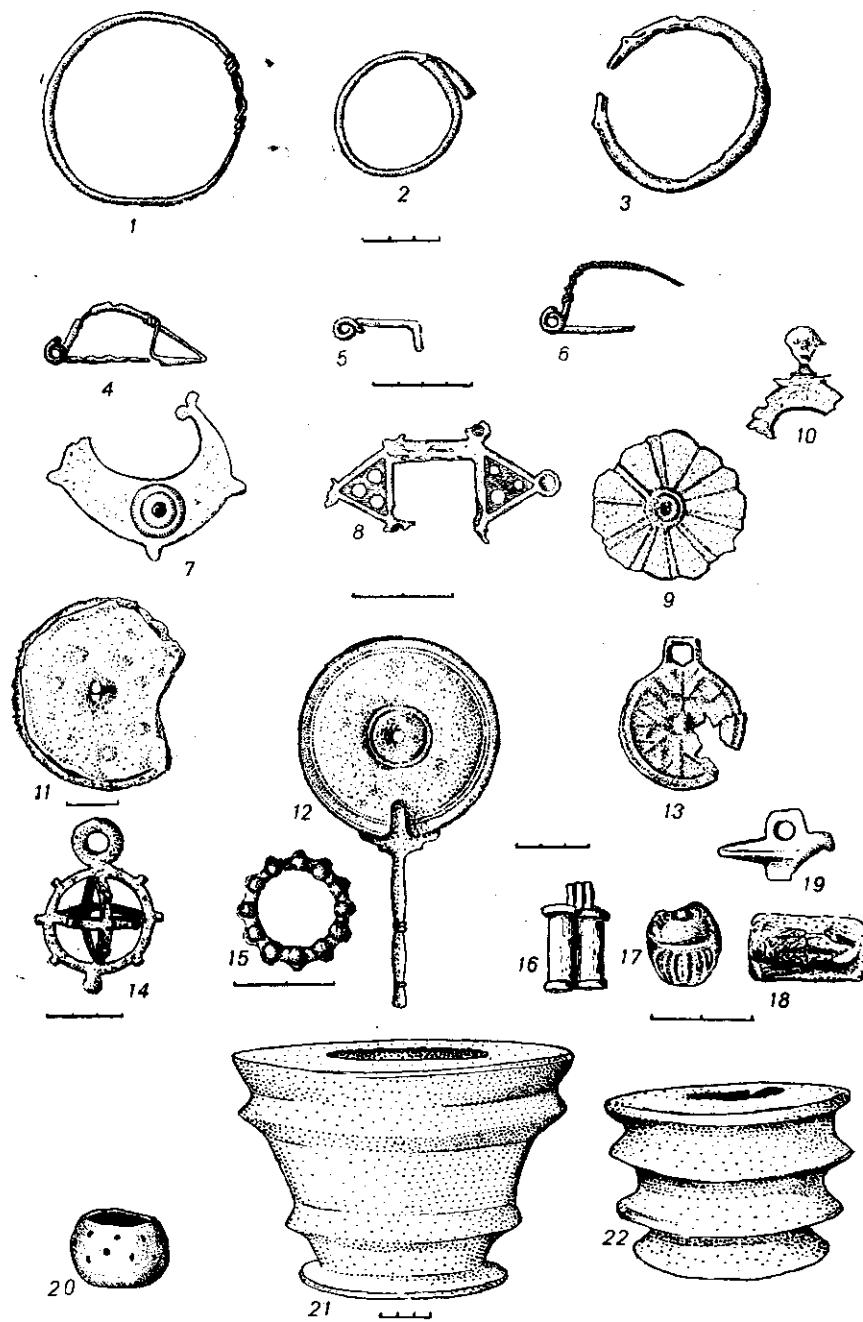

Рис. 4. Прикраси та предмети туалету.

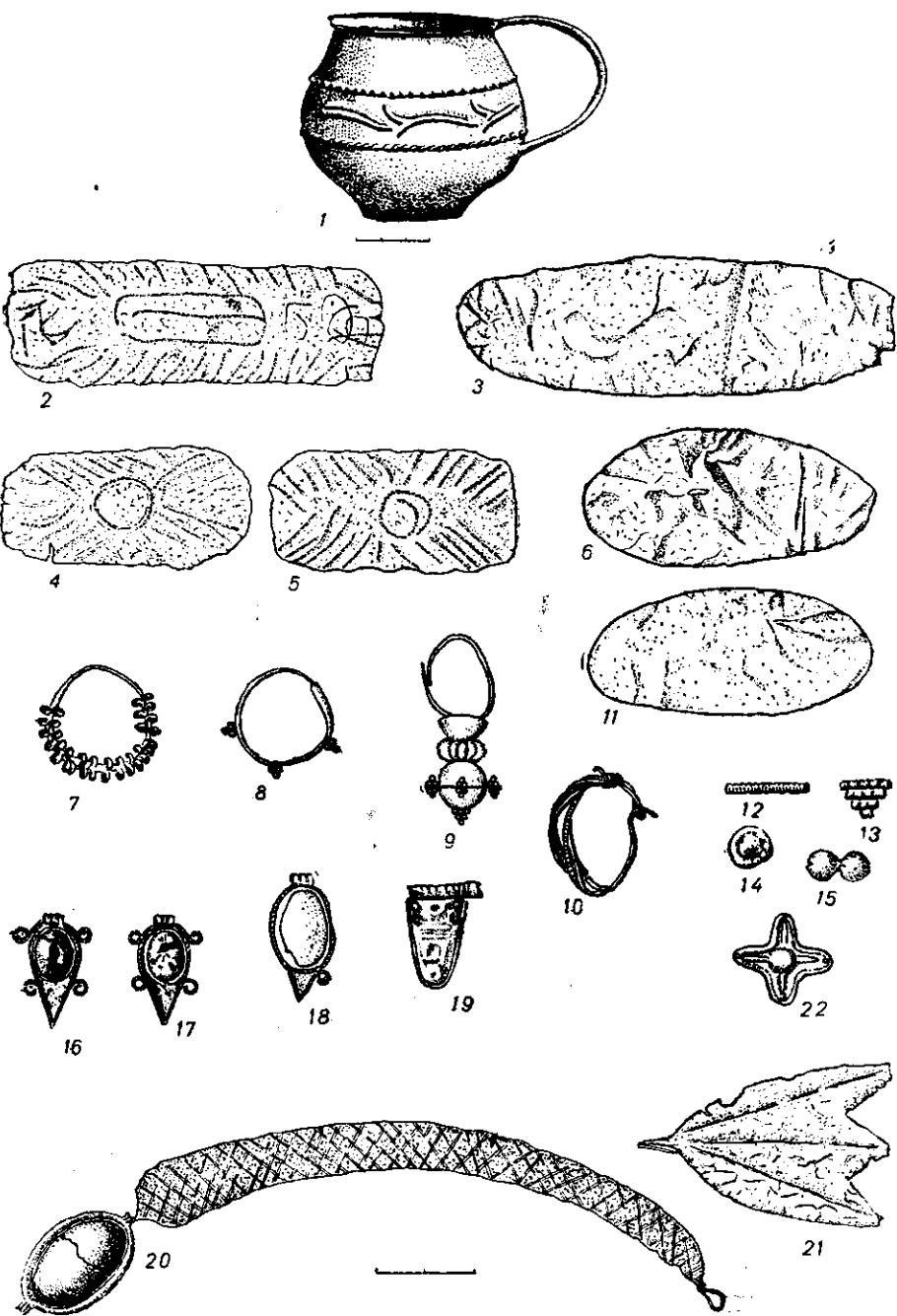

Рис. 5. Прикраси із дорогоцінних металів

Срібні сережки мають більш просту форму. Вони виготовлені із круглого в поперечнику дроту, з петелькою на одному кінці і гачком на іншому.

Фібули, які були знайдені в більшості поховань, можна розділити на 4 групи.

1. Найчисленніша група фібул пізньолатенського типу із круглого дроту, з підв'язним приймачем (рис. 4, 4). Цей тип був дуже поширеній на півдні СРСР і існував довгий час. Він має ряд варіантів: а) фібули з дужкою, спірально обмотаною круглим дротом (рис. 4, 6); б) з орнаментом у вигляді змії; в) мініатюрні фібули з пластинчастою дужкою сферичної форми з підв'язним приймачем. Аналогічні фібули зустрічаються в багатьох могильниках Криму, Неаполя Скіфського, Чорноріченського, Херсонеського та Пантікапейського²².

До другої групи можна віднести фібули з високим приймачем, що загнутий на кінці для прийому голки. У верхній частині приймач прикрашений відростком або колечком, а пластинчаста дужка часто має орнамент у вигляді заглиблених ліній або смуг. Цей тип зустрічається з добре датованою керамікою кінця I — початку II ст. н. е.

Третя група фібул — з колінчастою дужкою датується II і початком III ст. н. е. (рис. 4, 5). Вони широко відомі в Кримських могильниках II—IV ст. н. е. в районі Інкермана і Чорної річки²³.

Четверта група — це фібули з фігурним щитком у вигляді розетки, пальметки, півмісяця, коліщата, пташки, фібули з зображенням людської або левової голови (рис. 4, 7, 9, 10). Деякі фібули цієї групи мають аналогії з ольвійськими і датуються першими століттями н. е. Фібулі, прикрашенні емаллю, що була знайдена в могилі № 43, дуже близька фібула з Чорноріченського могильника, яка датується II—IV ст. н. е.²⁴

Могильник дав безліч золотих, срібних та бронзових фігурних бляшок. Всі вони прикрашали одяг похованих і нашивались, як правило, на комір, чохли, поділ або край накидки, яка спускалась з голови на спину і плечі. Круглі, у вигляді зірочок і гофрованих трубочок (рис. 5, 12—15, 22), вони інколи становили певний візерунок. У могилі № 182 знайдено рештки штанів похованого, обшиті шкіряними смугами, прикрашеними бронзовими умбоновидними бляшками. Такі нашивні бляшки мали поширення серед сарматського населення. У великий кількості вони знайдені також в некрополях Херсонеса і Боспора²⁵.

В могилах було виявлено близько 5000 намистин, різноманітних за формою, розміром і матеріалом. Часто вони становили ціле намисто або були покладені в могилу по одній-дві. В багатьох похованнях були знайдені намистини із скла з позолотою, із сердоліка, кришталю і халцедона, єгипетської пасті і смальти. Намисто з цих матеріалів було дуже поширене в перші століття н. е. в Північному Причорномор'ї і існувало аж до раннього середньовіччя.

Значний інтерес являють і різноманітні за формою лігнітові намистини. Здебільшого вони мають циліндричну форму, а інколи з обох боків прикрашенні золотими обідками.

В особливу групу можна виділити предмети ритуального призначення. До них відносяться підвіски з єгипетської пасті у вигляді фігури лежачих левів, скарабейв, голів Гортони, спаяних відерець, грони винограду і т. д. (рис. 4, 16—18). Такі підвіски мали поширення в Пів-

²² А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 87, табл. VI, VII; В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 135, табл. IX.

²³ Колекція зберігається в фондах Бахчисарайського історико-археологічного музею, Інв. № 5534, 5589.

²⁴ Зберігається в фондах Бахчисарайського історико-археологічного музею, Інв. № 5594.

²⁵ Н. В. Пятішева, Ювелірные изделия Херсонеса, М., 1956, табл. I, 16, 33.

нічному Причорномор'ї в перші століття н. е.²⁶ В чотирьох похованнях знайдені бронзові підвіски у вигляді людських фігурок і ритуальних сокирок. В деяких похованнях знайдені дзеркала-підвіски з світлого сплаву, з ручкою-петелькою, орнаментом у вигляді загиблень, що перетинаються, а також з валиком по краю дзеркала.

Дзеркала-підвіски поміщались цілими в ногах покійника або біля плечей. Інший вид ритуальних дзеркал з тонкого бронзового листа, по-рівняно великих розмірів (діаметром до 10 см) клали в могили розбитим.

Звичай класти в могили дзеркала-підвіски, а також бронзові розбиті дзеркала є приналежністю сарматського похованального ритуалу I—III ст. н. е.

В могилі № 7 було виявлено бронзове дзеркало діаметром 19 см, з невисоким валиком по краю. Близькими аналогіями йому можуть бути дзеркала прохорівського типу з курганів Заволжя. Зустрічаються вони і в сарматських похованнях Кубані та Криму²⁷. В могилі № 93 плоский диск бронзового дзеркала античного типу був прикріплений до тонкої фігурної ручки (рис. 4, 12). Подібні дзеркала зустрічались при розкопках Неаполя Скіфського і можуть бути датовані II ст. н. е.²⁸

Скляні і гляняні бальзамарії звичайно розміщувались в ногах похованого. В двох випадках це були флякончики з рожевого скла. Такі ж бальзамарії зустрічаються в Пантікапейському могильнику і в могильниках Кавказу.

Кістяні коробочки для рум'ян — піксіди циліндричної форми були знайдені в могилах № 93, 134, 140. Інколи для таких цілей використовувались стулки раковин устриці.

Значний інтерес являють лицеві пластини з тонкого листового золота. Три таких пластини мають прямокутну форму. На наочниках врізними лініями прокреслені очні яблука і рисочки, які зображені вій, на нагубнику помічено рот, поруч з яким прокреслений знак у вигляді спіральних завитків (рис. 5, 2, 4, 5). Пластини овальної форми не мають врізних прокреслень (рис. 5, 3, 6, 11). Аналогічні пластини були виявлені в Херсонеському некрополі і в мавзолеї Неаполя Скіфського, вони ж зустрічаються в Пантікапеї і Ольвії. Такі ж пластинки широко відомі в сарматських районах аж до Прикам'я²⁹. Деякі дослідники вважають, що в останні століття до н. е. ці пластини проникли в Північне Причорномор'я із сходу через Кавказ і поширились серед місцевої знаті³⁰.

В похованнях могильника нерідко зустрічалися бронзові дзвіночки у вигляді напівсферичного піраміdalного ковпачка з язичком, а також бронзові кільця різних діаметрів з шишечками на ободку. В розташуванні останніх немає певного порядку: вони знайдені і біля грудної клітки, і в ногах, і біля кистей рук і т. д. Такі колечки, очевидно, мали ритуальний характер. Вони зустрічались в багатьох сарматських могильниках Прикубання, Придоння, Приуралля і України, а також в пізньоскіфських могильниках Криму (рис. 4, 15). Формочки для відливання таких кілець були знайдені в Ольвії³¹.

В могильнику широко представлені знаряддя праці: бруски, голки, наперстки, кресала, ножі і т. д. (рис. 6). Останні були покладені майже в

²⁶ Э. А. Сымонович, Египетские вещи в могильнике Неаполя Скіфского, СА, № 1, 1961, стор. 270.

²⁷ МАР, № 37, IV, 1918, табл. II, 3, 4; ИАК, вип. I, стор. 102, рис. 25.

²⁸ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя Скіфского, М., 1954, табл. XVII, 1, 4, стор. 78, 79.

²⁹ ОАК за 1898 г., стор. 47, рис. 82.

³⁰ Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя Скіфского, сб. История и археология древнего Крыма, К., 1957, стор. 142—154.

³¹ Ю. В. Кухаренко, Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы, СА, № 1, М., 1959, стор. 46.

кожному похованні разом з посудом з ритуальною іжею. Інколи ножі знаходились на стегнових і ліктвових кістках (могили № 16, 119) або ж на кістках тазу (№ 106). В деяких могилах були знайдені ножі скіфського типу з горбатою спинкою (рис. 6, 3—5).

В багатьох могилах біля кистей рук виявлені глиняні і алебастрові прясла. Деякі з них були прикрашені прокресленими рисунками, які зображені коней, оленів і т. д. (рис. 6, 10).

В могильнику знайдено багато таких предметів, які є яскравим свідченням значної майнової нерівності. Це насамперед ключики (рис. 6, 12, 13), поруч з якими були знайдені окови шкатулок, що являли собою бронзові або срібні пластиини з прорізами для ключа і залишками цвяхів (рис. 6, 14). Такі ключики характерні для інвентаря могильників міського і напівміського типу, в яких раніше і яскравіше, ніж в сільських, проявляється розвиток приватної власності.

Цілий ряд могил дають нам знахідки монет: шість бронзових херсонеських оболів 79—96 р. і один тетрасарій 79 р. н. е. Бронзова монета, знайдена в могилі № 157, може бути датована IV ст. до н. е.

Особливий інтерес являють 2 стели з вапняку, знайдені на території могильника і його околиць. Ці стели є унікальними пам'ятками, які не мають собі прямих аналогій³².

Судячи з характеру інвентаря, знайденого поруч з першою стелою, її можна датувати I—II ст. н. е. За стилем зображення вона скоріше всього може бути пов'язана з колом сарматських пам'яток.

Друга стела має багато спільніх рис з зображенням таврів на херсонеських надгробних плитах II—III ст. н. е. Ця обставина зближає її з колом пам'яток пізньотаврської культури і дозволяє датувати першими століттями н. е.³³

* * *

Серед кримських некрополів пізньоантичного часу могильник біля с. Завітне, щодо кількості досліджених поховань і кількості матеріалу, знайденого в них, можна поставити слідом за некрополями Пантікапея, Херсонеса і Неаполя Скіфського. Наукова його цінність підвищується ще і тим, що він зв'язаний з дослідженням городищем Алма-Кермен.

Серед одночасних йому могильників Криму могильник біля с. Завітне відрізняється своєрідністю поховальних споруд і майже повною відсутністю склепів. У могильнику Неаполя Скіфського, могильнику біля с. Красногорське (Нейзац), а особливо в ранньосередньовічних могильниках біля с. Скалисті, такі скелепи представлені добре.

Різноманітність типів поховальних споруд і антропологічні матеріали могильника дозволяють говорити про етнічну неоднорідність населення цього району³⁴.

В середині I тисячоліття до н. е. дана територія була заселена таврами. На глинястих горбах, що тягнуться з південного заходу на північний схід і підходять до третього пасма Кримських гір, в 1959 р. було виявлено сліди таврського поселення. Це — кругла господарча яма, заповнена вуглинками, попелом, кістками собаки і коня, ліпною керамікою з лощеною поверхнею і гребінцевим орнаментом і т. д.

Велику кількість такої кераміки, яка, очевидно, потрапила із культурного шару таврського поселення, виявлено в засипці деяких могил перших століть н. е.

³² Н. А. Богданова, Две стели из могильника у с. Заветное в Крыму, СА, № 2, 1961, стор. 249—252.

³³ Про це докладно див. в нашій статті, СА, № 2, 1961, стор. 251.

³⁴ Антропологічний матеріал досліджувала співробітник відділу античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР К. Ф. Соколова.

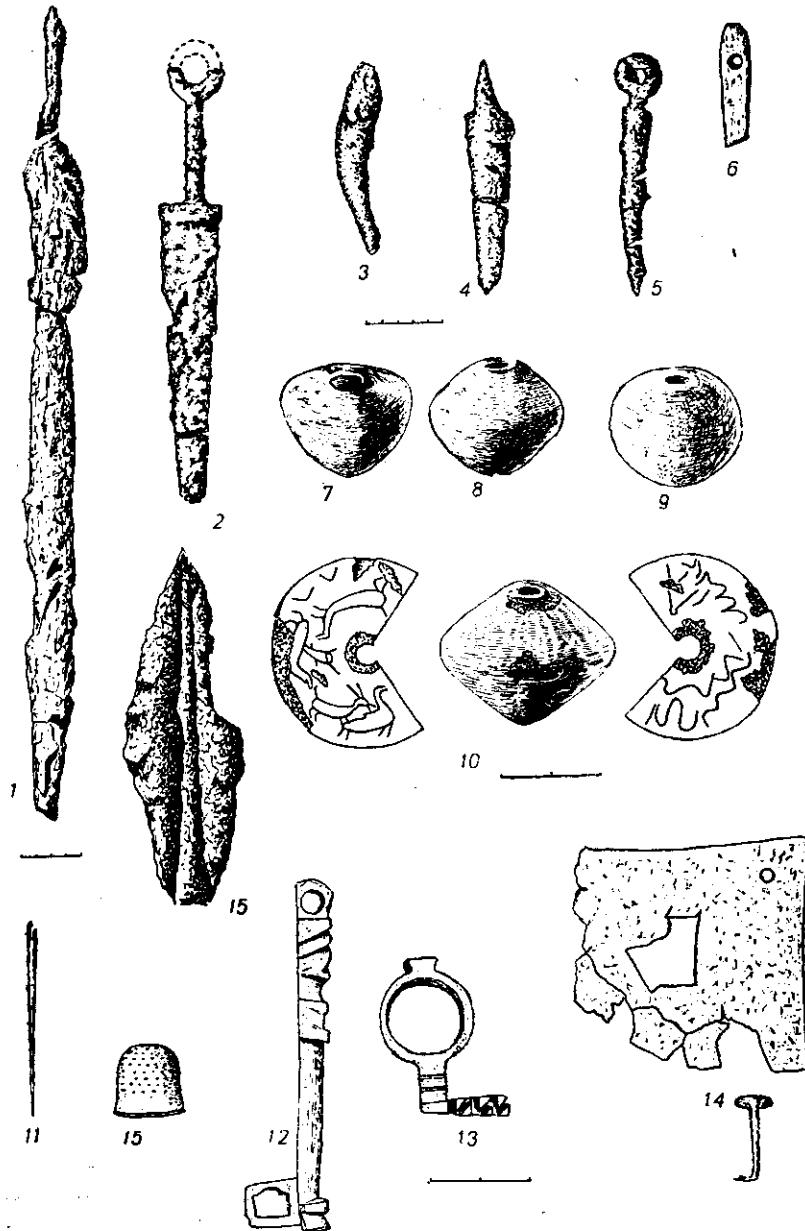

Рис. 6. Зброя, знаряддя праці, побутові предмети.

Сліди другого таврського поселення виявлені в нижніх шарах скіфського городища Алма-Кермен.

У зв'язку з цим таврський етнічний елемент в похованнях перших століть н. е. простежується як в ритуалі поховань і знахідок, так і в антропологічному матеріалі (поховання в простих ґрунтових могилах в скорченому положенні, наявність плитових могил, а також браслети з потовщеними кінцями).

Більш чітко простежуються риси, характерні для кримських поховань пізніх скіфів: засипки і насипи з каміння над могильними ямами (40% усіх могил), ножі з горбатими спинками і т. д.

Сарматський етнічний елемент в могилах представлений слабше, ніж таврський і скіфський, хоч риси сарматської культури і більші помітні. Це пояснюється очевидно тим, що сармати лише з кінця II ст. до н. е. стали відігравати помітну роль в житті населення Кримського півострова і природно не могли залишити глибокого сліду в етнічному складі населення. Зате їх культурний вплив у цей час був досить сильний. Проявився він краще всього в ритуалі поховань: могили з «заплечиками», квадратна могила, могили з підбоями і т. д. (які відомі в Кубанських і східно-приазовських сарматських могильниках), а також в наявності дерев'яних колод, культу очищення вогнем, схрещування ніг, розбивання дзеркал і т. д. Про сильний вплив сарматської культури свідчать також і речі сарматського походження: дзеркала прохорівського типу, дзеркала-підвіски, ліпні курильниці, кільця з шишечками, стела і т. д.

Сарматський культурний вплив, очевидно, проникав в південно-західний Крим через південні області України. Такий висновок базується як на однаковості ритуалу поховань, так і на однаковості речового матеріалу в могильниках південної України і Криму³⁵. В порівнянні з іншими могильниками Криму в тому числі і могильником Неаполя Скіфського, могильник біля с. Завітне має більш помітні сліди сарматської культури.

Римський етнічний елемент в могильнику не простежується ні в ритуалі поховання, ні в антропологічному матеріалі, хоч стоянка римських легіонерів на городищі Алма-Кермен в кінці II і початку III ст. н. е. безперечно була (черепиця Клавдієва легіона і т. д.). Це можна пояснити або ж існуванням окремого могильника для римських легіонерів, або ж короткочасністю їх перебування.

Антропологічні дослідження виявили також і південний—екваторіальний етнічний елемент в складі населення могильника.

На основі багатого речового матеріалу, знайденого в могильнику, можна зробити деякі висновки про господарське і культурне життя населення городища Алма-Кермен, а також про роль цього городища в пізньоскіфській державі Криму.

I. Наявність значного процента малоазійської і херсонеської привозної кераміки, привозних прикрас, херсонеських і боспорських monet тощо свідчать про те, що поселення Алма-Кермен, яке знаходилось на шляху із Неаполя Скіфського в Херсонес, відігравало значну роль як торговий посередник цих двох центрів Криму.

II. Виявлені в могильнику виноградні давильні, шкарапула грецького горіха, зерно і жорна, кістки дрібної і великої рогатої худоби свідчать про зайняття населення садівництвом і виноробством, землеробством і скотарством.

III. На відміну від некрополя і мавзолея Неаполя Скіфського могильник біля с. Завітне дав незначну кількість предметів озброєння: 3

³⁵ М. І. Вязмітіна, В. А. Іллінська та ін., Кургани біля с. Ново-Піліпівка і радгоспу Аккермень, АП, т. VIII, К., 1960; Є. В. Махно, Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці, АП, т. IX, К., 1960.

меча, 1 наконечник списа, 2 наконечники стріли. Кінських поховань, яких так багато в Неаполі Скіфському, не було виявлено.

Ця обставина дає підставу говорити про те, що могильник залишило мирне населення скіфської держави, яка в III ст. н. е. зазнала тяжкого удару. На користь такого припущення говорить як матеріал нашого могильника і городища Алма-Кермен, так і матеріали інших пізньоскіфських городищ Криму.

РЕЗЮМЕ

С 1953 г. в окрестностях с. Заветное в 13 км на северо-восток от Бахчисарая исследовался большой могильник.

Наиболее ранние захоронения датируются I в. до н. э.—I в. н. э., а поздние — III в. н. э. Большинство могил датируются II в. н. э.

Раскопками исследовано 209 могил. По типу погребальных сооружений они делятся на 7 групп: грунтовые прямоугольные ямы, могилы с каменными засыпками и насыпями, подбойные могилы, могилы, обложенные с боков и перекрытые сверху каменными плитами, могилы с «заплечиками», склепы, захоронения в амфорах. Преобладают (около 60%) грунтовые прямоугольные ямы с каменными засыпками.

Могильник отличается хорошей сохранностью (из 209 раскопанных погребений, только 22 ограблены), здесь четко прослеживается погребальный обряд. В большинстве случаев покойника, завернутого в кошму, клади в могилу в вытянутом положении, головой на юг или ЮЗ. Нередко одна или две руки согнуты в локтях и положены на бедра. В 15 случаях наблюдается скрещивание ног в ступнях, а в трех могилах kostяки лежали на правом боку с подогнутыми ногами. В 16 могилах выявлены следы деревянных колод. Раскопки дали многочисленный и разнообразный инвентарь. Почти все захоронения сопровождались сосудами, часть из которых заполнялась жертвенной пищой. Кроме того, здесь были предметы украшения (золотые и серебряные сережки, бронзовые перстни и фибулы, бусы, фигурные бляшки из золота, серебра и бронзы, подвески и т. д.), орудия труда (брушки, иголки, кресала, ножи, пряслица), незначительное количество предметов вооружения. Разнообразие типов погребальных сооружений и антропологические материалы могильника свидетельствуют об этнической неоднородности этого района. Здесь есть элементы населения таврского, позднескифского, сарматского.

Є. В. МАКСИМОВ

АНТИЧНИЙ ІМПОРТ НА СЕРЕДНЬОМУ ПРИДНІПРОВ'Ї В ЗАРУБІНЕЦЬКІЙ ЧАС

Зарубинецька культура на Середньому Придніпров'ї відома вже понад 60 років, але сказати, що вона вже докладно вивчена, ми не можемо. Сталося так, що нею дослідники займалися спорадично, тому наші відомості про пам'ятки цієї культури, не кажучи вже про конкретні історичні події в житті населення, яке залишило ці пам'ятки, мають ще дуже фрагментарний характер.

До нез'ясованих належить і питання про зв'язки племен зарубинецької культури з античним світом. З'ясування ж цих зв'язків може висвітлити деякі сторони економіки, виробництва та історії племен зарубинецької культури, без яких наші уявлення про неї лишаються неповними.

Значно краще вивчені факти, які характеризують торгові зв'язки між місцевими племенами Середнього Придніпров'я та античним Півднем в попередню, скіфську добу.

Численні знахідки під час розкопок поселень і могильників Середнього Придніпров'я VII—III ст. до н. е. свідчать про те, що протягом цього часу античний імпорт в Середнє Придніпров'я був досить значним за кількістю та асортиментом¹. Уламки грецьких амфор, в яких транспортувалося, головним чином, вино, знахідки художньої кераміки, предметів ювелірного виробництва, зроблених з дорогоцінних металів, різноманітних прикрас, виявлені в багатьох (до сотні) місцях цієї території.

До зарубинецької доби належить значно менше знахідок предметів античного виробництва. Але самий факт їх наявності свідчить про те, що і в цей час античний імпорт продовжував надходити до Середнього Придніпров'я. Відмічаючи його досить скромний розмір в порівнянні з попередньою епохою, а також більш обмежений асортимент товарів, що в певній мірі слід пояснювати також і занепадом економіки античних міст Північного Причорномор'я, необхідно, разом з тим, підкреслити територіальний збіг цих знахідок з деякими районами античного імпорту в скіфський час (Канівщина, Черкащина). Торгові зв'язки зарубинецьких племен з античним Півднем у світлі цього виглядають як традиційне продовження відносин, що встановились в попередню добу. Цей висновок може бути слушним аргументом на користь існування зв'язків, можливо і генетичного характеру, між населенням Середнього Придніпров'я, яке жило тут в скіфську і зарубинецьку епохи.

¹ Н. А. О на й-ко, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.), СА, 1960, № 2, стор. 25—41; тут же, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (IV—II вв. до н. э.), СА, 1962, № 1, стор. 66—82; Н. Н. Бондарь, Торговые сношения Ольвии со Скифией в VI—V вв. до н. э., СА, XXIII, 1955, стор. 55—80.

У цій статті дається зведення знахідок усіх античних предметів, а також монет, виявлених на пам'ятках зарубинецької культури Середнього Придніпров'я. Таке зведення є необхідним, оскільки дослідники, які вивчали ці пам'ятки, в своїх працях згадували про предмети античного виробництва побіжно і датували їх, як правило, сумарно. Зрозуміло, при такому підході до джерела важко було встановити якісь закономірності появи цих речей в середовищі зарубинецьких племен.

Перерахуємо місця знахідок античних предметів на Середньому Придніпров'ї. Порядковий номер знахідки відповідає номеру на рис. 1.

1. Найбільш північна знахідка предметів античного виробництва

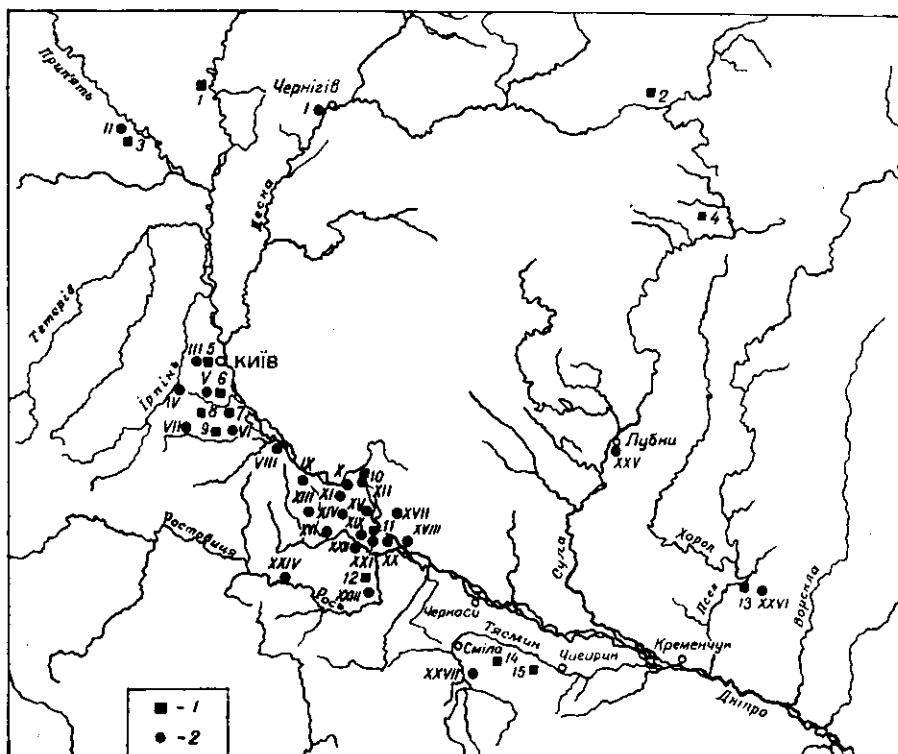

Рис. 1. Розміщення античних знахідок на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.

1—знахідки античних речей; 2—знахідки римських монет.

припадає на межу Середнього і Верхнього Придніпров'я. Тут, на відомій пам'ятці зарубинецької культури — поселенні і могильнику біля с. Чаплін, Лоївського району, Гомельської області БРСР при розкопках були знайдені намистини ольвійського виробництва², а також фрагмент скляної посудини та залізна шпора римського часу.

2. В с. Харівка, Путівльського району, Сумської області, на поселенні зарубинецького типу під час розкопок виявлені уламки елліністичних амфор³.

3. Поблизу с. Залісся, Чернобильського району, Київської області, де відомі поселення і могильник з трупоспаленням, що датуються початком н. е., виявлено намистини античного виробництва⁴.

² М. А. Безбородоу, Л. Д. Поболь, Шкляння пацеркі з Чапліна, Весці АН БССР, Мінськ, 1957, № 4, серія фізикотехнічних наук, стор. 145—151.

³ Памятники, стор. 18, 19.

⁴ Н. Беляшевский, Поле погребальных урн эпохи Ia Тёне в Радомыслском у., Киевской губернии, АЛЮР, 1904, стор. 17.

4. Під час дослідження скіфського городища біля с. Басівка, Роменського району, Сумської області у верхньому шарі, який характеризується зарубинецькою керамікою, знайдені уламки фасоських та коських амфор III—II ст. до н. е., а також інші типи грецької кераміки⁵.

5. В Києві, на Киселівці, на поселенні зарубинецької культури під час розкопок серед значної кількості місцевої кераміки була знайдена двострільна ручка амфори, очевидно, римського часу⁶. Північніше, також на плато правого берега Дніпра, знайдено червоноолаковий багаторожковий римський світильник I ст. н. е.⁷ Поблизу Львівської площа при будівництві була виявлена бронзова сітула (з монетами II ст. н. е.). На Подолі під час земляних робіт знайдено грубо орнаментовану бронзову чашу з срібною римською монетою⁸. Бронзова фібула провінціально-римського типу II ст. н. е. трапилася під час розкопок на території Старокиївської гори⁹. В одній з могил Корчуватського могильника знайдено пастові намистини, в деяких інших—уламки скляних посудин.

6. На зарубинецькому поселенні, розташованому на городищі поблизу с. Пирогів, Києво-Святошинського району, Київської області, відмічені під час розкопок стінки амфор елліністичного часу¹⁰.

7. В культурному шарі зарубинецького часу, який має ранньоскіфське городище біля с. Ходосівка, Києво-Святошинського району, при шурfovці трапилися уламки амфор південнопричорноморського типу I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹¹

8. На зарубинецькому поселенні біля с. Великі Дмитровичі, Обухівського району, Київської області, під час розкопок були виявлені уламки елліністичних амфор¹².

9. В с. Нові Безрадичі, Обухівського району при розкопках на поселенні зарубинецької культури знайдена фібула з війчастою емаллю, а на могильнику—залізна шпора античного зразка (разом з римською монетою)¹³.

10. На поселенні біля с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, під час розкопок знайдені уламки гераклейської амфори III—II ст. до н. е. (рис. 2, 3, 4), а також інших амфор елліністичного часу¹⁴ в тому числі коських.

11. На поселенні зарубинецької культури, яке розташоване на Пилипенковій горі поблизу м. Канева, Черкаської області, при розкопках знайдено три уламки двострільних ручок від коських амфор II ст. до н. е. (рис. 2, 2), ручки амфор елліністичного часу з клеймами і горло з потовщеними вінцями та дно амфори цієї ж доби (рис. 2, 1), уламки червоноолакової чашки¹⁵.

⁵ В. А. Ильинская, Позднескифский слой Басовского городища, КСИА, вып. 11, К., 1961, стор. 63.

⁶ А. М. Шовкопляс, Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 101.

⁷ И. М. Самойловский, Пам'ятки культуры полів поховань у Києві, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 156.

⁸ РМ, стор. 142, 143; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М., 1958, стор. 75.

⁹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 65.

¹⁰ Е. В. Махно, Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье, МИА, № 70, стор. 95.

¹¹ Е. В. Максимов, Разведка памятников зарубинецкой культуры, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Е. В. Махно, вказ. праця, стор. 101.

¹³ Памятники, стор. 14, 15.

¹⁴ Е. В. Максимов, Раскопки поселения у с. Зарубинцы в 1961 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁵ В. А. Богусевич и Н. В. Линка, Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева, МИА, № 70, стор. 118. У великий статті «К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры», вміщений у розділі «Дискуссии и обсуждения» журнала «Советская археология», № 1, 1961, Ю. В. Кухаренко датує амфорні ручки з Пилипенкової гори I ст. н. е., підтверджуючи цим матеріалом свою гіпотезу про пізній

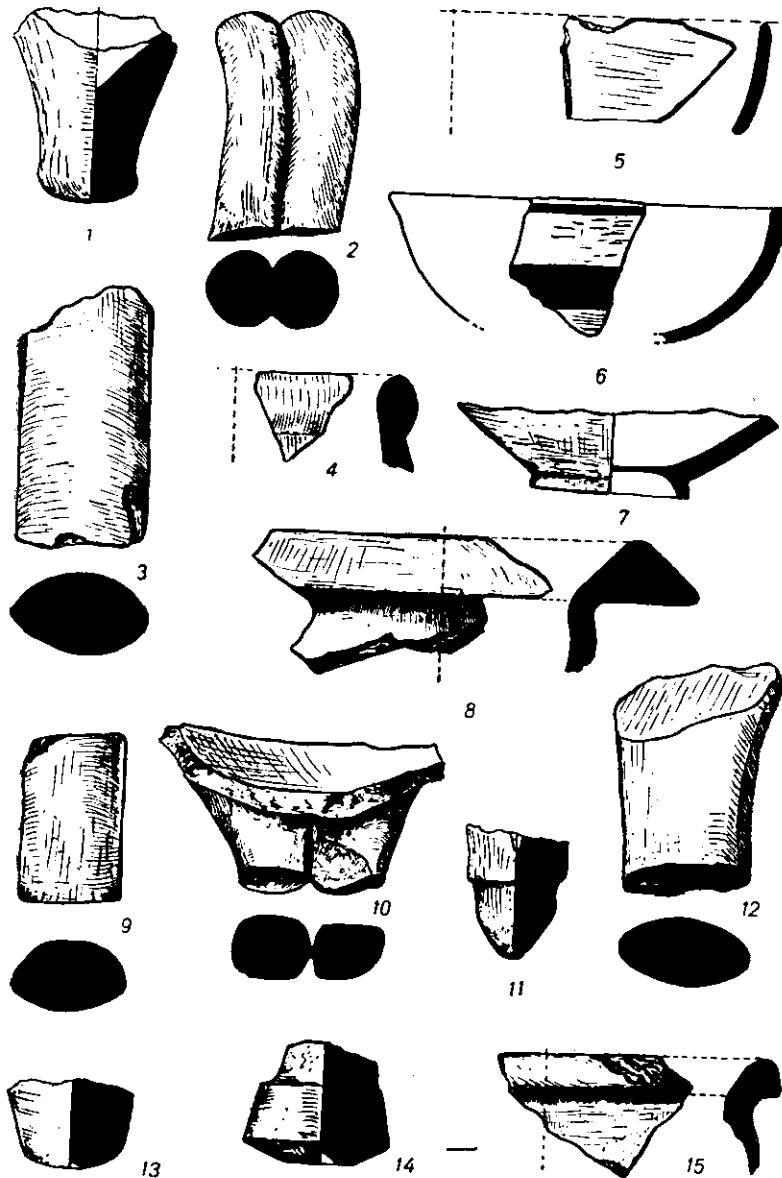

Рис. 2. Уламки амфор та столового посуду, знайдені на зарубинецьких пам'ятках Середнього Придніпров'я.

12. На поселенні біля с. Сахнівка, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області при розкопках були знайдені уламки косцьких амфор II ст. до н. е.¹⁶

13. В с. Верхня Мануйлівка, Козельщинського району, Полтавської області, в насипу кургана епохи бронзи виявлено впускне поховання з

приход зарубинецьких племен на територію Середнього Придніпров'я. Склад і колір керамічної маси, наявність ангобного покриття є настільки характерними, що принадлежність цих ручок до косцьких амфор III—II ст. до н. е. не може викликати жодного сумніву. Отже, ці амфорні ручки, так само, як і час пам'ятки на Пилипенковій горі, датуються значно раніше, ніж це вважає Ю. В. Кухаренко.

¹⁶ В. И. Довженок и Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, стор. 103.

трупоспаленням, до складу інвентаря якого входили середньослатенська фібула і намистини античного виробництва¹⁷.

14. На поселенні біля с. Завадівки, Кам'янського району, Черкаської області зібрано на поверхні і виявлено при шурfovці понад сотню уламків різних груп античного посуду¹⁸. Більшість цих матеріалів являє собою фрагменти родоських і фазоських амфор III—II ст. до н. е. (рис. 2, 9, 13, 14). Зустрічаються і уламки амфор ранішого часу (рис. 2, 8, 12, 15). До найпізніших належать уламки амфор з двоствольними ручками, зроблених з світлої глини, яка містить характерні чорні вкраплення мінералу піроксену. Подібні уламки були знайдені і на інших зарубинецьких поселеннях Придніпров'я (Ходосівка, Суботів). Вони належать амфорам I ст. до н. е.—I ст. н. е., що вироблялися в одному з південно-причорноморських міст — центрів виноробної і керамічної промисловості¹⁹.

Столовий посуд представлений невеликими мисочками ольвійського виробництва III—II ст. до н. е., вкритими зовні горизонтальними смугами чорного лаку досить високої якості (рис. 2, 6). Червоноолакові і сіроглиняні миски (рис. 2, 7) датуються II—I ст. до н. е., вкриті поганим лаком миски (рис. 2, 5) і являють собою найпізніші зразки античної кераміки, знайденої на цьому поселенні — їх час визначається I—II ст. н. е.

15. В с. Суботові, Чигиринського району, Черкаської області на поселенні були знайдені уламки червоноглиняних (рис. 3, 6) та південно-причорноморських амфор з двоствольними ручками (рис. 3, 4), уламки червоноглиняного (рис. 3, 2, 5, 8, 9, 11) та сіроглиняного (рис. 3, 1, 3, 12) столового посуду, уламки червоноолакових пергамських кубків (рис. 3, 7, 10) та інша кераміка межі I ст. н. е., а на могильнику вироби з скла — різної форми і розмірів намистини (рис. 4, 12, 3, 8) та прикраси античного виробництва з бронзи (рис. 4, 4—7) та ін.²⁰

Таким є перелік предметів античного імпорту, знайдених на зарубинецьких пам'ятках Середнього Придніпров'я. Цей список безперечно буде поповнюватись з часом, в міру проведення археологічних досліджень поселень і могильників зарубинецької культури території України.

Наші уявлення про характер економічних зв'язків античного світу з племенами зарубинецької культури будуть неповними, якщо не згадати про ще одну категорію предметів античного виробництва, знайдених на зарубинецьких пам'ятках або пов'язуваних з ними. Мова йде про римські монети, головним чином срібні денарії I—II ст. н. е.

Відомо, яке значення мають монетні знахідки для найрізноманітніших, в тому числі і добре висвітлених писемними джерелами археологічних пам'яток. Зарубинецька культура в цьому відношенні виявилася біднішою багатьох інших, сусідніх по території і подібних в часі культур, проте і тут становище не є цілком безнадійним.

Хоча вважається доведеним віднесення численних знахідок римських монет і скарбів, виявлених на території лісостепової смуги УРСР, до пам'яток черняхівської культури²¹, проте вже тепер відомо майже 30 монетних знахідок, виявлених в різних місцях Середнього Придніпров'я, які аж ніяк не вдається пов'язати з черняхівськими пам'ятками. І, навпаки, саме поблизу місць знаходження цих римських монет відмічаються пам'ятки зарубинецької культури, причому інколи монети були виявлені безпосередньо на зарубинецьких могильниках або поселеннях.

¹⁷ М. Я. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського музею, Збірник до 35-річчя Полтавського музею, Полтава, 1928, стор. 48.

¹⁸ Е. В. Максимов, Поселение у с. Завадовка, Черкасской области, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁹ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1961, табл. XXVII, 61.

²⁰ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Суботов, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 29—42.

²¹ РМ, стор. 19.

Такі факти не вдається пояснити відносною достовірністю наших знань про умови знаходження монет або недостатнє вивчення черняхівських пам'яток цієї території. Сама численність цих фактів вимагає більш ґрунтовної їх інтерпретації. Наведемо їх.

1. На Десні, в с. Шестовиці, Чернігівської області, знайдена монета

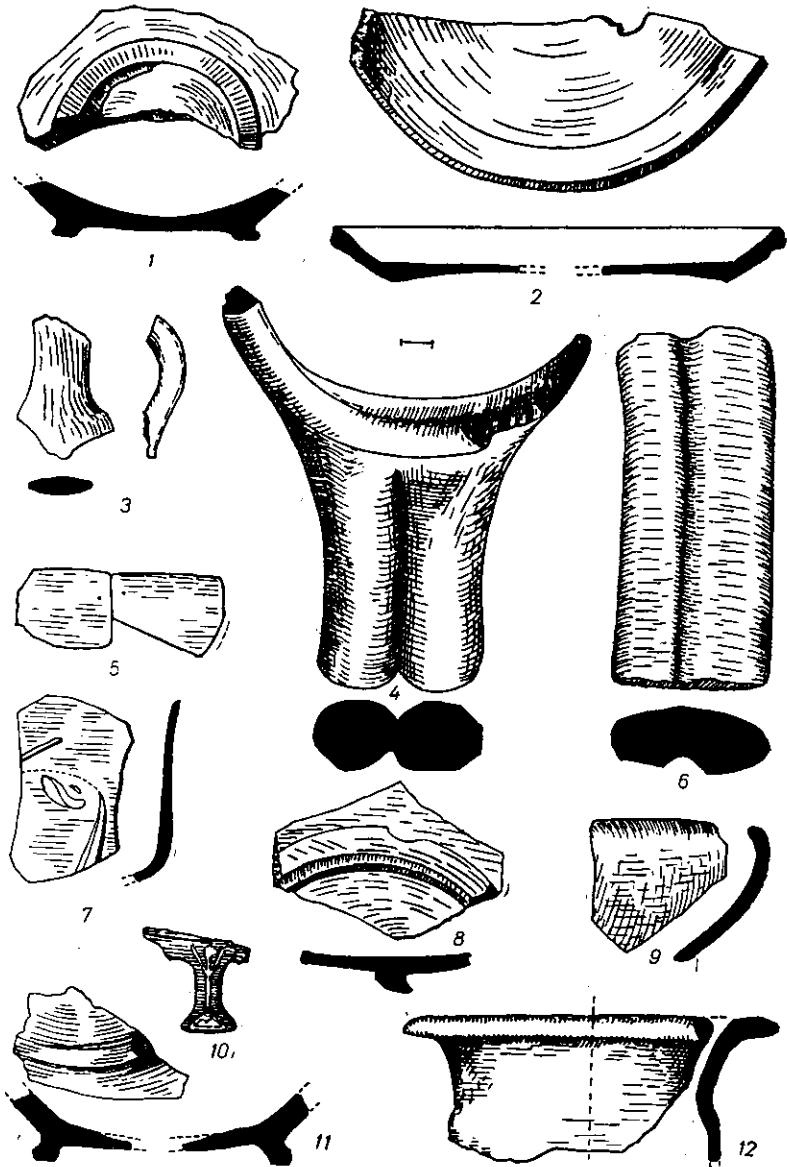

Рис. 3. Уламки амфор та столового посуду з Суботова.

Марка Аврелія (161—180 рр.)²². Тут же при дослідженні городища часів Київської Русі було виявлено поселення зарубинецької культури.

II. З м. Чернобиля, Київської обл. походить скарб римських срібних денаріїв (понад 100 екз.) часів Антонінів (96—192 рр. н. е.)²³.

²² РМ, стор. 202; Д. И. Блифельд, Славянские памятники Черниговщины по исследованиям последних лет, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 29; Памятники, стор. 18.

²³ Клады, стор. 62.

Цей скарб добре пов'язується з поселенням і могильником зарубинецького часу в с. Залісся, розташованому на околиці Чернобиля²⁴.

ІІІ. У Києві на території Старокиївської гори знайдено срібний денарій Адріана (117—138 рр.) та денарій Фаустини Молодшої (дружина Марка Аврелія)²⁵. Відомо також, що тут знаходилося поселення і могильник зарубинецької культури²⁶. На Старокиївській горі було виявлено також два поховання ІІІ—ІV ст. н. е.²⁷, які характеризують, можливо, пізній етап існування цього могильника. На Львівській площі, розташованій на північно-західному кінці плато Старокиївської гори, при будівництві, в бронзовій посудині, очевидно, ситулі, знайдено дуже великий скарб, від якого відомо кілька срібних динаріїв II ст. н. е.—Адріана,

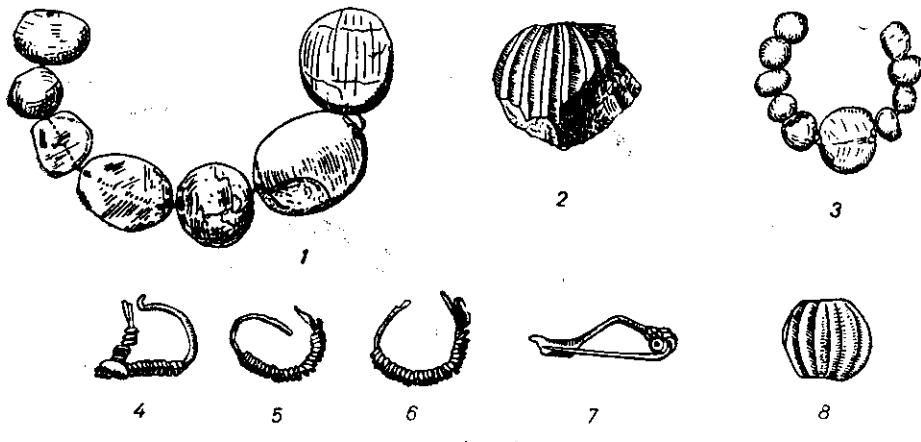

Рис. 4. Намистини, сережки та фібула з Суботова.

Антоніна Пія і Марка Аврелія²⁸. Важливо відзначити, що всі ці монети були з високопробного срібла і не мали слідів стерності, тобто не були тривалий час в обігу. Недалеко від Львівської площі, на вул. Некрасівській, при земляних роботах в глиняній посудині знайдено скарб монет і речей — серед них і мідний посріблений медальйон Люція Вера (161—169)²⁹. На Киселівці, розташованій північніше Старокиївської гори, де відомо зарубинецьке поселення³⁰, неодноразово траплялися римські срібні монети³¹. Тут було знайдено і мідний асс, карбований в 200 р. до н. е.³² На Печерську, що знаходиться південніше Старокиївської гори, часто зустрічалася кераміка зарубинецького часу, відомі і залишки жителі³³. Крім окремих денаріїв Фаустини Молодшої і Коммода (180—192 рр.), тут при будівництві знайдено скарб з 80 бронзових монет та двох срібних денаріїв: Августа (27 р. до н. е.—14 р. н. е.) і Гети (209—212 рр.)³⁴. На Подолі окремі монети та їх скарби траплялися неодноразово — відомо понад 10 таких знахідок, в тому числі скарб, знайдений при земляних роботах на вул. Фрунзе, який складався з

²⁴ Н. Беляшевский, вказ. праця, АЛЮР, 1904, стор. 17.

²⁵ Клады, стор. 59.

²⁶ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 65.

²⁷ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М., 1958, стор. 83—86.

²⁸ Там же, стор. 77.

²⁹ Там же, стор. 78.

³⁰ А. М. Шовкопляс, Керамические комплексы с горы Киселевка в Киеве, КСИА, вып. 7, 1957, стор. 101.

³¹ В. Г. Яскоронский, Римські монети, які знайдено на території м. Києва, Український музей, т. I, К., 1927, стор. 31.

³² РМ, стор. 142.

³³ Путівник по Києву, К., 1930, стор. 480.

³⁴ Клады, стор. 58, 59.

350 монет, в тому числі денарій від Веспасіана (69—79 рр.) до Коммода (180—192 рр.)³⁵. На Подолі зарубинецькі поселення відомі на вул. Фрунзе та на Оболоні³⁶.

Слід відзначити, що крім численних пам'яток зарубинецької культури, у Києві відомі і деякі черняхівські матеріали: згадані поховання на Старокіївській горі та кілька уламків кераміки, знайдених на Киселівці. Очевидно, на територію Києва та інших місцевостей поблизу нього, зайнятих зарубинецькими племенами, в II ст. н. е. спородично проникали речі і самі носії черняхівської культури, основна територія якої знаходилася південніше³⁷.

IV. В с. Білгородка, Києво-Святошинського району, Київської області, знайдено срібний денарій Марка Аврелія³⁸, а також зарубинецьку кераміку³⁹. Черняхівські пам'ятки в Білгородці невідомі.

V. В с. Пирогові, Києво-Святошинського району, недалеко від поселення зарубинецької культури, про яке мова йшла вище, знайдено два скарби римських монет. Один з скарбів складався з кількох десятків срібних денаріїв часів Антонінів⁴⁰. Черняхівські пам'ятки в Пирогові невідомі.

VI. В с. Нові Безрадичі, того ж району, відомо два поселення зарубинецької культури та могильник, на території якого знайдено денарій Марка Аврелія⁴¹. Черняхівські пам'ятки в цьому селі невідомі.

VII. В с. Старі Безрадичі, Обухівського району, Київської області, неодноразово траплялися срібні денарії Траяна (98—117 рр.), Антоніна Пія (138—161 рр.), Фаустіни, Коммода⁴². В 1950 р. на могильнику зарубинецької культури, який знаходиться в цьому селі, знайдено денарій Марка Аврелія⁴³.

VIII. В с. Трипілля, Обухівського району, було знайдено кілька римських монет⁴⁴. Матеріали зарубинецької культури також неодноразово траплялися на території цього села⁴⁵. Тут же була знайдена і арбалето-видна фібула перших століть н. е.⁴⁶ — знахідка, властива також пам'яткам зарубинецької культури: як відомо, подібна фібула трапилася, наприклад, в самих Зарубинцях, що сприяло визначенням пізньої дати цієї пам'ятки⁴⁷. Черняхівських пам'яток в Трипіллі не виявлено.

IX. В м. Ржищеві неодноразово знаходили срібні римські монети⁴⁸. В цьому пункті відомо могильник зарубинецької культури⁴⁹. З Ржищева походить зарубинецька миска на високій ніжці, арбалетовидна та сильпрофільована фібули, а також два глечики черняхівського типу. Та-

³⁵ Клады, стор. 59.

³⁶ І. М. Самойловский, Пам'ятки культури полів поховання у Києві, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 155.

³⁷ Заслуговує уваги думка Е. О. Симоновича, висловлена ним в доповіді на ХІ науковій конференції ІА АН УРСР в квітні 1962 р.: північна межа черняхівської культури співпадає з межею чорноземних ґрунтів, яка проходить на Правобережжі за 50 км південніше Києва, на Лівобережжі — на такій же віддалі південніше Десни, а далі — по Сейму до Курська. Досі вважалося, що північній межі черняхівської культури відповідає границя лісостепової смуги.

³⁸ РМ, стор. 143.

³⁹ Н. Д. Полонская, Археологические раскопки В. В. Хвойки в 1909—1910 гг. в м. Белгородке, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда, М., 1911, стор. 48; Д. І. Бліфельд, Дослідження древнього Белгорода, АП, т. III, К., 1952, стор. 30.

⁴⁰ РМ, стор. 143; Клады, стор. 60.

⁴¹ Клады, стор. 60.

⁴² Там же, стор. 61.

⁴³ РМ, стор. 144.

⁴⁴ Клады, стор. 62.

⁴⁵ Памятники, стор. 15.

⁴⁶ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 31.

⁴⁷ В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА, № 70, стор. 46, 47.

⁴⁸ РМ, стор. 145.

⁴⁹ В. В. Хвойко, вказ. праця, стор. 43.

ке сумісне знаходження керамічних матеріалів і прикрас зарубинецької і черняхівської культур відбиває, очевидно, факт їх співіснування на цій території Середнього Придніпров'я⁵⁰.

X. В с. Трахтомирів, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, в розмитому валу поселення були знайдені римські монети, в тому числі денарій Антоніна Пія (138—161 рр.), а також зарубинецькі посудини з перепаленими кістками, що свідчить про наявність тут могильника. Черняхівські пам'ятки тут невідомі.

XI. В с. Малий Букрин, Ржищівського району, Київської області, були знайдені срібні монети Антоніна Пія і Марка Аврелія. Очевидно, з цього села походять дві пізньолатенські фібули, ліпний зарубинецький глечик з ручкою та ліпний горщик, прикрашений по перегину бочкою овальними гранями⁵¹.

XII. В с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, неодноразово траплялися римські монети, в тому числі срібний денарій Антоніна Пія чи Марка Аврелія і бронзова імператорська монета. В цьому селі знаходиться досліджений В. В. Хвойкою могильник, а також поселення цієї ж культури⁵². Черняхівських пам'яток в Зарубинцях немає.

XIII. В с. Пищальники, Канівського району, Черкаської області, знайдені дві срібні монети Антоніна Пія, типова ліпна чорнолощена гострореберна миска, а також залізна арбалетовидна фібула і сіроглиняний глек черняхівського типу⁵³. Подібне змішування зарубинецьких і черняхівських матеріалів ми бачили вже на прикладі матеріалів з Ржищева.

XIV. В с. Грищенці, Канівського району, знайдено денарій Марка Аврелія, а також зарубинецький лощений кухоль з вушком, фрагментовану середньолатенську та цілу пізньолатенську фібулу, дві сильнопрофільовані фібули перших століть н. е. та інші вироби з бронзи⁵⁴.

XV. В с. Селище, Канівського району, знайдена мідна римська монета, шість фібул, виявлено могильник зарубинецької культури⁵⁵.

XVI. В с. Тростянець, Канівського району, знайдено срібний денарій Доміціана (81—96 рр.) та дві срібні монети II ст. н. е.—Антоніна Пія і Фаустіни Старшої. З цього села походять різні речі зарубинецької культури, виявлено тут і могильник зарубинецького типу⁵⁶. Черняхівські пам'ятки в Тростянці невідомі.

XVII. В с. Келеберда, Гельмязівського району, Черкаської області, знайдені срібні римські монети, в тому числі — денарій Марка Аврелія. Очевидно, з цього села походить зарубинецького часу ліпна посудина з прямим горлом⁵⁷.

XVIII. В с. Ліплява, Гельмязівського району, знайдені мідні та срібні римські монети, в тому числі денарій Антоніна Пія (І) і Марка Аврелія (ІІ)⁵⁸, вісім фібул — ранньолатенська, 6 середньолатенських, пізньолатенська, які охоплюють значний час, приблизно з III ст. до н. е. до II ст. н. е., і можуть пов'язуватись, найімовірніше, з пам'ятками зарубинецької культури. Черняхівських пам'яток в цьому селі не виявлено.

XIX. В м. Каневі, Черкаської області, знайдені срібні денарії Антоніна Пія, Марка Аврелія та інші римські монети. Кілька срібних дена-

⁵⁰ РМ, стор. 144; Памятники, стор. 45.

⁵¹ Клады, стор. 60; Памятники, стор. 15.

⁵² Клады, стор. 58; Памятники, стор. 15; Е. В. Максимов, Раскопки поселения у с. Зарубинцы в 1961 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵³ Клады, стор. 86; В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА, № 70, стор. 56.

⁵⁴ Клады, стор. 86; В. П. Петров, вказ. праця, стор. 55.

⁵⁵ РМ, стор. 193; Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція, 1945 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 216, 220.

⁵⁶ РМ, стор. 193; Памятники, стор. 46.

⁵⁷ Клады, стор. 87; Памятники, стор. 21.

⁵⁸ РМ, стор. 190; Клады, стор. 88; Памятники, стор. 20, 21.

рів II ст. н. е. виявлені на поселенні зарубинецької культури, розташованому на горі Московка⁵⁹.

ХХ. В с. Пекарі, Канівського району, знайдені римські монети, в тому числі Антоніна Пія, Фаустіни Старшої, Марка Аврелія, а також латенська фібула⁶⁰. Черняхівські пам'ятки тут невідомі.

ХХI. В с. Хмільна, Канівського району, де знайдена римська монета, відомо поселення зарубинецької культури. Черняхівські пам'ятки тут не виявлені⁶¹.

ХХII. В с. Межиріч, Канівського району, знайдена римська монета. В цьому селі знаходиться поселення зарубинецької культури, яке досліджувалося в післявоєнні роки⁶². Черняхівські пам'ятки в цьому селі невідомі.

ХХIII. В с. Сахнівка, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області, знайдені мідні римські монети та срібний денарій Адріана (117—138 рр.). В цьому селі знаходиться велике поселення зарубинецької культури, що досліджувалося в післявоєнні роки⁶³. Черняхівські пам'ятки тут не виявлені.

ХХIV. В м. Богуславі, Київської області, знайдені срібні денарії Сабіни (дружина Адріана) — 1 екз. та Антоніна Пія — 2 екз., а також зарубинецька чорнолощена гострореберна миска на високому піддоні⁶⁴. Черняхівські пам'ятки тут не виявлені.

ХХV. В м. Лубнах, Полтавської області, римські монети траплялися неодноразово, серед них відомі денарії Траяна, Антоніна Пія і Марка Аврелія. До археологічних пам'яток належить впускне поховання з зарубинецькими посудинами⁶⁵. Достовірні черняхівські пам'ятки тут невідомі.

ХХVI. В с. Верхня Мануйлівка, Козельщанського району, Полтавської області, знайдені римські срібні монети. Як і в Лубнах, тут в насипу кургана виявлене впускне поховання з трупоспаленням, інвентар якого складався з зарубинецьких посудин, середньолатенської фібули, наконечника списа і намистин⁶⁶. Черняхівські пам'ятки в цьому селі не виявлені.

ХХVII. В с. Михайлівці (кол. Пруси), Кам'янського району, Черкаської області, знайдені римські монети, в тому числі срібні денарії Сабіни (І), Антоніна Пія (І) і Коммода (І). В селі знаходився могильник зарубинецької культури⁶⁷. Черняхівських пам'яток тут невідомо.

Усі ці знахідки римських монет, очевидно, слід віднести до пам'яток зарубинецької культури.

Вони не можуть бути пов'язані з пам'ятками черняхівської культури тому, що про існування таких пам'яток в місцях знаходження монет нічого невідомо. Якщо ж інколи тут і трапляються предмети черняхівського типу або окремі пам'ятки цієї культури, то вони представлени поздинокими знахідками, які свідчать, можливо, про спорадичність їх появи у згаданих нами пунктах, що можна пояснити прикордонним характером цієї місцевості, яка в цей час, в II ст. н. е., розмежовувала області поширення зарубинецької і черняхівської культур.

Ми не маємо змоги більш докладно розглядати тут важливу і в багатьох своїх аспектах неясну ще дослідникам проблему взаємовідносин

⁵⁹ РМ, стор. 193; Памятники, стор. 16.

⁶⁰ РМ, стор. 193; Клады, стор. 88; Памятники, стор. 16.

⁶¹ Памятники, стор. 16; РМ, стор. 144.

⁶² РМ, стор. 193; В. И. Довженок и Н. В. Липка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Россы, МИА, № 70, стор. 110—113.

⁶³ РМ, стор. 194; В. И. Довженок и А. В. Липка, вказ. праця, стор. 102—104.

⁶⁴ РМ, стор. 139; Памятники, стор. 16.

⁶⁵ РМ, стор. 160; Памятники, стор. 21.

⁶⁶ РМ, стор. 159; Памятники, стор. 21; М. Я. Рудинський, Археологічні збирки Полтавського музею, Полтава, 1928, стор. 48.

⁶⁷ РМ, стор. 193; Памятники, стор. 17.

цих двох археологічних культур, що існували на світанку слов'янської історії. Проте наведені вище матеріали дають можливість припускати наявність якогось співіснування пізньозарубинецьких та ранньочерняхівських пам'яток в північній частині Середнього Придніпров'я: адже, крім 27 згаданих нами знахідок римських монет, пов'язаних із зарубинецькою культурою, тут відомі принаймні понад 100 монетних знахідок цього ж часу, приналежність яких до пам'яток черняхівської культури не викликає найменшого сумніву.

Монетні знахідки свідчать, що племена Середнього Придніпров'я підтримували економічні зв'язки з Півднем, але ці зв'язки у зарубинецького населення були менш інтенсивними, ніж у носіїв черняхівської культури, що, очевидно, відбивало різний рівень соціально-економічного розвитку населення Середнього Придніпров'я, пожвавленню торгівлі якого сприяла нова історична обстановка, що створила в Північному Причорномор'ї в перші століття н. е.

З фактів, які впливали на розвиток торгівлі в Середньому Придніпров'ї, слід відзначити завоювання Римом Дакії, що досить докладно висвітлене в спеціальній літературі.

Крім торгівлі, римська монета могла потрапляти на наші землі і внаслідок воєнних подій, участь в яких могли брати племена Середнього Придніпров'я.

Як відомо, друга половина II ст. н. е. насичена подіями Маркоманської війни, яку змушений був вести Рим з германськими, фракійськими і сарматськими племенами. Ця велика війна тягнулася 11 років і привела імперію на грань катастрофи. Лише відсутність єдності між племенами, що виступали проти Риму, і погодженості дій дало змогу Марку Аврелію досягти перемоги. Проте імператор змушений був піти на значні поступки, зокрема на згоду виплачувати окремим племенам грошові субсидії. Чи не дає цей факт певних підстав розглядати деякі значні скарби (такі, наприклад, як Київський з Львівської площа, складений з монет Марка Аврелія та інших Антонінів — його попередників, причому монет з високоякісного срібла і відмінної збереженості, які, отже, не були в обігу) як свідчення саме подій Маркоманської війни? Гадаємо. Деякі підстави для такого припущення можуть бути.

Відомо, що джерела не згадують про слов'ян, як безпосередніх учасників Маркоманської війни. На східному її фланзі активну роль відігравали костобокі і роксолани. Але до складу території, зайнятої роксоланами, входила і частина лісостепової смуги України. Про їх розселення тут в I—II ст. н. е. свідчать археологічні дані. Окремі сарматські поховання відкриті в басейнах Росі, Тясмина, у верхів'ях П. Бугу⁶⁸. Кілька років тому на Тясмині було виявлено і досліджено значний сарматський могильник I ст. н. е.⁶⁹, який знаходився в безпосередньому сусістві з пам'ятками зарубинецької культури.

Усе це переконливо свідчить про те, що в перші століття н. е. на території Середнього Придніпров'я сарматські племена були близькими і безпосередніми сусідами зарубинецьких племен. Відзначаючи цей факт, дослідники сарматської культури на Україні вбачають в ньому свідчення значних і дружніх контактів між цими групами стародавнього населення УРСР⁷⁰.

Поки що важко говорити, як далеко заходили взаємні сармато-слов'янські зв'язки. Проте можна висловити правдоподібне, як нам здається, припущення, що ці племена, які жили в безпосередній близькості

⁶⁸ А. Т. Сміленко, Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань, Археологія, т. VI, К., 1952, стор. 65—66.

⁶⁹ Е. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко, Могильник біля с. Калантасово. Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 129—142.

⁷⁰ М. П. Абрамова, Культура сарматських племен Поволжско-Дніпровських степів II в. до н. е.—I в. н. е., Автореферат кандидатської дисертації, М., 1962.

одне біля одного, могли мати однакову інформацію про воєнні події і навіть спільні інтереси. А тому не виключається, що разом з сарматами в події Маркоманської війни могли бути втягнуті і їх сусіди — племена зарубинецької культури Середнього Придніпров'я. У всякому разі, таке пояснення причин утворення великих зарубинецьких грошових скарбів з денаріїв II ст. н. е., що не були навіть в обігу, нам здається більш імовірним, ніж припущення про нагромадження таких скарбів шляхом торгівлі, яка була, порівняно з черняхівською, ще слабо розвинутою.

Це припущення може бути підкріплene цікавим фактом. Мова йде про медальйон Люція Вера (161—169 рр.), який входив до складу монетно-грошового скарбу, знайденого в Києві на Некрасівській вулиці. Відомо, що такими медальйонами нагороджувалися князі або воєначальники племен за їх нейтралітет або військову допомогу Риму⁷¹. Отже, медальйон Люція Вера є чи не найранішою пам'яткою, яка докumentально свідчить про участь племен Середнього Придніпров'я у великих подіях, що розгорталися тоді на Дунаї.

Таким чином, знахідки римських монет, які ми пов'язуємо з зарубинецькими пам'ятками, відбивають існування економічних зв'язків між племенами Середнього Придніпров'я і античним світом, засвідчених предметами самого античного імпорту, показуючи новий, вищий, властивий також і іншим народам, що жили по сусіству з імперією, рівень соціально-економічного розвитку ранньослов'янського суспільства.

Підводячи підсумки можна зробити такі висновки:

1. На територію Середнього Придніпров'я в зарубинецький час шов античний імпорт: вино в амфорах, столовий посуд, прикраси з скла і бронзи що свідчить про існування торгівлі між зарубинецькими племенами і грецькими містами античного світу, розташованими в Північному Причорномор'ї, головним чином, Ольвією.

2. Ця торгівля являла собою традиційні економічні зв'язки, що встановилися ще в скіфський час між античним півднем і місцевими племенами, які займали тоді лісостепову смугу України, головним чином, Середнє Придніпров'я.

3. Характерною рисою є збіг областей поширення імпорту в скіфські часи і зарубинецьку добу (Канівщина, Тясмин). Це може бути одним з аргументів генетичної близькості племен скіфського часу і зарубинецьких племен Середнього Придніпров'я.

4. В зарубинецьку добу з'являється новий важливий район античного імпорту — Київщина, який, про що свідчать й інші факти, в тому числі густота заселення, стає одним з головних районів поширення і розвитку зарубинецьких племен на Придніпров'ї.

5. Античний імпорт свідчить про рівень розвитку виробничих сил зарубинецького суспільства, яке могло виробляти додатковий продукт, необхідний для існування торгового обміну.

6. Дата виробництва речей античного імпорту, знайдених на зарубинецьких пам'ятках Середнього Придніпров'я, яка легко встановлюється на підставі численних і широко відомих аналогій з матеріалами античного світу, дає можливість твердити, що зарубинецьку культуру слід відносити тут до часу, не пізнішого за II ст. до н. е.

7. Знахідки римських монет, пов'язувані з пам'ятками зарубинецької культури, не є, очевидно, випадковістю. Вони можуть вказувати на наявність торгівлі між античним світом і племенами Середнього Придніпров'я, для якої створилися досить сприятливі умови після завоювання римлянами Дакії.

8. В цій торгівлі брали значно більшу участь, природно, черняхівські племена, оскільки вони знаходилися південніше і стояли на більш

⁷¹ РМ, стор. 53.

високому рівні соціально-економічного розвитку. Порівняльна кількість монетних знахідок, ототожнюваних з черняхівськими і зарубинецькими пам'ятками, може дати певне уявлення про пропорціональні розміри їх торгівлі з античним світом.

9. Знахідки римських монет II ст. н. е. на пам'ятках зарубинецької культури свідчать про співіснування в цей час цієї культури з черняхівською, що підтверджується посередно і окремими предметами черняхівської культури, знайденими за межами її основної території на місцях поширення зарубинецької культури у Середньому Придніпров'ї.

10. Частина монетних знахідок, які відносяться до зарубинецьких пам'яток, а саме — скарби, можливо, є свідченням участі зарубинецьких племен, разом з сарматами, їх безпосередніми сусідами, у великий воєнно-політичній події кінця II ст.— Маркоманській війні.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются материалы античного производства (амфорная тара, посуда, украшения), найденные на памятниках зарубинецкой культуры Среднего Приднепровья, а также римские монеты первых веков н. э., обнаруженные на этих памятниках или вблизи них.

Автор считает, что имеющиеся в нашем распоряжении сведения дают возможность говорить о наличии торговых связей между среднеднепровскими зарубинецкими племенами и античными городами Северного Причерноморья, о начале денежной торговли древних славян в первые века н. э., о возможном участии зарубинецких племен в Маркоманской войне.

Хорошо датирующиеся предметы античного импорта свидетельствуют, по крайней мере, о II в. до н. э., как времени начала зарубинецкой культуры на Среднем Приднепровье.

В. І. БІДЗІЛЯ

ЗАЛІЗОПЛАВИЛЬНІ ГОРНИ СЕРЕДИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е. НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

У 1960—1961 рр. Бузькою експедицією Інституту археології АН УРСР¹ провадились розкопки ранньо-слов'янського металургійного центру біля м. Гайворона, в результаті яких здобуті цінні матеріали для вивчення рівня розвитку провідного ремесла ранньослов'янського суспільства.

Пам'ятка розташована на безіменному острові р. П. Бугу між с. Солгутів і м. Гайворон, Кіровоградської області (рис. 1). Геологічна історія виникнення острова зв'язана з двома річковими порогами, що підпирають його з північно-західної і південно-східної сторони. Великі гранітні глиби північно-західного порогу, перегороджуючи течію річки, частково входять в намивні шари острова, які з кожним роком нарощують. Висота їх перевищує східну частину острова на 1 м. Південно-східний поріг займає широку смугу русла Бугу, на території якої розкидані маленькі острівці з річкових наносів. Долина ріки, досить широка в західній стороні острова, вниз по течії поступово звужується і десь за 1 км на схід від острова стиснута крутими гранітними берегами. Острів має форму овалу, витягнутого з заходу на схід на 1 км при ширині 250—300 м. Круті береги підвищуються над рівнем ріки на 1—1,8 м. Під час великих повіней острів затоплюється. З правого боку проходить старе русло Бугу, яке в західній частині острова дуже замулене і штучно перегорожене для сполучення с. Солгутів і м. Гайворон. Починаючи від течії річки, правий берег поступово підвищується, утворюючи плато з невеликими висотами, на якому розташоване сучасне с. Солгутів. На північно-західній околиці села, на плато, розвідкою і незначними розкопками виявлені поселення трипільської і черняхівської культури, а також слов'янське поселення, синхронне залізоробному центру на острові.

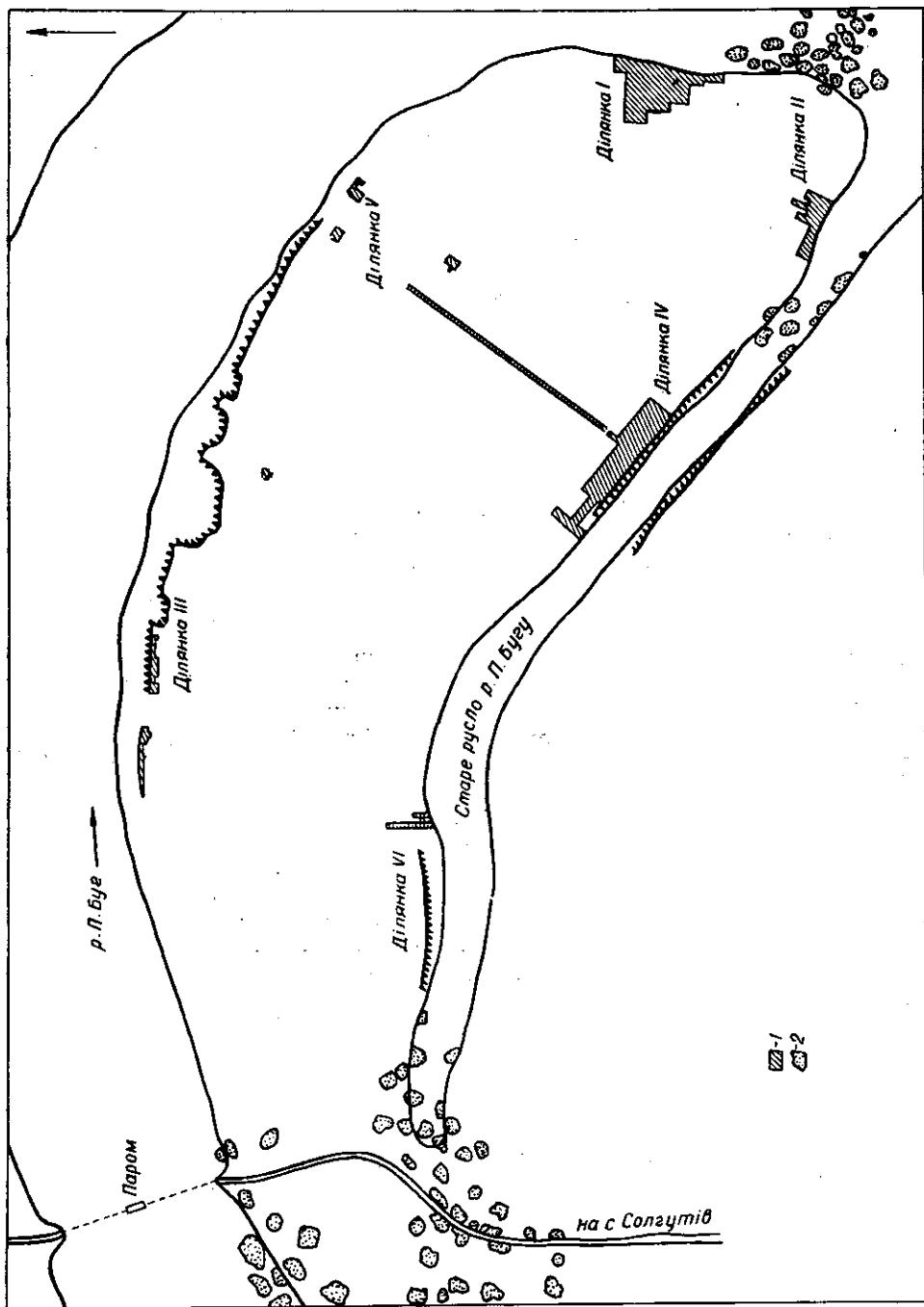
На лівому березі Бугу тягнеться невелика річкова долина шириною до 200 м, де розпочинається надзаплавна тераса, яка входить під територію сучасного м. Гайворона. На городах археологічною розвідкою виявлено черняхівське поселення.

Острів, як археологічна пам'ятка, був відкритий у 1960 р. Культурний шар виявлено в східній його частині на глибині 1,1 м, де вода вимила знаряддя епохи неоліту. Стационарні розкопки виявили ще матеріали епохи трипільської культури і ранньослов'янського часу. Неолітична стоянка розташована в східній частині острова. окремі знахідки цього часу трапляються на всій площі острова. Над неолітичним шаром, а іноді і в перемішку з ним, трапляються знахідки трипільської культури. Матеріали ранньослов'янського часу знаходяться на глибині від 1 до

¹ У 1960 р. розкопки очолював В. М. Даниленко при участі В. А. Богусевича, І. П. Костюченка та автора.

Рис. 1. Схема розкопок на острові.

1—ділянки; 2—річкові пороги.

1,5 м в шарі чорнозему і відзначаються певною специфікою, яка зв'язана з характером господарської діяльності мешканців острова. Культурний шар містить уламки грубих ліпних посудин з домішками великих зерен граніту в тісті. В південно-східній частині острова були знайдені залізні шлаки, які потім стали найчисленнішими знахідками. Серед знахідок трапляються куски стінок горен з накипами шлаків на внутрішній стороні. Шлаки залягають окремими скученнями або розкидані на невеликій площі. Як правило, вони знаходяться на місці зруйнованого горна. Коли ж горно ціле, площа навколо майже чиста або ж трапляються дуже незначні кусочки шлаку. Іноді в таких скученнях знаходяться фрагменти кераміки і подрібнені кістки тварин. В цілому шар мало насичений культурними залишками. Тому за його інтенсивністю визначення центрального місця людської діяльності на острові є справою важкою. Тільки завдяки великим площам розкопів вдалося виявити місце скученості горен на окремих ділянках.

Навряд чи слід вважати випадковим використання острова для створення металургійного центру. Адже ж для розвитку залізодобувного ремесла необхідна достатня кількість води для промивання руди і гарячання заліза, певна віддала від житлових споруд, що диктувалось протипоказними міркуваннями, та ін. Острів відповідав таким вимогам. Подібне розташування залізодобувного ремесла має аналогії і в етнографічних матеріалах². Крім вищезгаданих умов, обов'язковим фактором була наявність на околиці покладів залізної руди і палива. Всі ці умови в найкращому узгодженні забезпечувала місцевість біля м. Гайворона.

Протягом двох років на острові було розкрито площу понад 3000 м² і відкрито 25 залізоплавильних печей двох типів. До першого відносяться агломераційні печі, до другого — горни.

* * *

Агломераційні печі відзначаються порівняно великими розмірами (до 1,4 м в діаметрі). Ознаками печей даного типу є: 1) похилений в сторону челюстей черінь з гранітною субструкцією; 2) залишки дрібнотовченої прожареної залізної руди, що трапляється в печі; 3) відсутність повітренаагнітального пристосування і накипів шлаку на стінках.

З відкритих печей до агломераційних відносяться чотири. Дві з них простежуються тільки за підчерінною викладкою (№ 1, 3), а дві інші (№ 2, 4) — зберегли в основному нижню частину в досить доброму стані.

Наведемо короткий опис кожної.

Піч № 1 відкрита на ділянці IV в центральній частині південного берега острова за кілька метрів від річки. Від печі збереглась підчерінна викладка, яка виявлена на глибині 1,25 м від рівня сучасної поверхні. В плані вона має форму овалу (більший діаметр 1,4 і менший 1,04 м), орієнтованого в напрямку берегової лінії, і являє собою невеликі кам'яні плити, які утворюють горизонтальну площину. Між кам'яною субструкцією печі виявлено досить значні фрагменти стінок біконічних ліпних горщиків з великими домішками в тісті крупнозернистого граніту. Північно-західна частина каменів зберегла глиняну вимазку, яка займає 1/3 площи всієї субструкції і досягає товщини 6 см, включаючи товщу каміння, що її підстилає. В південно-західній частині виявлені незначні куски залізного шлаку. Черінь печі трохи нахилений в південно-західному напрямку.

² Більшість кустарнихrudень Полісся на початку ХХ ст. була на островах річок і мала сполучення з корінним берегом за допомогою човнів (села Зарудне, Вахівка та ін.). Поліська експедиція 1932 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф., 21, II, 6, стор. 34—40.

Піч № 2 (табл. III) виявлена на ділянці I в північно-східній частині острова під час розкопок стоянки епохи неоліту (глибина 1,35 м). Че́рінь печі овальної форми, більший діаметр його (1,36 м) проходить через челюсті. В поперечному діаметрі (1,18 м) черінь ввігнутий, старанно згладжений на поверхні і трохи нахилений в сторону челюстів. Глинена вимазка твердої консистенції, добре прожарена. Краї череня плавно переходят у вертикальну стінку товщиною 4—5 см, яка місцями збереглась на висоту 10 см. Черінь вимощений на рівні старої поверхні, а біля челюстів трохи заглиблений в землю (10 см).

Челюсті являють собою кам'яну кладку з витесаного граніту висотою 45 і ширину 26 см. Від череня вони витягнуті в напрямку передпічної ями на 70 см. Челюсті дуже перепалені і частково розвалені. Обидві стінки складались з гранітних брил товщиною 10—12 см, нерівності між якими були закладені дрібним камінням. Кладка трималась на глиному розчині, а самі челюсті зверху були перекриті великим плоским каменем, який трохи зсунувся в передпічну яму. Остання має форму неправильного овалу з діаметрами 1,9—1,6 м і глибиною до 20 см. В заповненні ями трапились уламки грубої ліпної кераміки, що належать горшкам біконічної форми (табл. V, 13, табл. VI, 3). В самих челюстях печі і в передпічній ямі було знайдено близько 2 кг дрібнотовченої прожареної залізної руди. На віддалі 80 см від передпічної ями в північно-східному напрямку виявлено невелику ямку діаметром 12 і глибиною 27 см, зверху обкладену чотирма плоскими каменями. Навколо печі зустрілись невеликі камені від розвалу челюстів.

Піч № 3 знаходиться в середній частині північного берега острова на ділянці V. На глибині 70 см був виявлений розвал випаленої до темно-червоного кольору печини і залишки кам'яної викладки. Збереженість печі надзвичайно погана і встановити її розміри і форму неможливо. Серед розвалу трапились три дрібні уламки грубої ліпної кераміки.

Піч № 4 відрізняється від інших значно меншими розмірами і деякими конструктивними особливостями. Розташована вона поблизу печі № 2 на ділянці № 1. Овальні контури печі виразно простежувалися в світло-жовтому суглинку по вертикально поставлених тонких каменях, які були цоколем печі. Її поздовжній діаметр становить 1,1 м, а поперечний — 45 см. Ліва сторона кам'яного цоколя не збереглась, і тільки розвал каміння навколо печі підтверджує його існування. В середині печі був масивний камінь, що входив у підчертінну викладку. Зверху він частково перекритий залишками череня, який плавно переходить у вертикальну стінку висотою 16 см і товщиною 2,5—3 см. Піч орієнтована челюстями на схід. В заповненні печі трапились два невеликі куски прожареної залізної руди.

До другого типу печей відносяться власне горна, в яких проходив процес відновлення заліза. Серед 21 відкритого горна є такі, що майже повністю зберегли свою форму.

Вони являють собою глинисті наземні споруди шахтового типу, в плані круглої або трохи овальної форми із зовнішнім діаметром 40—45 см. Колосник циліндричний, верхня частина його наближається до сферичної. В глиняних стінках є значні домішки піску. В нижній частині горна міститься челюсний отвір, через який виймалась криця. В шести відкритих горнах простежується люфт для нагнітання повітря, який знаходиться в протилежній челюстям стінці на висоті до 30 см від рівня старої поверхні. Характерними ознаками горен є товсті нашарування шлаків на внутрішній стороні стінок колошника, скучення шлаків навколо, а в самій конструкції — повітронагнітальне пристосування.

Збереженість горен різна: частина дійшла до наших днів у вигляді розвалу випаленої глини і скучення шлаків. Місця їх в таких випадках вдається простежити тільки на підставі невеликої заглибини від

нижньої частини колошника. Інші ж зберегли нижню частину стінок висотою до 30 см. Але є горна, які збереглись майже повністю в тому вигляді, в якому могли використовуватись під час виробництва. Простежити певний район скучення одного з типів печей не вдалося: вони розкидані на березі всього острова, місцями досить густо, або ж, навпаки,— на значній віддалі один від одного. На ділянці IV була найбільша скученість (15 шт.). Простежуються певні групи з двох або трьох горен (рис. 2), які, очевидно, становили окремі виробничі гнізда в масштабі всього виробництва. Так, на ділянці IV у двох випадках трапились групи з трьох горен; в трьох — по два горна разом і три горна стояли поодиноко. В усіх перелічених групах горна розташовані так, що їх че-

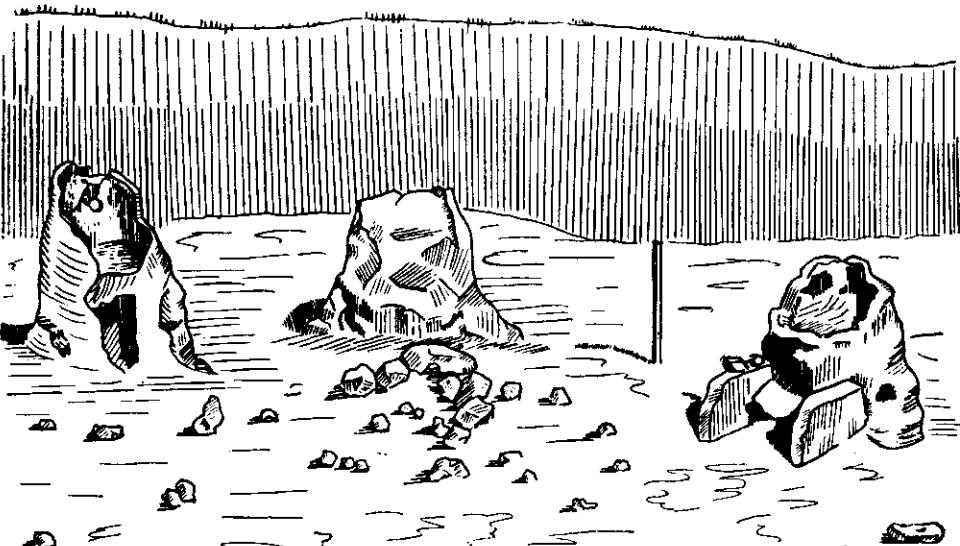

Рис. 2. Горни № 5, 4, 6.

люсті повернуті всередину і між ними є значна віддалі. Горна кожної групи в основному однакової збереженості: або всі залишились в зруйнованому стані, або ж добре збереглись.

Серед відкритих горен 12 були доброї збереженості. Розвали інших зв'язані не тільки з руйнівними силами природи, але, очевидно, з діяльністю самих мешканців острова. Дуже можливо, що горна, які збереглись майже повністю, були саме тими, що останній раз застосовувались у виробництві.

До групи горен доброї збереженості віднесені ті, в яких у більшій чи меншій мірі колошник зберіг свій первісний вигляд. Наводимо короткий опис кожного з них³.

Горно № 2 знаходиться на північному березі острова на глибині 1,3 м (табл. 1). Стінки горна глиняні, випалені до темно-червоного кольору. В тісті багато домішок піску. Горно споруджене на рівні старої поверхні, колошник циліндричної форми, нижня частина його заглиблена в землю на 18—20 см. Колошник в плані має форму овалу із зовнішнім діаметром 30—32 см. Стінки збереглись на висоту 62 см. Верхня частина колошника трохи звужується. В нижній частині стінок розташований челюстний отвір висотою до 30 і шириною до 21 см. В протилежній челюстім стінці на висоті 45 см від основи знаходиться люфт з початковим діаметром 5 і кінцевим 2 см. Перед челюстями простежена вузька (28—30 см) видовжена (55 см) площа з утрамбованої жовтої глини.

³ Номери горнів подані за польовою фіксацією.

Внутрішня сторона стінок горна вкрита накипами залізних шлаків. На передній стінці шлаки ледь помітні, а на задній простежуються чотирима рівними шарами загальною товщиною 8 см. Дуже товсті нашарування навколо люфту. Нижня частина колошника завантажена величими кусками шлаків з відбитками деревного вугілля. Під шлаками на всій площині колошника залягає шар попелу і вугілля товщиною до 2 см.

Верхня частина колошника зруйнована. Все горно трохи нахилене в бік челюстей.

Горно № 3 знайдено на відстані 35 см на схід від горна № 2. Передня стінка його змита водами Бугу. Залишки показують, що горно було кругле в плані із зовнішнім діаметром 35 см. Задня стінка збереглась на висоту 50 см. Люфт не простежується. На внутрішній стороні стінок нашарування шлаків доходить до 6 см товщини. Горно нахилене в сторону челюстей.

Горна № 2 і 3 належать до однієї з вищезгаданих парних груп однакової збереженості. Обидва горна орієнтовані челюстями в бік річки.

Наступна група, вже з трьох горен, відкрита на ділянці IV посередині південної сторони острова. Вона яскраво змальовує картину функціонування всіх трьох горен, які компактно розміщені над берегом річки, з спрямованими в один центр челюстями і більш-менш однакової збереженості.

Горно № 4 було виявлено на глибині 92 см від сучасної поверхні. В плані вона має форму круга діаметром 40 см (рис. 2). Верхня частина колошника зруйнована. Глиняні стінки з великими домішками піску з внутрішньої сторони вкриті нашаруваннями шлаків, загальна товщина яких досягає 6 см. В заповненні горна знаходилися масивні куски шлаків.

Горно № 5 (рис. 2) знаходиться на відстані 70 см на північний схід від горна № 4. Глибина залягання обох горен однакова. Колошник в плані має форму овалу з діаметрами 32 і 36 см. Стінки горна збереглись на висоту 45 см. В середній частині колошник трохи розширений. Челюсна частина зруйнована. В тильній стінці товщиною 7—8 см на висоті 30 см від основи проходить люфт. Верхня частина колошника не збереглась. В середині горно заповнене шлаками.

Горно № 6 втретє в даній групі (рис. 3). Від горна № 4 воно віддалене в південно-західному напрямку на 95 см. Устям воно орієнтоване за берегом річки. Колошник в плані має форму овалу з діаметрами 35 і 40 см. Стінки горна збереглись на висоту 48 см, при товщині 3—3,5 см. У верхній частині колошник звужується. На внутрішній його стороні, особливо на задній стінці, є значні нашарування шлаків (6 см). Горно має певну специфіку в будові челюстей. На відміну від інших, де челюсті простежуються у вигляді отвору в стінці колошника, в цьому горні маємо кам'яні челюсті. До отвору в стінці вертикально поставлені два камені висотою 14—15 і довжиною 30 см, які утворюють челюсний коридор.

Всі три горна даної групи трохи заглиблі в землю (12—17 см). Зруйновані стінки окремими кусками вкривають площу навколо горен. Між горнами розкидані залізні шлаки на площі до 1,5 м². Особливо значні скupчення були біля челюсних отворів. На 2,5 м на південний захід від горен виявлено скupчення шлаків на площі 1 м² товщиною до 20—25 см. Поодинокі куски шлаків, а також ошлаковані стінки траплялися на досить значні площини навколо горен. В усіх трьох горнах нижня частина також була заповнена шлаками, вага окремих кусків їх доходила до 6—8 кг і більше. Невелике скupчення шлаків було і в північно-західному напрямку на площі близько 3 м².

Горно № 8⁴ розташоване в північно-східній частині острова на глибині 1,13 м. Горно не зберегло лише передньої стінки. Колошник цилінд-

⁴ Горно експонується в музеї Інституту археології АН УРСР.

ричної форми, верхня частина його трохи заокруглюється (табл. 1). Зовнішній діаметр в середній частині колошника 30 см, у верхній частині 25 см. Горно трохи нахилене в бік челюстей, які орієнтовані по береговій лінії.

Глиняні стінки, що збереглись на висоту 52 см, становлять першооснову колошника товщиною 2 см. Накипи шлаків на стінках залягають п'ятьма шарами загальною товщиною 10 см. Найбільші нашарування є

Рис. 3. Горно № 6.

на тильній стінці, особливо біля люфту. Поміж шарами накипів шлаків помітні тонкі шари (до 7 мм) глиняної підмазки, яка вирівнювала внутрішню сторону стінок горна перед черговою плавкою.

В задній стінці на висоті 28 см знаходиться люфт з початковим діаметром 6 см і кінцевим 2,5 см. Враховуючи форму колошника, можна вважати, що відсутня дуже незначна його частина. Всередині горно заповнено шлаками, які, прорвавши бокові стінки, витекли на поверхню. Челюсна частина в свою чергу заповнена шлаками на висоту 25 см. На зовнішній стороні колошника помітні сліди наліпу глиняного тіста, що зв'язано з ремонтом стінок горна.

Горно № 10 (табл. 1) розташоване на ділянці II в кількох метрах від води. Колошник зберігся на висоту 40 см. Передня стінка відсутня. Колошник циліндричної форми, трохи нахиlenий в бік челюстей, які орієнтовані до річки.

Глиняні стінки колошника (товщина їх 2—2,5 см) з внутрішнього боку вкриті шлаками товщиною до 5 см. Люфт не простежується. Верхня частина колошника не збереглась, а в нижній частині стінки місцями зруйновані. В основі горна був вмурований фрагмент біконічного горщика. Черепок ліпний, старанно згладжений по поверхні, з домішками зерен граніту в тісті (табл. V, рис. 15). В заповненні горна знаходились куски шлаку, а навколо нього виявлені фрагменти ліпного посуду й не-

значні скучення шлаків. Біля берегової лінії на рівні горна трапилось кілька кісток тварин.

Горно № 11 (табл. I) входить до групи з трьох горен, розташованих в середній частині ділянки IV на глибині 1 м. Від колошника збереглась тільки нижня частина стінок висотою 25 см. В плані горна кругле (діаметр 35 см). Товщина стінок 4—8 см. Внутрішня сторона їх покрита рівним тонким шаром шлаків. Місцями окремі куски шлаку приварені до стінок горна. Челюсна частина не збереглась. Основа горна заглиблена в

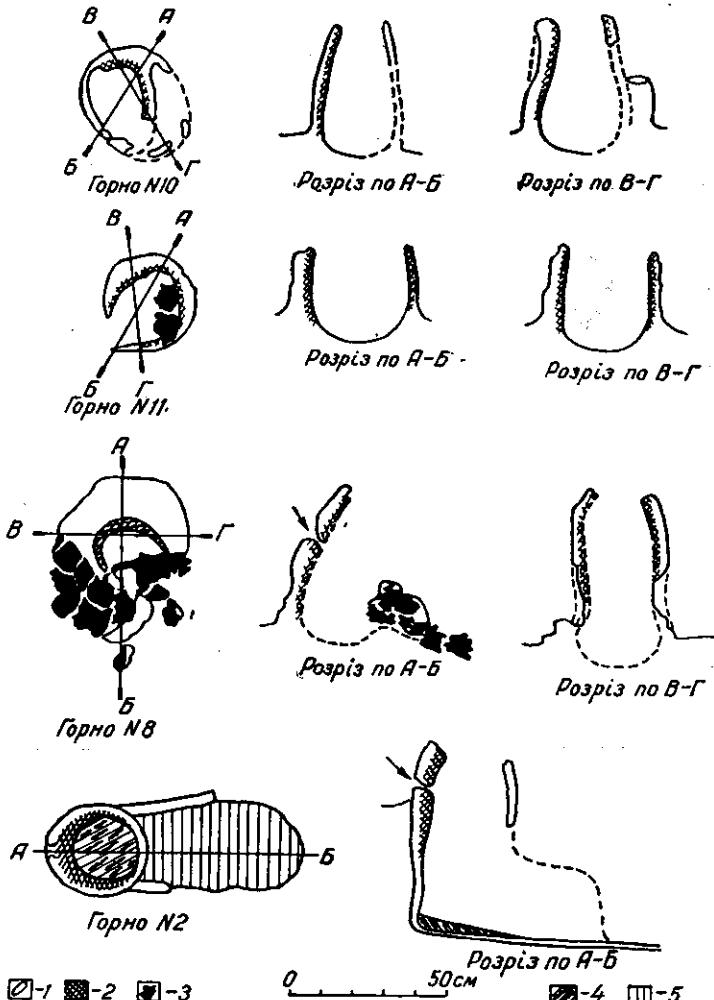

Табл. I. План і розрізи залізоплавильних горен.
1—випалена глина; 2—ошлаковані стінки; 3—шлаки; 4—вугільний прошарок; 5—глинняна площа.

землю на 15 см. Нижня частина колошника заповнена шлаками. Навколо колошника трапились дрібні уламки стінок горна.

Горно № 12 (табл. II) розташоване на 15 см на південний схід від горна № 11. Колошник зберігся на висоту 38 см. Нижня частина його заглиблена в землю на 20 см від рівня старої поверхні. Колошник циліндричний, діаметром 32 і товщиною стінок 6 см. На внутрішній стороні стінок проходить тонкий шар накипів шлаків. Від устевої частини зберігся тільки нижній отвір. Внутрішня частина горна заповнена шлаками.

На схід від двох вищеописаних горен на площині біля 4 м² виявлено

скупчення шлаків, що залягають на одному рівні з горном. Шлаки переважно дрібні і тільки зрідка трапляються куски вагою до 1,5—2 кг. Серед шлаків знаходилось кілька уламків стінок горна.

Горно № 17 (табл. II) міститься на ділянці IV на віддалі 2,5 м на схід від горна № 19. Основою його є невелика кругла в плані заглибина з заокругленим дном. Над заглибиною підвищуються глиняні стінки колошника, які збереглись на висоту 55 см при товщині 2—3 см. Колошник

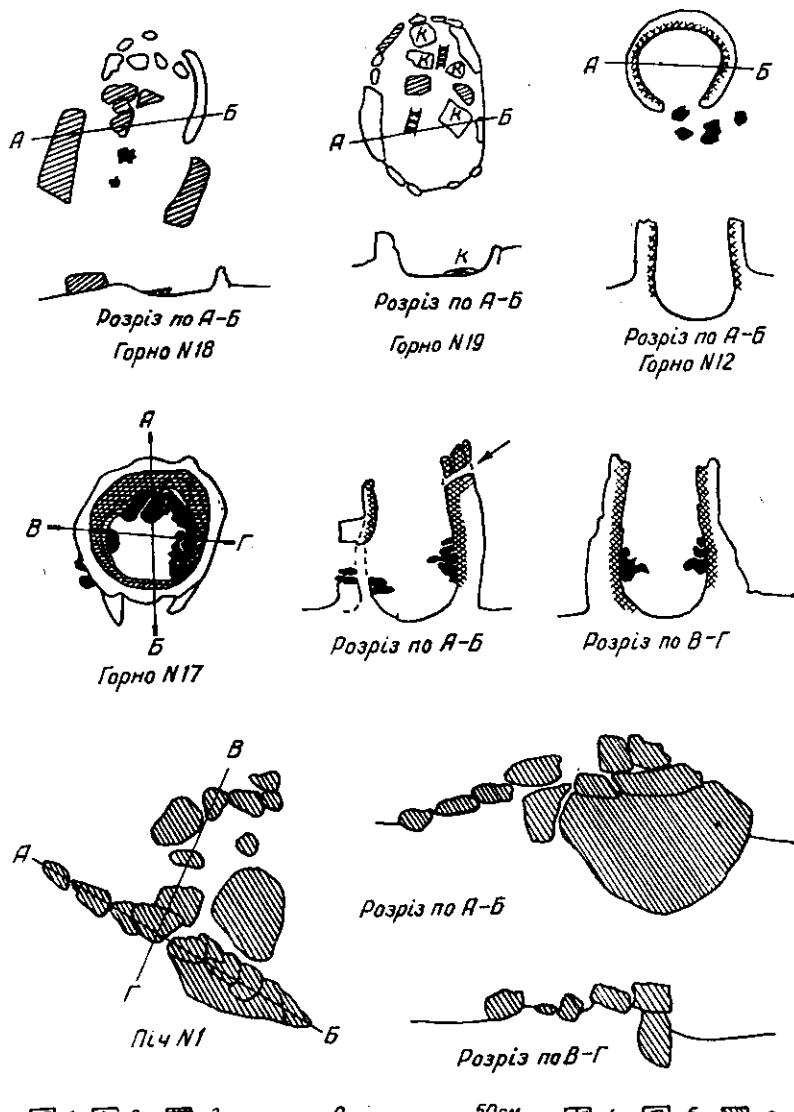

Табл. II. Залізоплавильні горни і піч житла № 1.
1—випалена глина; 2—шлаки; 3—ощлаковані стіни; 4—вугілля;
5—кераміка; 6—камінь.

ник циліндричної форми із зовнішнім діаметром 45 см. На висоті 30 см від основи він трохи розширеній, а далі, піднімаючись вгору, поступово звужується. В тильній стінці на висоті 44 см під кутом до основи проходить люфт з початковим діаметром 5 і кінцевим 2 см. Верхня частина колошника не збереглась. Горно трохи нахилене в бік челюстей, які простижуються в передній стінці на рівні старої поверхні (висота 21 см, ши-

рина близько 18 см). Стінка колошника над верхньою частиною челюстей зберегла сліди невеликого горизонтального навису, який, очевидно, перекривав його зверху.

На внутрішній стороні колошника помітні чотири ряди рівних нашарувань шлаків загальною товщиною 10 см (тильна стінка). На передній стінці вони становлять 2—3 см і залягають одним шаром. На задній стінці між нашаруваннями шлаків помітні сліди глиняної підмазки, з'язаної з підрівнюванням внутрішнього профілю колошника. В нижній частині горна до стінок приварені великі куски шлаків, а центральна частина цілком заповнена ними.

Навколо горна трапились окремі куски шлаків і великий уламок стінки колошника. Горно орієнтоване челюстями на північний захід (паралельно берегу річки).

Горно № 20⁵ (табл. III) розташоване на ділянці IV на глибині 1,23 м від сучасної поверхні. Загальна збереженість горна добра. Колошник циліндричної форми висотою 50 см з внутрішнім діаметром у верхній частині 17 і зовнішнім 28 см. Опускаючись вниз, колошник поступово розширяється, досягаючи в центральній частині діаметра 33 см (зовнішній вимір). Товщина стінок нерівномірна — задня досягає 5, а передня — 1—2 см. На задній стінці простежуються чотири шари накипів шлаків товщиною від 6 до 8—9 см. Нижня частина звужується до 22 см в діаметрі. В задній стінці на висоті 25 см від основи під кутом вниз проходить люфт з початковим діаметром 5 і кінцевим 2 см. Навколо люфта з зовнішньої сторони є залишки глиняної обмазки сопла, які виступають на нижній стороні отвору у вигляді півмісяця.

На передній стінці ледве помітні накипи шлаків. У нижній частині простежуються челюсті висотою 20 і ширину 16 см.

Дане горно у верхній частині колошника зберегло цікаву конструктивну деталь. Стіни його виходять в цьому місці в напівсферичне заокруглення, а через 5 см переходят у вертикальне положення. На жаль, вертикальна частина, що має діаметр близько 13 см, збереглась тільки на висоту 3 см і, таким чином, тільки намічає форму верхньої частини печі.

В заповненні горна виявлені залізні шлаки, які частково стирчать в челюстях. Ліва стінка в нижній частині зруйнована витікаючими з горна шлаками, які захололи в ній. Навколо горна, особливо перед челюстями, шлаки розкидані невеликими кусками. Серед них іноді трапляються уламки стінок горна з накипами заліза.

Горно челюстями повернуте до річкового берега і з горном № 21 становить групу парних горен.

Горно № 21⁶ (табл. III) розташоване на віддалі 1,25 м на південь від горна № 20. Колошник зберігся на висоту 42 см. В плані має форму круга із зовнішнім діаметром 35 см. Піднімаючись вгору, колошник звужується до 25 см в діаметрі. Горно трохи нахилене в бік челюстей, які виходять на захід. В задній стінці на висоті 15 см від основи проходить люфт з початковим діаметром 5 і кінцевим 2 см. Навколо люфта збереглась частина обмазки сопла ковальського міха, яка утворює з нижньої сторони отвору глиняний наліп у формі півмісяця, що виступає на 4—5 см від стінок горна. В передній частині зафіковані тільки бокові стінки челюстей. Цікаво відзначити, що колошник біля челюстей із зовнішньої сторони до половини немов охоплений додатковою стінкою товщиною 4 см і висотою 16—18 см, яка оточує челюсті з двох боків. Випал додаткової стіні значно слабший від колошника.

Внутрішня сторона задньої стінки вкрита чотирма шарами накипів шлаків, загальна товщина яких становить 5 см. В напрямку передньої

⁵ Горно експонується в Кіровоградському обласному музеї.

⁶ Горно експонується в Одеському археологічному музеї.

стінки накипи поступово тоншають. Середина горна заповнена шлаками. Колошник нахилений у бік челюстей, які виходять до річки.

Дев'ять з відкритих горен (№ 1, 7, 9, 13—16, 18, 19) вдалось зафіксувати тільки у вигляді залишків розвалу стінок колошника і скучення шлаків на їх місці. окрім фрагментів стінок збереглись досить велики-

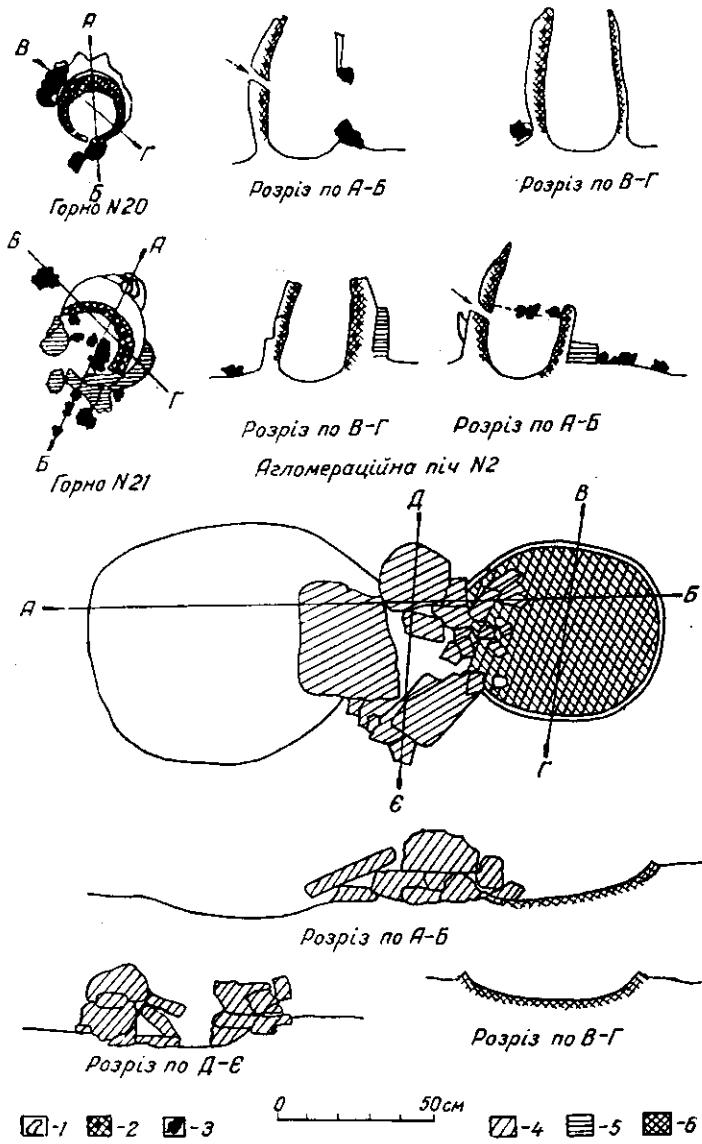

Табл. III. План і розміри залізоплавильних горен і агломераційної печі № 2.

1—випалена глина; 2—очищовані стінки; 3—шлаки; 4—камінь; 5—довіжана глинняна обмазка; 6—чориня печі.

ми кусками, які дають можливість встановити, що за розмірами зруйновані горна не відрізнялися від вищеописаних. За характером технічного вдосконалення вони також були однаковими.

Виняток становлять тільки два горна (№ 18, 19), які мали трохи іншу форму. Горно № 18 було кругле в плані, а його челюсті, подібні горну № 6, зроблені з двох гранітних глиб (табл. II). Горно № 19 було овальної форми (більший діаметр проходив через челюсті і досягав 55 см, менший—47 см). На місці обох горен виявлені перепалені камені, які,

очевидно, були цоколем колошника. Особливо чітко вони простежувались в горні № 19 (табл. II), де два збереглись у первісному вертикальному положенні. Біля горен виявлені дрібні куски залізної руди і невелика пляма від рудного пилу (діаметром до 25 см).

Залишки залізоплавильних печей дають можливість виділити два конструктивні типи споруд, зв'язаних безпосередньо з процесом топлення руди. Щоб з'ясувати функціональне їх призначення, необхідно в загальних рисах простежити технологічний процес від попередньої обробки руди до одержання металевого заліза.

В техніці сиродутного засобу добування заліза немалу роль відіграє попередня підготовка або збагачування руди. Від якості збагачування залежить ефективність горнового процесу. Завданням збагачування є збільшення в руді концентрату окислу заліза. Серед етнографічних матеріалів відома просушка, промивка, прожарювання і роздрібнення руди⁷. Не маючи прямих доказів для підтвердження існування цих засобів в середині I тис. н. е., все ж можна з великою імовірністю допускати їх наявність, тим більше, що в археологічній практиці відомі випадки знаходження прожареної руди⁸. При прожарюванні руда стає пористою, а кількість залізних окислів у ній значно збільшується. Важливим при цьому є температурний режим, де висока температура не бажана, бо може статись спікання руди, що негативно відб'ється на горновому процесі⁹.

Для правильного технологічного процесу цілком вистачає температури 300—400° С¹⁰, яку можна було одержати на відкритому багаті або у звичайній печі.

В археологічній практиці агломераційні печі майже невідомі. Це пояснюється як недостатньою вивченістю ремісничих центрів цього часу, так і тим, що агломерація не була необхідним етапом у стародавній металургії і, очевидно, застосовувалась не скрізь. Нам відомий лише один випадок, коли у процесі розкопок трапилася така піч. Мова йде про поселення IX—X ст. Алчедар¹¹ на території Молдавської РСР. Якщо для цього часу агломераційні печі визнані, то їх для більш раннього часу вони цілком припустимі, оскільки принцип і техніка добування заліза в обидва хронологічні етапи була цілком спорідненою. Залишки чотирьох печей, які органічно вплітаються в металургійні комплекси на острові біля м. Гайворона, не тільки не заперечують цьому, а навпаки, весь супроводжуючий матеріал підтверджує їх використання в металургійній справі. Доказом цього є, насамперед, знахідки руди в передпічних ямах і самих печах. Нахилений в сторону челюстей черінь печі № 2 не дозволяє кваліфікувати її як житлову, оскільки практичного застосування вона не могла мати (наповнений рідиною горщик на черені падає). Не можна також пов'язати з житловим приміщенням і піч № 1 на ділянці IV, яка розташована серед 15 горен (останні завжди знаходяться на віддалі від жителів). Не можна пов'язати їх із горнами для безпосереднього відновлення заліза, які значно менші за розмірами і супроводжуються великою кількістю залізного шлаку як в окремих кусках, так і в накіпах на стінках. Найбільш імовірно віднести їх до розряду агломераційних споруд, хоча таке припущення аж ніяк не слід вважати остаточним і воно ще вимагає нових матеріалів і дальнього дослідження.

Формою, очевидно, це були приземкуваті глиняні споруди наземного

⁷ Б. А. Колчин, Частная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953, стор. 39.

⁸ Там же, стор. 39.

⁹ Перси, Руководство к металургии, т. 2, СПб., 1869, стор. 345.

¹⁰ R. Pfeifer, Zaklady slovenského železarského hutnictva v Českých zemích, Praha, 1958, стор. 219.

¹¹ Г. Б. Федоров, Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия нашей эры, СЭ, № 5, 1961, стор. 103, рис. 42, 1.

типу з виступаючими вперед челюстями і сферичним куполом. У верхній частині купол мав отвір для завантаження руди, яка покривала черінь печі нетовстим шаром по всій його площині. Товщина шару визначалась практичною ефективністю прожарювання, але, звичайно, повністю за-vantаженою піч бути не могла. Виробнича потужність її, таким чином, визначалась не обсягом, а площею череня, що в свою чергу вимагало не стільки високого, скільки широкого купола. Для температурного режиму цілком вистачало вільного припливу повітря, яке циркулювало через челюсті і верхній отвір. Вивантаженню руди в значній мірі сприяв нахи-лений у бік челюстей черінь. Руда після прожарювання й подрібнення була готова для горнового процесу.

Горна в конструктивному відношенні досить однотипні. Проте де-які ознаки, особливо челюсна частина і цоколь, дозволяють визначити три групи, відмінні одна від одної.

Найбільш поширеною групою горен є глиняні споруди з циліндричним колошником та устремлівим отвором на рівні старої поверхні (16 шт.). В глинняному тісті колошника є значні домішки піску, товщина стінки без накипів шлаку становить 2—2,5 см. Інші горна — з кам'яними челюс-тями у вигляді двох поставлених на ребро плит (3 шт.). Решта ознак спільна. Нарешті, третя група — з кам'яним цоколем в основі. За пери-метром заглибленої частини горна розташовані вертикальні камені, висо-тою 12—15 см, на яких побудовані стінки колошника (горна № 18, 19).

Заслуговує на увагу аналіз накипів шлаків на внутрішніх стінках колошника. Вони залягають від 4 до 6—7 рядків, товщиною до 1,5 см і поступово тоншають в напрямку передньої стінки. Між ними іноді трапляється глинена підмазка. Нерівномірність нашарувань шлаків слід пояснювати різною температурою в горні. Біля люфті, куди постійно надхо-дить свіже повітря, температура булавищою і накипи шлаків товсті-шими. Після кожного закінченого циклу на стінках залишався шар шла-ків. Щоб запобігти великим нашаруванням, внутрішня частина горна повинна бути максимально гладенькою. При знятті великих кусків при-вареного до стінки шлаку руйнувалась рівність внутрішнього профілю горна. Для наступної плавки горно вимагало «ремонту» — глиненої за-мазки нерівностей. Після 6—7 плавок внутрішній обсяг колошника змен-шувався за рахунок накипів і практично ставав непридатним в експлуа-тації. Його змінював новий, для будівництва якого вимагались недорого-коштуючі матеріали (глина, пісок) і незначна затрата праці.

Можливо рідкісне відкриття горен на подібних поселеннях і слід пояснювати невеликою їх кількістю в стародавні часи. Співвідношення ж печей і кількості шлаків можна пояснити тільки стаціонарним характе-ром перших. На підставі аналізу решток металургійного ремесла Б. О. Колчин цілком правильно переносить дату появи горен стаціонар-ного типу з Х ст. до середини I тис. н. е.¹² Для цього часу відомо чимало залізоплавильних горен стаціонарного характеру. Так, два горна VI—VII ст. з городищ Камія і Лябенського (БРСР)¹³ за конструктивними особливостями і будовою дуже близькі до гайворонських. Обидва горна наземні, шахтового типу з невеликим заглибленням нижньої частини. Вони відрізняються трохи більшими розмірами.

Під час розкопок у Новій Покровці І. Ф. Левицьким було відкрито залізоплавильне горно наземного типу з двома люфтами у нижній части-ні колошника¹⁴. Стінки горна збереглися на висоту 72 см, внутрішня сторона їх вкрита 7—8-сантиметровим шаром заліза, що могло статися

¹² Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 22, 29.

¹³ А. М. Ляданський, К. М. Полікарпович, Да гісторыі жалезнага про-мыслу на Полессі, Працы Палеськай экспедыцыі, Менск, 1933, вып. 2.

¹⁴ А. Т. Брайчевская, Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА, вып. 6, 1956, стор. 64.

у процесі багаторазового використання горна. На жаль, датування його досить розплівчасте — від пізньоскіфського часу до середини I тис. н. е.

Для початку другої половини I тис. н. е. зафіковані залишки залізоплавильного горна¹⁵ в с. Щебельники, Черкаської області¹⁵. Горно відкрите на березі річки, де добре виділялась яма з випаленими стінками. Біля неї були знайдені великі куски кричного заліза і шлаки.

В кінці I тис. н. е. на території Подністров'я були у використанні горна, за формою і конструкцією близькі до гайворонських. На поселенні біля Григорівки відкрито 25 горен наземного типу з челюсними отворами у нижній частині¹⁶. Накипи шлаків на внутрішньому боці колошника підтверджують стаціонарний тип даних споруд. Горна розташовані за межами поселення окремими групами по три разом. Трапляються також поодинокі горна. Датуються вони IX—X ст.

Багато слідів металургійного ремесла дає територія Молдавської РСР. На багатьох поселеннях першої половини I тис. н. е. зустрічаються значні скupчення залізних шлаків, уламки керамічних сопел і залізні криці (Шолданети — I, Алчедар — III, Пояни та ін.)¹⁷. На поселенні Лопатна¹⁸ відкрито два залізоплавильних горна — одне в прямокутному котловані (№ 2), а друге — наземне (№ 3). Горно № 2 в плані прямокутної форми з витягнутою в одну сторону кам'яною викладкою. Обидва горна збереглись у розвалі. Не цілком зрозуміле зауваження автора про «другорядне значення горна № 3», яке було допоміжним по відношенню до горна № 2¹⁹.

Залишки металургійного ремесла відкриті також на поселенні Бранешти—I у вигляді розвалу печині від горна, скupчення шлаків, каміння і великої кількості фрагментів керамічних сопел²⁰.

Яскраву картину топографічного відображення металургів можна спостерігати в с. Желеховиці на території Чехословаччини, де за межами поселення виявлено 25 горен, розташованих в два ряди, які розділені між собою канавою²¹. В останню виходили челюсті горен, через які виймалась криця і випускалися шлаки. Принципіальних відмінностей в технічному відношенні желеховицькі горна не мають. Різняться вони конструктивними особливостями і формою — це лійкоподібні заглибини діаметром 25—30 см, до яких з тильного боку проходить канал для нагнітання повітря.

Немає необхідності перелічувати всі відомі залишки металургійного ремесла. Наведена невелика кількість даних переконливо свідчить про характерний тип наземних горен для Східної Європи в середині I тис. н. е. і задовго до цього часу. Печі шахтового типу з штучним нагнітанням повітря по всій Європі зберігають свою форму від початку другої половини I тис. до н. е. і до Київської Русі включно²².

Заслуговують на увагу великі скupчення шлаків між горнами, виявлених під час розкопок в Гайвороні. На ділянці № IV в п'яти місцях зафіковані купи шлаків, що знаходились на поверхні або в невеликих заглибинах. Іноді трапляються великі куски вагою до 6—10 кг. Шлаки

¹⁵ Э. А. Симонович, Отчет о работах Черкасского отряда Древнерусской экспедиции за 1958 г., стор. 4, Архив IA АН УРСР.

¹⁶ М. Арамонов, Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре, Сообщение Государственного Эрмитажа, VII, 1955, стор. 25.

¹⁷ Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья, МИА, № 89, 1960, стор. 205 і додатки.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ R. Pleiner, Výroba zeleza ve slavanské hutí u Zelenčovic na Uničovsku, Rozpravy ČAV, 65, 1955.

²² R. Pleiner, вказ. праця; 1955. Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, 1953.

пористі, з великим процентом заліза. На зовнішній стороні часто помітні відбитки вугілля і залишки самого вугілля. Іноді шлаки точно відтворюють нижню частину горна.

Сировиною для горен був бурій залізняк, поклади якого відкриті за 1,5 км на схід від острова біля с. Антоньова, де вони виходять прямо на поверхню. Під час візуального обстеження рудного кар'єру виявлені сліди його експлуатації кустарними промислами початку ХХ ст. Залишки залізної руди в досить значній кількості траплялися також в різних частинах острова. Так, під час розчищення агломераційної печі № 2 було знайдено близько 2 кг дрібнотовченої залізної руди. окремі куски руди траплялися біля горен № 16, 18, 19, а в південно-східній частині острова на ділянці II відкрито шість господарських ям, в заповненні яких, крім окремих фрагментів посуду, знайдено понад 10 кг руди. Серед її залишків були окремі куски вагою до 1 кг. В цьому ж місці було знайдено нижню частину біконічного горщика, наповненого рудою. Окремі західки руди траплялися у шурфах і траншеях на різних ділянках острова.

Досить значна кількість руди, що знайдена на острові, а також її тотожність з рудою антоньовського кар'єру дають підстави твердити, що гайворонський металургійний центр працював на марганцево-залізистих рудах, які містять значно більше заліза, ніж навколоїшні болотні руди. Очевидно, наявність на поверхні легкодоступного розробкам бурого залізняку й обумовила появу в даному районі стародавнього металургійного центру. Обстеження території навколо рудного кар'єру показало, що і в більш ранню епоху металургія тут була одним з основних видів ремісничої діяльності. Так, протягом 5 км розвідкою виявлені поселення черняхівської культури: на правому березі Бугу — одне і лівому — два, на яких підйомний матеріал в основному становлять залізні шлаки. Серед них можна знайти і куски стінок колошників.

Значний інтерес являють залишки ряду господарчих споруд і житло, відкриті на острові. В першу чергу слід назвати шість ям на ділянці II, в заповненні яких, як відмічалось вище, було знайдено залізну руду, оскільки вони мають пряме відношення до залізобудування. Розташовані вони в два ряди паралельно річковому берегу. Перший ряд становлять чотири ями на віддалі 60 см одна від одної; другий — дві ями на віддалі 1,8 м одна від одної. В плані вони мають форму правильного круга діаметром 1,28—2 м і глибиною до 45 см. Крім руди, в заповненні траплялись уламки кісток тварин і фрагменти грубого ліпного посуду. Аналогічні ями, заповнені деревним вугіллям, дрібнотовченою рудою, фрагментами кераміки й кістками тварин, відомі в Чехословаччині серед металургійних комплексів с. Желеховиці²³. Р. Плейнер пов'язує їх з допоміжними спорудами для металообробних майстерень. Зв'язок ям, відкритих на острові, з виробництвом заліза очевидний. Їх слід трактувати як складські приміщення для запасів залізної руди, яку могли привозити на острів у лодках. Топографічне розташування ям підтверджує таке припущення — це єдине місце в південно-східній частині острова, вільне від річкових порогів, яке було цілком придатним для «річкового порту», де проходило вивантаження руди.

В західній частині острова на глибині 1,6 м від сучасної поверхні відкрита яма для господарчих відходів. В плані вона має форму неправильного круга (діаметр — 2,5 м), дно округле, яке плавно переходить у вертикальну стінку. Глибина простежується тільки на 25 см. В заповненні її більшість західок становили дрібні кістки тварин, а з кераміки було знайдено тільки три уламки ліпних стінок горщика.

На північному березі острова між ділянкою IV і II на глибині 1,3 м від сучасної поверхні відкрито напівземлянкове житло з кам'яною піч-

²³ R. Pleiner, Výroba železa..., стор. 13.

чю. Житло розташоване на краю річкового берега, основа його входила в нижній горизонт чернозему, де починається шар річкової гальки. Контури житла виявити не вдалося. Збереглись тільки руїни печі, яка складалась з невеликих гранітних каменів (табл. II). Частина стінок печі збереглась і має форму овалу з більшим діаметром (захід—схід) 80 і меншим — 60 см. Стінки являють собою вертикальну кладку, що збереглась на висоту 25—30 см. Основою печі був материковий плоский камінь,

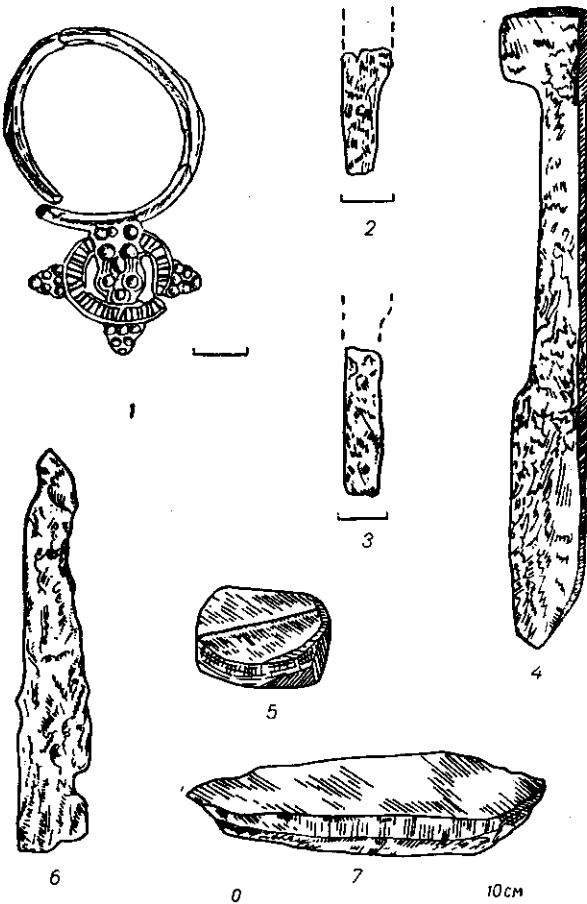

Табл. IV. Речі, знайдені на острові.

на якому вимуровані стінки. В самій печі і навколо неї зібрано кілька невеликих фрагментів стінок ліпного посуду, роздрібнених кісток тварин і кілька шматочків залізного шлаку. Розшуки жителі на різних ділянках острова не дали позитивних результатів. Описане житло єдине на всій розкопаній площі, воно, слід вважати, відігравало функції сторожового пункту острова і інтенсивного життя в ньому не проходило.

Речі побуту зустрічаються в незначній кількості. Серед них трапились три фрагменти кухонних ножів, один ніж не цілком ясного виробничого призначення, срібна сережка, залізний риболовний багор та уламки посуду.

Два ножі знайдені в дуже окисленому стані, які зберегли частину черенка (табл. IV, 2, 3) з невеликими залізними заклепками для кріплення ручки. Від третього ножа збереглось лезо, робоча частина якого трохи зіпсована окисами (табл. IV, 6). Всі три уламки належать невеликим ножам з прямою спинкою, характерним для поселень цього часу.

В північній частині острова на глибині 1,45 м разом з ліліною керамікою був знайдений ніж, аналогій якому нам не зустрічалися. За формою він дуже близький до плужного чересла (табл. IV, 4). Довжина леза 9,5 см. Кінець його зрізаний під тупим кутом до робочої частини. Залишаючи круту п'ятку, лезо переходить в ручку довжиною 12,5 см і ширину 1,6 см при товщині 0,6 см. На протилежному кінці ручки друге лезо ширину 3 см і довжиною 2,5 см, яке знаходиться в одній площині з великим лезом. Спина ножа над обома лезами трохи розплощена від нанесення по ній ударів.

Дуже цінною знахідкою є сережка з низькопробного срібла (табл. IV, 1), знайдена в північній частині острова на глибині 1,25 м. Тіло сережки являє собою кружок з рельєфними насічками, від якого відходять три плоскі грони крупнозернистої псевдозерні. Центральна частина прикрашена трьома рельєфними півкулями, з'єднаними в нижній частині з основою сережки. Дужка в перерізі має форму ромба. В тому місці, де основа сережки з'єднується з дужкою, є п'ять півкульок, три з яких розташовані на верхній частині тіла, а дві — на нижній. Верхні п'ять і нижні три кульки з'єднані між собою по вертикалі. Зворотний бік повторює всі деталі лицьового.

Подібні сережки, відлиті по восковій моделі, відомі в Пастирському скарбі 1949 р.²⁴, який датується VII—VIII ст. н. е.

Серед побутових речей слід назвати три точильні камені, знайдені на одній ділянці разом з сережкою (табл. IV, 5, 7). Разом з точильними каменями знайдено біконічне прясло (табл. V, 1), старанно виготовлене з добре відмученої глини.

Найбільш численну групу речей домашнього вжитку становить кераміка. Серед керамічних комплексів переважають фрагменти стінок ліпного посуду, основна маса яких належить горшкам біконічної форми. В тісті багато домішок великих зерен кварциту й граніту, глина недостатньо відмучена.

Горшки з біконічним корпусом становлять основну форму посуду (табл. V, 12—16). Це досить значні за розмірами посудини (до 28 см висотою) з прямыми або слабо відігнутими вінцями. Випал не завжди рівномірний, поверхня інколи старанно загладжена. За формую горшки надзвичайно однотипні. Виняток становить біконічний горщик з товстими стінками і слабо відігнутими вінцями (табл. V, 11), що значно менший за розмірами від інших.

Другий тип посуду — великі зерновики з наліпним валиком під вінцями (табл. V, 2—4, 6—9). Даний тип посуду представлений в основному фрагментами вінець і зрідка уламками стінок, товщиною до 2 см. Із зовнішньої сторони стінки згладжені. В тісті багато домішок кварциту, шамоту й граніту. Судячи по фрагментах, верхня частина зерновиків мала прямі або ж слабо відігнуті вінці.

В кількох випадках трапились фрагменти добре профільованих вінців (табл. VI, 9—11) з невеликим виступом у зовнішню сторону. За характером тіста, випалом і технікою виготовлення вся кераміка однорідна. Привертає до себе увагу уламок вертикальних вінців, орнаментованих невеликими засічками по верхньому краю (табл. VI, 15). Це єдиний фрагмент серед керамічних комплексів, оздоблений орнаментальними мотивами.

Слід відзначити також невеликий фрагмент плоскої ліпної сковорідки, знайдений біля горна № 10. Бокові стінки сковорідки висотою 1 — 1,5 см утворені незначним загином плоского глиняного диска, який був основою посудини.

²⁴ М. Ю. Брайчевський, Пастирський скарб 1949 року, Археологія, т. VII, 1952, стор. 170, табл. II, 2, 4, 5.

У береговій частині острова трапилось близько 10 уламків червоно-глиняних амфор елліністичного часу; хронологічно вони виходять за межі металургійних комплексів і пов'язати їх з горнами неможливо.

Таким чином, керамічні комплекси відрізняються невеликим асортиментом форм домашнього виробництва, характерного для поселень другої половини I тис. н. е. Кераміка з розкопок острова як за технікою

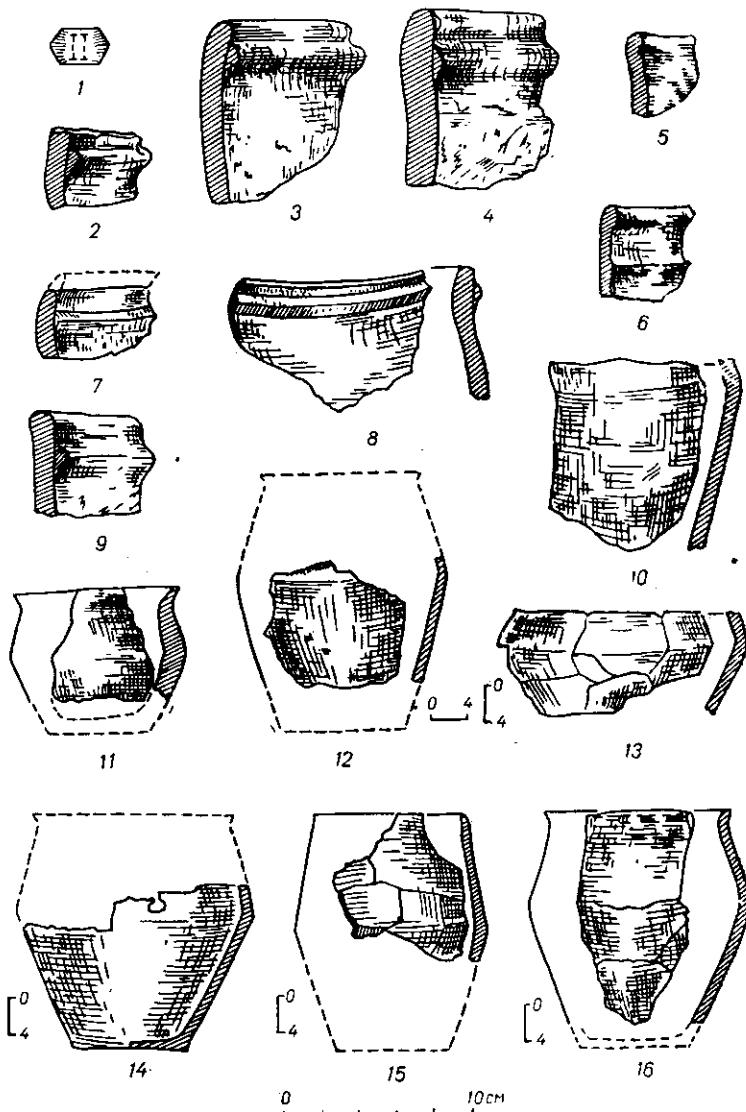

Табл. V. Кераміка.

виготовлення, так і за формами знаходить собі аналогії серед ряду поселень цього часу на Правобережному Подніпров'ї (Пеньківка)²⁵, а також поселеннях V—VII ст. в Середньому Побужжі (острів Митківський, Семенки, Кисляк та ін.)²⁶.

²⁵ Д. Т. Березовець, Звіт про розкопки поселень в ур. Молочарня та Луг—I біля села Пеньківки, Ново-Георгіївського р-ну, Кіровоградської обл., НА ІА АН УРСР, 1957/16.

²⁶ П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья, СА, 1961, № 3, стор. 187—201.

Питання визначення відносної хронології гайворонського металургійного центру в цілому не викликає особливих труднощів. Побутовий матеріал з розкопок надзвичайно характерний для поселень початку другої половини 1 тис. н. е., час існування яких визначений в цілому задовільно. Срібну сережку на підставі пастирського скарбу можна було б віднести до VII—VIII ст. Але враховуючи, що пастирський скарб від-

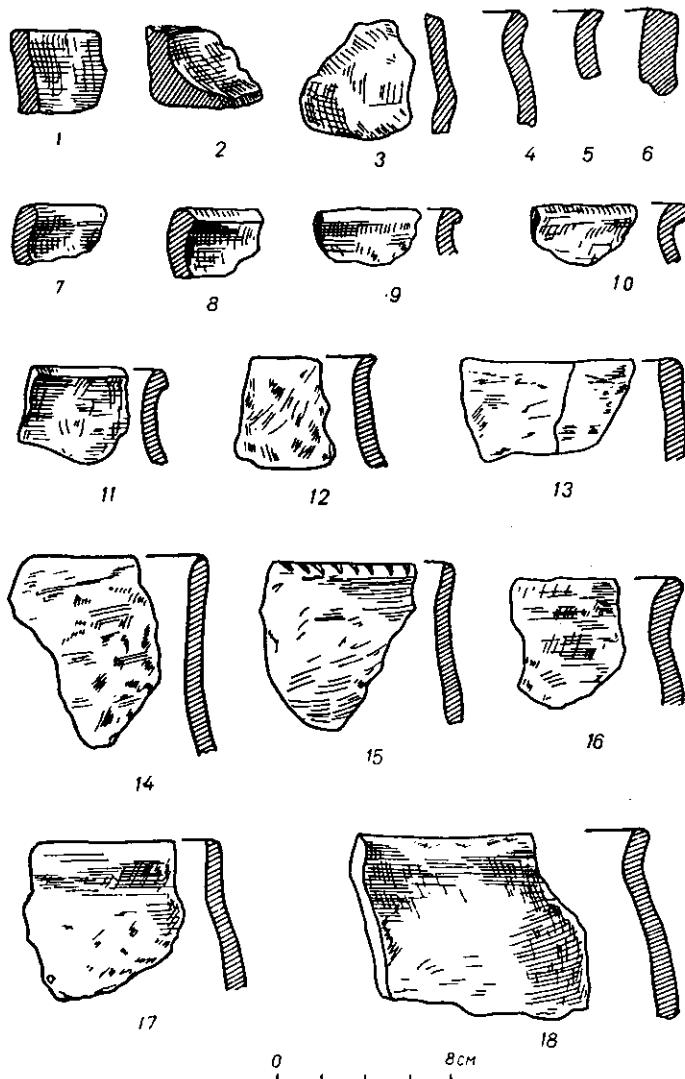

Табл. VI. Кераміка.

значається технічно більш досконалими засобами виготовлення, сережку з острова слід датувати трохи ранішим часом. На підставі вищесказаного пам'ятка може бути віднесена до VI—VII ст. н. е.

* * *

На підставі матеріалів з розкопок біля м. Гайворон є можливість повністю відтворити зовнішній вигляд металургійного горна, характерного для початку другої половини 1 тис. н. е. З матеріалів не цілком ясною залишається форма верхньої частини колошника і абсолютна висота

горна. Значні можливості для її реконструкції дає горно № 20, де верхня частина колошника звужується і переходить у вертикальну стінку. Діаметр цієї частини має 13 см. Завдяки цій деталі вирисовується загальна форма горна, що в свою чергу дозволяє широко використати аналогії археологічних і етнографічних матеріалів. Серед відомих археологічних матеріалів найближчою аналогією слід вважати горно з Вікліца в Чехії²⁷, яке має висоту 80 см при діаметрі колошника 40 см. У верхній частині колошник звужується, переходячи у вертикальну стінку висотою 20 см. Відомі також аналогічні за формою горна в Судані²⁸, які до недавнього часу використовувались в кустарних промислах. За розмірами вони дещо перевищують гайворонські горна (висота 1,25 м і діаметр 1 м). Колошник, звужуючись у верхній частині, переходить у вертикальну стінку, яка трохи розширені у вершині (висота вертикальних стінок близько 40 см). З великою імовірністю можемо припустити, що гайворонські горна мали якщо не точно таку форму верхньої частини, то дуже подібну. Виходячи із загальних пропорцій, висота горна становила 70—75 см. Верхня частина колошника, таким чином, мала форму циліндра, через який завантажувалось горно шихтою. В процесі топлення заліза паливо систематично досипалось в колошник. Челюсті були наглухо замазані глиною, а подача повітря за допомогою ковальського міха була безперервною до закінчення процесу. Тяга йшла через верхній отвір. Шлак й готова криця виймались через челюсті, які розбирались після кожної плавки. Нерідко при цьому руйнувалась челюсна частина колошника, яка для наступної плавки вимагала незначного ремонту (добре простежена додаткова підмазка челюстей у горні № 21). Після закінчення останньої плавки з горна виймалась тільки криця, а внутрішній обсяг його нерідко залишався заповнений шлаками.

Цікавим питанням є співвідношення двох типів печей, різних як за своїм функціональним призначенням, так і за продуктивністю. Агломераційна піч своєю продуктивністю перевищувала горно в кілька раз. За один закінчений цикл вона могла дати кілька десятків кілограмів готової для горнового процесу руди, тоді як одне горно для завантаження вимагало не більше 10—12 кг. Кількість руди в горні обумовлювалась кількістю палива, яке воно могло вмістити. Підрахунки Б. О. Колчіна для сиродутних горен Київської Русі показують, що кількість вугілля по відношенню до ваги криці досягла 8—10 кратності²⁹.

Оскільки паливо в епоху Київської Русі і VI—VII ст. було однаковим, це співвідношення може бути прийнятим і для наших горен. Виходячи з обсягу горен, вага криці в них могла досягати 3 кг. При такій продуктивності одна агломераційна піч могла забезпечити сировиною 4—5 горен.

Велика увага під час розкопок була приділена виявленню житлових споруд. Проте роботи в цьому напрямку не дали бажаних результатів. Та й культурний шар не давав ознак наявності поселення на острові. В результаті дворічних робіт було встановлено, що острів використовувався виключно для заняття ремеслом. На ньому могли бути тільки господарські приміщення легкого наземного типу, які вже не зберегли ніяких слідів. Водночас цілком імовірним є і те, що виплавка заліза проходила тільки в теплу пору року. Це підтверджують також всі горна, розташовані просто на поверхні без слідів якихось споруд над ними. Очевидно, основне населення було розташоване на корінному березі Бугу, на території сучасного с. Солгутів, забудова якого така, що найменших слідів поселення виявити не вдалося. Очевидно, пряме відношення до металур-

²⁷ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 30—31, рис. 6, 3.

²⁸ Там же, рис. 6, 5.

²⁹ Там же, стор. 40.

гійних комплексів на острові мало синхронне ім поселення на північно-західному кінці с. Солгутів, хоча воно і не було основним.

Загальний характер пам'ятки свідчить про великий центр металургійного ремесла початку другої половини I тис. н. е., де застосовувались всі відомі на той час технічні прийоми. Своєю продукцією він, слід вважати, забезпечував не тільки потреби власного населення, але й поширював залізо як напівфабрикат далеко за його межами. Той факт, що залізоробне ремесло простежується далеко не на всіх поселеннях, а залізні вироби відомі повсюдно, слід пояснювати міновою торгівлею між спеціалізованими металургійними поселеннями типу гайворонського і поселеннями землеробського характеру, які весь час відчували потребу в різноманітних залізних виробах. Металургія, яка крім природних ресурсів вимагала і великих технічних вмінь та навичок, з самого початку свого виникнення ставала справою небагатьох, що з часом привело до виділення металургів-професіоналів в окрему економічну категорію. Серед виробничих залишків на острові біля м. Гайворона не знайдено жодних слідів, які могли б допустити існування в цьому пункті не тільки металургійного, але й ковальського ремесла. Така картина спостерігається і в інших великих металургійних центрах цього періоду (Григорівка, Бранешти), а також і в більш ранніх пам'ятках (район Свентокжицьких гір в Центральній Польщі, Желеховицький металургійний центр в Чехії). Все це наводить на думку про можливу внутрігалузеву спеціалізацію металургійного ремесла на ремісників по добуванню заліза, які збували свою продукцію майстрям-ковалям. Якщо це явище не могло мати повсюдний характер, то для великих залізодобувних центрів воно, можливо, припустимє, хоча для повного вирішення цього питання потрібне ще дальнє вивчення залізоробного ремесла.

Таким чином, пам'ятку біля м. Гайворона слід розглядати як відособлений центр металургійного ремесла з високим рівнем технічного вдосконалення і широким масштабом виробничої діяльності. Дальше вивчення матеріалів розкопок дозволить в значній мірі висвітлити питання технічного рівня і, можливо, супільній організації одної з провідних галузей древньослав'янського ремесла початку другої половини I тис. н. е.

РЕЗЮМЕ

В 1960—1961 гг. Бугская экспедиция Института археологии АН УССР проводила исследование раннеславянского металлургического центра на безымянном острове р. Ю. Буг между с. Солгутов и г. Гайвороном, Кировоградской области.

Была вскрыта площадь более 3000 м² и исследовано 25 железоплавильных печей, расположенных в прибрежных частях острова по две или три вместе. Печи сопровождались массовым скоплением железных шлаков и небольшим количеством бытового инвентаря. За функциональным назначением печи разделяются на два типа: агломерационные, в которых проходил процесс предварительного обжига (обогащения) железной руды и собственно горны для восстановления железа.

Агломерационных печей открыто 4. Это большие овальные в плане сооружения размером 1,2×1,4 м с наклоненным в сторону предпечной ямы подом и каменным устьем. В печах и вокруг их встречаются куски обожженной руды.

Горнов открыто 21. Все они наземного шахтного типа с глиняными стенками с большой примесью песка, хорошо обожжены. В плане имеют круглую, иногда чуть овальнную форму с внешним диаметром 40—45 см. Наибольшая высота сохранившегося колошника 62 см. Внутренняя сторона горнов покрыта накипами шлаков, залегающими 6—7 слоями. В передней части колошника имеется устьевое отверстие шириной до 20 и

высотой до 18 см. Иногда устье с двух сторон ограждено вертикальными камнями. В тыльной стенке на высоте 30—35 см от основания наклонно вниз проходит люфт средним диаметром 2,5 см. Колошник центральной части немного раздут и наклонен в сторону устья.

Горны работали на залежных рудах (лимонит), в значительном количестве обнаруженных непосредственно в горнах и агломерационных печах, а также в шести круглых ямах на берегу острова.

Керамика грубая лепная «пеньковского» типа найдена в очень небольшом количестве. Преимущественно это горшки биконической формы со слабоотогнутым венчиком и узким дном. Из металлических изделий найдено несколько фрагментов железных кухонных ножей, литая серга пастырского типа с низкопробного серебра и железный рыболовный багор. Наиболее близкие аналогии керамическим комплексом находим в побужских поселениях V—VII вв. н. э. (о-в Мытковский, Семенки и т. д.), в ранних комплексах Пеньковки и др.

На основании керамики и серги металлургический центр на острове возле г. Гайворона датируется VI—VII вв. н. э.

П. П. ТОЛОЧКО

ПРО ПРИНАЛЕЖНІСТЬ І ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ДІАДЕМ І БАРМ В ДРЕВНІЙ РУСІ

Серед численних виробів ювелірного ремесла древньої Русі особливі місце займають діадеми і барми. Виготовлені із благородних металів в техніці перегородчастих емалей, скані і черні, які були вершиною древньоруської ювелірної майстерності, вони здавна приваблювали до себе увагу дослідників як твори ремесла і мистецства. В літературі, присвячений древньоруському ювелірному ремеслу, вивчалась чудова техніка цих виробів, художні їх якості і особливості.

Значно менше уваги приділялось питанням приналежності і функціонального призначення діадем і барм. В археологічній літературі, де в тій чи іншій мірі ці питання порушенні, немає єдиної думки про те, кому вони належали і що означали.

Між тим важливість з'ясування цих питань цілком очевидна. Визначивши, кому належали діадеми і барми, з'ясувавши їх зміст і значення, ми зможемо відновити не тільки сторінку життя і побуту певних кіл древньоруського населення, а й давати більш виразні характеристики соціальної належності тих городищ і поселень, де вони були або ще будуть знайдені.

Діадеми і барми відомі нам здебільшого із скарбів або поодиноких випадкових знахідок. Жодного разу вони не траплялись у похованнях. Отже, умови їх знаходження не можуть дати відповідь на поставлені запитання.

У зв'язку з цим для вивчення діадем і барм застосуються також письмові пам'ятки, мініатюри, емалеві зображення князів, фрески, мозаїки та інші джерела не тільки Київської Русі, а й інших країн.

Нижче дается зведення для всіх відомих на сьогодні діадем та барм по можливості відповіді на поставлені вище запитання.

1. Перша діадема¹ була знайдена в Києві на садибі Гребеновського по Троїцькому завулку в 1889 р. (рис. 1). Ця золота, прикрашена емалями діадема, яка нагадує зубчаті корони², має сім кіотців, у яких подано деіусний чин (моління). Діадема складалась з дев'яти щитків, які скріплювались один з одним за допомогою шести ниток або ж дротин, які протягувались через шість отворів, зроблених у кожній боковій стінці. Всі кіотці діадеми прикрашенні перегородчастою емаллю і мають підвісні гачки (по три під кожним кіотцем) для підвішування перлинної бахроми. Гачки, що знаходяться у вершинах кіотців і в місцях уступів арочної верхівки, призначалися для тих самих цілей. Довжина діадеми 33,5 см. Діадему можна датувати кінцем XI ст.

¹ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПБ, 1896, стор. 19—20, табл. 8.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 382.

II. Друга діадема³ була знайдена в скарбі на Дівич-Горі біля с. Сахнівки, Канівського району, Черкаської області, в 1900 р. (рис. 2). Як і київська, сахнівська діадема має сім кіотців у вигляді гостроверхих арочок і двох трапецієвидних пластинок. Всі арочки і пластинки прикрашені перегородчастою емаллю білого, синього, зеленого, бірюзового, жовтого і червонуватого кольорів. Центральний кіотець займає поясне зображення чоловічої фігури в синьому платті й оплеччі. На голові — висока корона жовтого кольору, в руках — скіпетри. Фігура поміщена на кулі, по боках якої зображені два грифони, скомпоновані в нижній частині кіотця. В цьому пишному орнаментальному оточенні відтворена дуже поширенна в XI—XII ст. середньовіковому мистецтві легенда про Вознесіння Олександра Македонського на небо в колесниці, яку тягнуть два грифони. Подібні зображення є в Успенському і Дмитрієвському соборах у Володимири⁴.

Останні шість кіотців діадеми мають одинаковий орнамент: в середині круг з орнаментальним хрестом, з чотирьох боків круга розташовані стилізовані гілки. Трапецієвидні бокові пластинки прикрашені такими ж, як і на кіотцях кругами, але більших розмірів і п'ятьма трикутниками. У вершинах кіотців і кутах, утворених уступом арочної верхівки, припаяні гачки, до яких кріпились перлини. Внизу кожного кіотця — по дві петельки, які також призначалися для підвішування перлинних піднізей. Довжина діадеми 35 см.

Орнаментальні мотиви сахнівської діадеми мають багато таких елементів, які своїми коренями сягають в глибину віків (круг, дерево життя і т. д.). Характерно, що в цей час з'являються і чудові собори Галицько-Волинського та Володимир-Сузdal'sького князівств, які також оздоблені давніми орнаментальними і сюжетними композиціями. Датується сахнівська діадема XII ст.⁵

III. В цьому ж селі Сахнівка був знайдений кіотець із бронзи, який, очевидно, належав ще одній діадемі⁶ (рис. 3а). Кіотець позолочений і багато прикрашений перегородчастою емаллю синього, білого, червоного і бірюзового кольорів. Орнаментований він чотирма серцевидними фігурами, повернутими гострими кінцями до середини, так що вони утворюють в середині кіотця немовби орнаментальний хрест. По кутах кіотця знаходяться врізні чотирикутники, а зверху, в арочці — пальметка на світлому фоні емалі. Неважко помітити схожість цього орнаменту з орнаментом великої сахнівської діадеми. Форма кіотця, характер орнаменту і техніка оздоблення свідчать про те, що він дійсно є лише ланкою від розгубленої діадеми.

IV. В 1901 р. недалеко від м. Ярославля було знайдено золоту бляшку в формі кіотця від діадеми з зображенням матері божої (рис. 3б). Прикрашений синьою, блакитною і жовтою емаллю, цей кіотець має три підвісні гачки для перлин і виконаний в формі арочки. Він може бути датований серединою XII ст.⁷

V. П'ята діадема була виявлена на обкладинці знаменитого Мстиславового євангелія (рис. 3в). Формою пластинок і зображеннями на них (на двох кіотцях зображені св. Гліб і Борис) вона нагадує київську діадему. За вірним припущенням Б. О. Рибакова, ці кіотці спочатку були в складі діадеми і лише пізніше попали на оправу євангелія⁸.

VI. Шоста діадема була знайдена в 1903 р. в скарбі с. Кам'яний

³ Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи, АЛЮР, 1900, стор. 151—162.

⁴ ДП, V, К, 1909, стор. 55; Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи. АЛЮР, 1900, стор. 153—154.

⁵ Н. Ф. Беляшевский, вказ. праця, стор. 151.

⁶ ДП, V, стор. 7.

⁷ ОАК за 1901 г., стор. 122.

⁸ Б. А. Рыбаков, Прикладное искусство и скульптура, История материальной культуры древней Руси, т. II, М.—Л., 1951, стор. 424, 425.

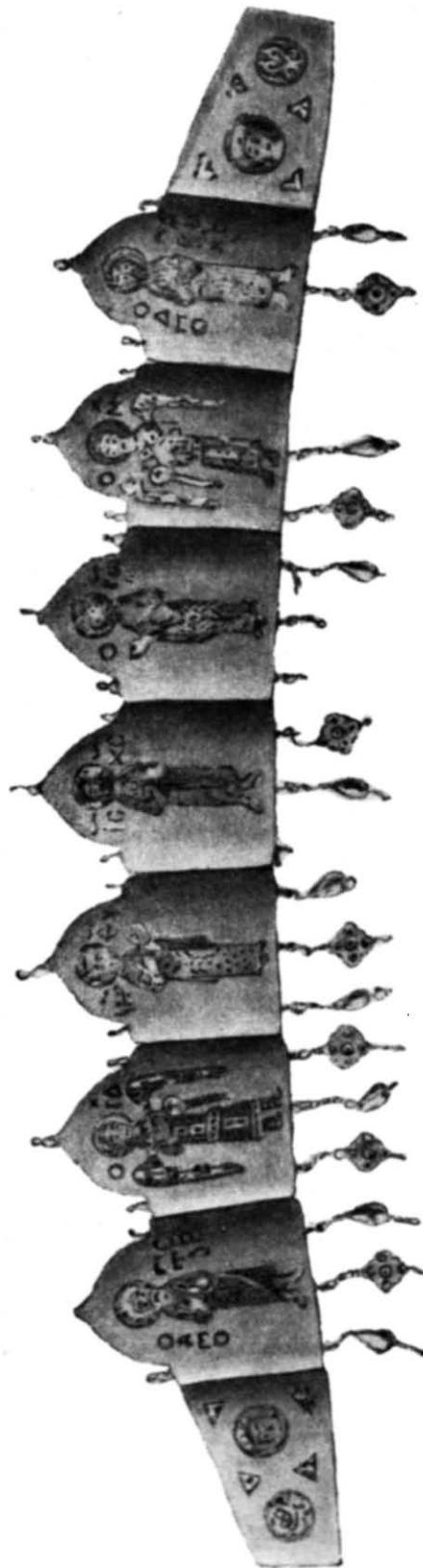

Рис. 1. Діадема з дейусним чином, Київ.

Рис. 2. Сахнівська діадема.

Брід, кол. Радомишльського повіту, Київської губернії⁹. За формою вона дуже відрізняється від попередніх. Це довгаста, вузька, вигнута пластина. Зверху її іде ряд дірок для кріплення, знизу — ряд петельок для нанизування перлинної бахроми. Пластина має гнізда, в яких містяться дорогоцінні камені. Вільна від каменів поверхня декорована ві-

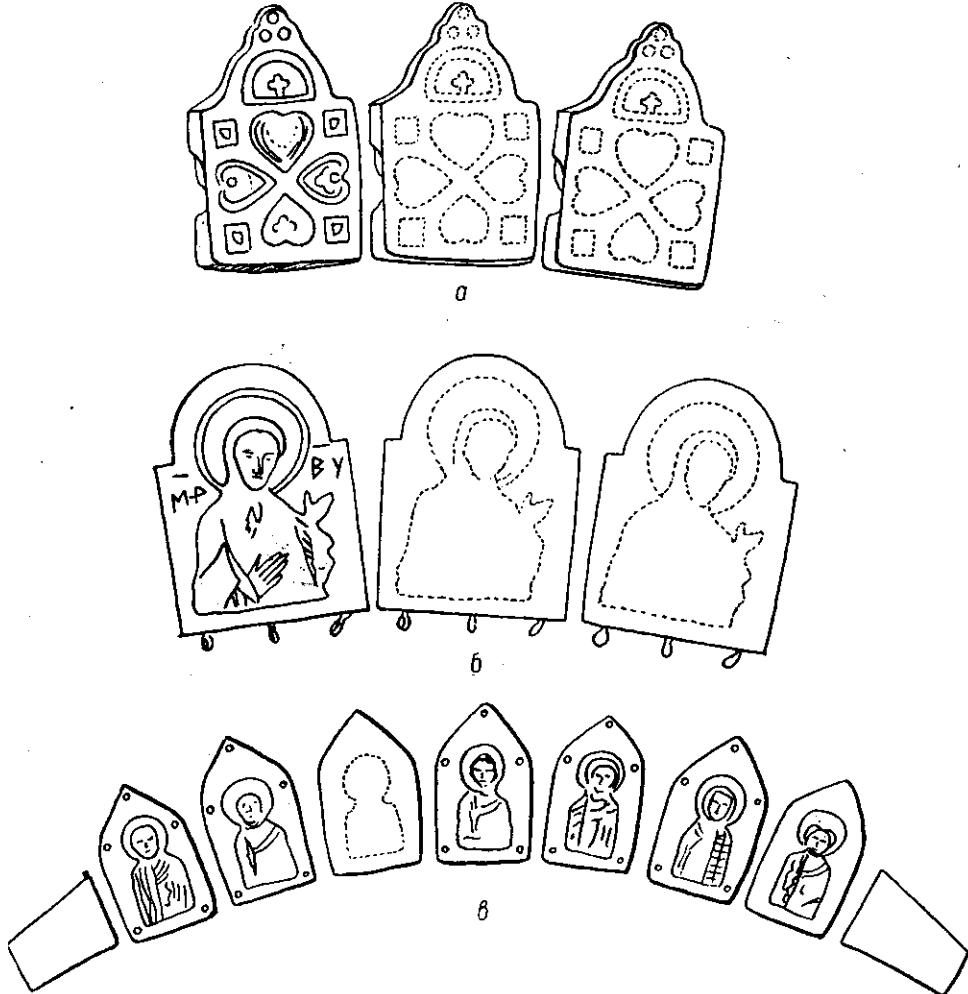

Рис. 3. а) друга сахнівська діадема, б) ярославська діадема, в) діадема з обкладинки Мстиславого евангелія.

зерунком сканої нитки. Ця багато оздоблена діадема має невеликі розміри і ледве доходила до висків.

VII. Згідно з повідомленням В. Б. Антоновича, на Княжій Горі, недалеко від м. Канева, Черкаської області, була знайдена ще одна золота діадема, але, на жаль, вона безслідно пропала для науки. Її продали ювеліру. І лише кілька листочків золота було придбано у свій час В. Б. Антоновичем для університетського музею¹⁰. Пізніше й ці кусочки були загублені, і до нас дійшла лише згадка про неї.

VIII. К. Калайдович, описуючи скарб Рязанських барм, вказував, що в 1792 або 1793 рр. в Старій Рязані в ур. Городок була виорана зо-

⁹ А. С. Гущин, Памятники художественного ремесла X—XIII вв., Л., 1936, стор. 59.

¹⁰ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в частных руках, т. I, К., 1890, стор. 12.

лота корона, яка, як і вищезазначена діадема, також пострапила до рук ювеліра¹¹.

Таким чином, є вісім археологічно засвідчених діадем, а не три, як прийнято вважати. Звичайно, і це далеко не всі діадеми Київської Русі. Багато з них, мабуть, спіткала така ж доля, як діадем із Княжої Гори і Старої Рязані, а багато ще й досі лежить в землі.

Щодо принадлежності і функціонального значення древньоруських діадем дослідниками були висловлені найрізноманітніші, нерідко цілком протилежні думки. Так, Н. П. Кондаков, описуючи київську діадему, вважав, що вона була жіночою прикрасою, роблячи при цьому застереження, що з такою думкою були згодні не всі і що шоломовидна форма кіотців не давала змоги віднести діадему до жіночих прикрас уже першим її дослідником¹². В іншій праці він висловив думку про те, що кіотці діадеми ясно вказують на цей вінець, як корону або церковний шлюбний вінець¹³. Третє його припущення полягало в тому, що діадема також могла бути і прикрасою ікони¹⁴.

М. Ф. Біляшевський, описуючи сахнівську діадему, відносить її до князівської сім'ї, хоч і не вказує, кому конкретно вона належала — князю чи княгині¹⁵.

Н. І. Петров, говорячи про сахнівську діадему і барми, які були знайдені разом з нею, зазначав, що вони використовувались древньоруськими князями¹⁶.

Г. Ф. Корзухіна всі діадеми відносить до предметів жіночого вбрання¹⁷.

Для вирішення питання про принадлежність і функціональне призначення діадем в Київській Русі велике значення мають зображення древньоруських князів на монетах, князівських сімей на мініатюрах, фресках і мозаїках соборів, а також зображення царів інших країн.

Найдавніші зображення древньоруських князів знаходимо на монетах Х ст., які, за класифікацією І. І. Толстого, відносяться до монет Володимира Святославича. На лицьовому боці цих монет знаходиться зображення князя у зріст, на голові його царський вінець, з якого на плечі звисають довгі підвіски. В правій руці Володимира жезл¹⁸. За свідченням Анни Комнін, такі ж атрибути становили відзнаку і візантійського імператора¹⁹.

Зображення древньоруських князів зустрічаються також і на мініатюрах XI ст. Так, на одній з мініатюр Трірської Псалтири знаходимо зображення Ярополка, його дружину, матір і апостола Петра. Голову князя вінчає золота корона, яка складається з широкого обруча або стеми, оздобленої дорогоцінними каменями і унизана бахромою з перлин. На голові княгині також корона, але без чітко вираженої перлинної бахроми²⁰. Присутність апостола Петра, патрона князя, повинна свідчити про божественний характер велиокнязівської влади.

Інша мініатюра дає зображення Христа-спасителя, який сидить на троні і вінчає однаковими коронами Ярополка і його дружину. Іх під-

¹¹ К. Ф. Калайдович, Письма об археологических исследованиях в Рязанской губернии. М., 1823, стор. 27.

¹² Н. П. Кондаков, Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в., СПБ, 1906, стор. 110.

¹³ Н. П. Кондаков. Русские клады, СПБ, 1896, стор. 146.

¹⁴ Н. П. Кондаков. Изображение..., стор. 114.

¹⁵ Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад велико-княжеской эпохи, АЛЮР, 1900, стор. 162.

¹⁶ Н. И. Петров, ЧВИО НЛ, кн. XVI, вып. 4, К., 1902.

¹⁷ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М., 1954, стор. 60.

¹⁸ И. И. Толстой, Древнейшие русские монеты X—XI в., СПБ, 1893, стор. 40.

¹⁹ Анина Комнин, Сказание о делах царя Алексея Комнина, стор. 142.

²⁰ Н. П. Кондаков, Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в., СПБ, 1906, стор. 15.

водить до нього апостол Петро і свята Ірина — патрони Ярополка і його дружини²¹.

Ці мініатюри мають дуже велике значення. Крім того, що вони дають деяке уявлення про вінці-корони, хай навіть візантійського типу, бачимо і ще одну цікаву обставину. Вінчання на престол князів Христом-спасителем робить їх не просто великими князями, але «боговінчаними» або «боговибраними». А це вже важливе свідчення для вирішення питання про приналежність і функціональне призначення древньоруських діадем.

Зображення, подібні описаним вище, знаходимо і в інших християнських країнах, зокрема в мозаїках храма св. Віталія в Равенні (VI ст.), а також в одному з храмів Грузії. В першому з них зображені цар Юстиніан і цариця Феодора в одинакових коронах²², в другому — цариця Тамара і цар Георгій III²³.

Особливий інтерес для дослідження становлять емалеві зображення древньоруських князів. Часто вони передаються в шапках з золотим околишем, оздобленим дорогоцінними каменями і кіотцями, одиночним або ж трійним. Такі кіотці розміщалися посередині околиша, над чолом і були прикрашені дорогоцінними каменями і портретними зображеннями, очевидно, Христа, матері божої і Іоанна предтечі. Останні через малий розмір предметів і схематичність рисунка не могли бути передані досить чітко²⁴. Прикладом таких зображень можуть бути зображення святих Бориса і Гліба на Кам'яно-Бродській гривні. На головах князів — високі шапки з золотими околишами і начільниками (кіотцями). Аналогічні зображення зустрічаємо і на фресках XIII ст. в Ліппі біля Новгорода²⁵. Отже, всі розглянуті зображення древньоруських князів передають їх у парадному головному уборі, короні, який, очевидно і має відношення до наших діадем.

Відомо, що звичай прикрашати царські особи був дуже поширеній на нашій території і у більш ранні часи²⁶, а також в інших країнах²⁷.

Особливо важливо для нас визначити приналежність і призначення діадем у Візантії, з якою Київська Русь була в найбільш тісних культурних відносинах. Дочка візантійського імператора Олексія Комніна Анна Комніна вказувала, що у Візантії севастократ кесар та інші чини прикрашались вінцями, які були далеко нижчі від діадем. Царська діадема мала вигляд півкулі і з усіх боків була оздоблена перлинами та дорогоцінними каменями, з яких одні лежать на ній, а інші спускаються на плечі²⁸.

Цікаві дані знаходимо і в трактаті Кодіна «Книга о чинах». За Кодіним діадему або стему²⁹ у Візантії носили тільки царі. Деспот же носив скіадій, прикрашений перлинами, севастократ — стефанос, прикрашений дорогоцінними каміннями і перлинами з каморою спереду³⁰.

Із всього сказаного вище видно, що кожному розряду вельмож у Візантії відповідає певний головний убір. Основними ж інсігніями ім-

²¹ Н. П. Кондаков, Изображение..., табл. 4.

²² Ф. И. Буслаев, Сочинение по археологии и истории искусства, СПБ, 1908, стор. 97.

²³ Ш. Я. Амирашвили, История грузинского искусства, М., 1950, табл. 90.

²⁴ А. И. Успенский, Очерки по истории русского искусства, М., 1910, т. I, стор. 212.

²⁵ ОАК за 1903 г., СПБ, 1906, стор. 193.

²⁶ В. Ф. Пещанов, Мелитопольская диадема, КСИА, вып. II, 1961, стор. 71—74.

²⁷ Г. Картер, Гробница Тутанхамона, М., 1959, табл. 94; Ф. Р. Любкер, Реальный словарь классической древности, СПБ-М., стор. 299; М. М. Дьяконов, Очерк по истории древнего Ирана, М., 1961, стор. 83; М. И. Ростовцев, Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вып. 49, стор. 118—124.

²⁸ А. Комніна, Сказания о делах царя Алексея Комніна, ч. III, п. 4, СПБ, 1859, стор. 142.

²⁹ Діадеми і стеми мали одинаковий зміст і були складовими і головними частинами царських (князівських) корон.

³⁰ Н. П. Кондаков, Изображение..., стор. 74, 85—86.

ператора були здавна пурпурна мантія і діадема, і як би не мінялись їх форми, все ж тільки ці два типи залишались завжди принадлежностями імператорського сану³¹.

Діадемою також посвячувались царі на престол. Підтвердження цьому положенню ми знаходимо в книзі Прокопія Кесарійського «Про війни». Описуючи бунт народу при Юстініані і вибори якогось Іпатія в царі, він говорить: «Так як у бунтарів не було діадеми або іншого, чим прикрашаються царі, то вони наділи йому на голову золотий ланцюг і проголосили імператором³².

Як бачимо, традиції прикрашати діадемами особи, що мали царську владу, були дуже поширені у Візантії. На Русь вони могли проникнути як з Візантії, так і з інших країн. Та звідки б не прийшли ці традиції на Русь, ясно одне: Київська Русь не була та і не могла бути винятком у цьому відношенні.

Проте це ні в якій мірі не значить, що форма древньоруських діадем повинна бути такою, якою вона була в інших країнах, зокрема у Візантії. Відомо, що форма діадем на протязі багатьох сторіч зазнавала ряду змін, в тому числі і в середині кожної країни. Отже, незважаючи на спільність цих традицій, кожна країна виробила свої форми діадем-корон, з своїми особливостями як в техніці виготовлення, так і в характері оздоблення.

Від аналізу історичних даних з питання про походження діадем в різних країнах, а також з аналізу зображень, які дають нам уявлення як про саму діадему, так і про її принадлежність і призначення, перейдемо до аналізу самих діадем, а також змісту зображення на них.

На діадемах — Київській, Ярославській і з обкладинки Мстиславового євангелія вміщено зображення деіуса (моління). З'ясування ідейного змісту і принадлежності деіусових композицій на них має надзвичайно важливе значення для осмислення цих пам'яток древньоруського прикладного мистецтва. Деіусний чин звичайно включав у свою композицію Христа, матір божу, Іоана предтечу. Пізніше ця композиція була доповнена вміщенням архангелів Михаїла і Гавриїла. Проте і така композиція не була непорушна і деіус міг часто мінятись й доповнюватись в залежності від того, на чому він зображувався і хто його замовляв. Прикладом зміни і розширення деіусової композиції може бути переяславський потір, деіус якого розширений за рахунок вміщення св. Георгія, а також новгородський сіон, який має розширений деіус в зв'язку з вміщенням св. Василія³³. Деіусні композиції на наших діадемах також розширені. На київській ми маємо апостолів Петра і Павла, а на діадемі із Мстиславового євангелія — святих Бориса і Гліба.

Що ж означали деіусні композиції на діадемах і кому вони могли належати? Час виникнення деіусового чину сягає далеко в глиб віків. Вперше ця композиція з'являється в VII ст. і пов'язується з ім'ям патріарха єрусалимського Сафронія. Символізуючи ідею заступництва за грехи людства перед богом, деіус став широко відомий і популярний в середньовічному мистецтві³⁴. В Київській Русі він зображувався на речах переважно князівського і церковного характеру, а також розміщався на стінах найголовніших соборів³⁵.

На так званому шоломі Ярослава Всеволодовича, знайденому на місці Липецької битви, ми бачимо зображення деіусового чина, хоч і в

³¹ Н. П. Кондаков, Изображение..., стор. 91.

³² Прокопий, О войнах, кн. I, гл. 24, стор. 155 (цит. за Д. Прозоровским, Труды III АС).

³³ В. Л. Янин, О первоначальной принадлежности шлема Ярослава Всеволодовича, СА, 1958, № 3, стор. 57.

³⁴ В. Н. Лазарев, Мозаики Софии Киевской, М., 1960, стор. 93.

³⁵ В Софії Київській і Новгородській, в Георгієвському соборі в Юр'єві Польському і т. д.

дещо відмінній від діадем композиції. Зміна композиції і заміна деяких членів цього деісуса були викликані як специфікою призначення шолома, так і специфікою його форми. Згідно з припущенням дослідників шолома, цей деісус міг означати особисто патрональний характер³⁶. Цілком ймовірно, що такий шолом не тільки захищав голову, але також був і знаком князівської відзнаки, а можливо і влади. Іпатіївський літопис, описуючи битву при Руті (1151 р.) розповідає, що пораненого Ярослава Мстиславича його ж воїни впізнали лише по зображеню на шоломі:

Рис. 4. Угорська корона.

«На шеломе над челом написан святой мученик Пьянтилеймон злат»³⁷. Очевидно, і шолом Ярослава Мстиславича, як і пізніший шолом Ярослава Всеволодовича, мав зображення деісуса.

Значний інтерес для нас становить і угорська корона, описана і досліджена Н. П. Кондаковим³⁸ (рис. 4). Ця корона оздоблена за звичаєм візантійських вінців, великими дорогоцінними каменями, насадженими в гніздах, а також чотирикутними емалевими пластинками з фігурними поясними зображеннями. Це знайома уже нам композиція деісуса. Над пластинками з зображеннями розміщаються арочки, які складаються з угольників і півкуль і ідуть у вигляді променів по передній частині корони, чим нагадують форму наших діадем³⁹. Відомо, що цією

³⁶ В. Л. Янин, вказ. праця, стор. 57.

³⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 439.

³⁸ Н. П. Кондаков, Изображение..., стор. 65—66.

³⁹ Цікаво відзначити, що і візантійські імператори нерідко прикрашались діадемою, яка також мала вигляд вінця з променевими зубцями. Д. И. Прозоровский. К вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху, Труды III АС, стор. 155.

короною посвячувалися на князівство венгерські князі, а можливо і королі. Слід також відзначити, що зображення деісу на венгерській короні має багато спільногого з зображеннями на наших діадемах не тільки щодо композиції, але й щодо характеру самих зображень⁴⁰.

Розглянуті приклади переконливо показують, що зображення деісу, символа покровительства або патрона, зустрічається на речах, які належали особам князівського роду. Та це й зрозуміло. Адже в цей символ християнською релігією вкладався глибокий зміст. Він повинен був оберігати і охороняти не просто людину, але князя, державного діяча, з благополуччям якого зв'язувалось і благополуччя держави, якою він управляв.

Отже, виходячи з усього сказаного вище, видно, що діадеми Київська, Ярославська та Мстиславого евангелія скоріше всього були вінчаннями — коронами древньоруських князів.

Крім сюжетів церковного характеру, символами князівської влади були і деякі світські. Один з таких сюжетів, присвячений міфологічній темі, і є на золотій діадемі з с. Сахнівка. Як уже відзначалось, у центральному кіотці цієї діадеми зображене Вознесіння Олександра Македонського на небо. Кому ж міг належати цей символ? Відомо, що з ім'ям Олександра Македонського завжди пов'язувалось уявлення про державну мудрість, велич, могутність, світову владу, лицарство і т. д.⁴¹ Звичайно ж діадема з такими символами повинна була прикрашати князів⁴². І було б навіть дивно, якби діадема з подібними символами належала жінці, прикрасами якої мали бути речі символізуючі ніжність, лагідність, благородство і т. ін.

Кам'яно-Бродська діадема за своїми розмірами, формою, технікою виготовлення і т. д. абсолютно відрізняється від попередніх. Вона набагато менша перших, не має зображень, оздоблені дорогоцінними каменями, а також тонким орнаментом, виконаним технікою скані. Виходячи із специфики форми і техніки виготовлення цієї діадеми, можна припустити, що остання була прикрасою у вигляді своєрідного очелля жінки князівського, а можливо й боярського кола. При розкопках новгородського Борисоглібського собору було виявлено кілька поховань з діадемами чисто декоративного характеру. Жодна із знайдених не мала зображень. Згідно з припущенням дослідників цього собору, поховання з діадеми належали боярській сім'ї⁴³.

Наши висновки про призначення діадем в Київській Русі підтверджуються і аналогіями пізнішого часу. Письмові джерела часів Московської Русі (літопис по Никоновському списку, писцові книги, книги опisu царського майна і т. д.) згадують про діадему тільки у звязку з ім'ям царя. Незмінна присутність цієї прикраси в царському вбранні вказує як на принадлежність діадем в Московській Русі, так, очевидно, і на те, що ця традиція прийшла в Московську Русь із Русі Київської. Ряд письмових джерел прямо вказує на спадкоємність традиції прикрашати царя діадемою. В літописі по Никоновському списку вінчання на престол Івана IV описується так:

⁴⁰ Очевидно деісус був офіційним символом верховної світської влади в усьому християнському світі.

⁴¹ Одним з улюблених сюжетів в середньовічному мистецтві був сюжет Вознесіння Олександра Македонського на небо. Людям імпонував цей сюжет, який відповідав воєнним тривогам того часу. В мистецтві і літературі прославлялись військова доблесть, енергія, воля до перемоги та інші риси в характері Олександра Македонського. (Істория культуры древней Руси, т. II, М., 1951, стор. 174—175).

⁴² В Дмитрієвському соборі у м. Володимири, збудованому Всеволодом III, симетрично князівському скульптурному портрету, вміщена сцена «Вознесіння Олександра Македонського». На стінках Дмитрієвського собору-храму «великого Всеволода», в образі якого було втілено апофеоз його могутності, ця композиція була особливо доречна. (Н. Н. Воронин, Зодчество Северо-восточной Руси, М., 1961, стор. 437).

⁴³ А. А. Строков, Раскопки в Новгороде в 1940 г., КСИИМК, вып. XI, стор. 73.

«Венчан бысть прародителя его венчанием, царя великого князя Владимира Мономаха животворящим крестом, венцем царским и диадимою, еже древле тема животворящим крестом, венцем царским и диадимою венчан бысть на царство русское прародитель его князь великий Владимир»⁴⁴.

У писцових книгах знаходимо опис вінчання на царство Олексія Михайлова: «В лето... великий государь и царь великий князь Алексей Михайлович изволил венчаться царским пресветлым венцем и святыми бармами, еже есть диадимою, по древнему царскому чину»⁴⁵.

У царя Федора Олексійовича теж були: «диадима первого наряду», «диадима второго наряду», «диадима золотая греческого дела», «диадима с образами святого Спаса, Богородицы, Предтечи, архангелов» и т. д.⁴⁶ Остання діадема з деісусом, хоч і не мала такої форми як древньоруські, а була скоріше всього бармами, але той факт, що символом царської влади був все той же деісус, вказує на прямий зв'язок змісту князівських релігій часів Київської Русі з релігіями московських царів.

Обряд вінчання на князівський престол, очевидно, був перенесений також у весільний обряд. Звідси і назви молодих — «князь і княгиня»⁴⁷. Звідси і схожість, звичайно лише за формою, руських дівочих весільних вінців з древньоруськими діадемами. Остання обставина, очевидно, і дала підстави деяким дослідникам відносити діадеми виключно до жіночих прикрас.

Із усього сказаного вище можна зробити такі висновки:

I. Діадеми з певними символами завжди, на всіх етапах розвитку суспільства були інсігніями царів. Київська Русь не була та й не могла бути в цьому винятком. Є всі підстави гадати, що в Київській Русі подібні діадеми були атрибутами князівської влади.

II. Твердження про те, що діадеми з вищезазначеними зображеннями були принадлежністю жіночого убору, немає під собою достатніх підстав. Серед тисячі жіночих прикрас немає жодного предмета з зображенням деісуза. Жінки мали право прикрашатись діадемами, очевидно, лише в тому випадку, якщо вони були княгинями, або ж дружинами князів.

Переконливим доказом цьому можуть бути зображення на мініатюрах Ярополка і його дружини, царя Георгія III і цариці Тамари, Юстініана і Феодори.

Б а р м и. Не менш важливим і цікавим, але не більш з'ясованим, залишається питання про принадлежність і функціональне призначення древньоруських барм, які почали траплятися при розкопках або у випадкових знахідках скарбів, починаючи з 30-х років XIX ст. Тоді ж вони дістали свою назву. Як правило, кожна знахідка барм мала по кілька округлих медальйонів з зображеннями, які становили певну сюжетну і декоративну композицію.

I. В 1822 р. на місці древньоруського міста Рязані було відкрито знаменитий скарб золотих речей. До його складу входило одинадцять золотих медальйонів з емалевими зображеннями святих: матері божої, Христа, св. мученика Гліба (рис. 5), великомучениці Варвари і т. д. Велика кількість медальйонів, а також різниця в їх формах і розмірах, свідчить про те, що тут є не один набір медальйонів, а щонайменше два⁴⁸. Перший набір складається з трьох медальйонів (табл. I), другий — з

⁴⁴ Летопись Никоновского списка, СПБ, 1769, ч. VII, стор. 50—52 (цит. за Савватівським).

⁴⁵ П. Савватівський, Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, СПБ, 1896, стор. 5.

⁴⁶ Там же, стор. 32.

⁴⁷ Д. И. Прозоровский, вказ. праця, Труды III АС, т. I., стор. 157.

⁴⁸ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПБ, 1896, стор. 153.

шести. Знайдені тут намистини, оздоблені сканню і перлинами, очевидно, також відносились до цих двох наборів медальйонів.

Перше визначення речам рязанського скарбу 1822 р. було дане К. Калайдовичем. Він відніс їх до церемоніальних великої князівських прикрас і назвав бармами⁴⁹. Всі наступні знахідки такого типу входили в літературу під цією назвою.

Рис. 5. Медальйон з зображенням Гліба.

II. В 1868 р. в тій же Рязані було виявлено ще два набори барм. Перший набір мав два медальйони з емалевими зображеннями спаса і богородиці⁵⁰, другий — п'ять медальйонів, виготовлених із срібла і прикрашених розквітлими декоративними хрестами. Характерно, що вони були знайдені поблизу залишків князівського терему, а також собору Бориса і Гліба⁵¹ (табл. II).

III. В 1924 р. у Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря було відкрито скарб золотих речей. Головними предметами цього скарбу були два округлі медальйони з емалевими зображеннями Христа і св. Мученика⁵².

IV. В 1842 р. при плануванні майданчика навколо нової Десятинної церкви виявлено величезний скарб, серед речей якого були «кольо-

⁴⁹ К. Ф. Калайдович, Письма к А. Малиновскому об археологических исследованиях Рязанской губернии, М., 1823, стор. 7.

⁵⁰ Н. П. Кондаков, вказ. праця, стор. 153.

⁵¹ Там же, стор. 111.

⁵² Там же, стор. 101.

Табл. 1. Барми. Старорязанский скараб 1822 г.

рові зображення людських осіб на манер святих». На одному медальйоні овальної форми, який мав жгутову рамочку по краю, а зверху пропущину для ланцюжка, було зображення Христа з євангелієм і буквами ІС. ХС.⁵³

V. В 1880 р. в скарбі, який було виявлено по вулиці В. Житомирська, знаходилося три медальйони з емалевими зображеннями деісусного чину⁵⁴ (табл. III).

VI. У скарбі 1938 р., виявленому по вулиці М. Житомирській, було

Табл. II. Барми. Старорязанський скарб 1868 р.

знайдено срібний позолочений медальйон з рельєфним зображенням Богоматері. Від бусиноподібного вушка залишилось лише дві петельки⁵⁵.

VII. У скарбі 1939 р., виявленому на Стрілецькій вулиці, було три медальйони, виконані чернью. На двох з них були зображення Богома-

⁵³ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 106.

⁵⁴ Н. П. Кондаков, вказ. праця, стор. 117.

⁵⁵ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 114.

тері і архангела, а третій медальйон був інкрустований великими каменями⁵⁶.

VIII. В 1837 р. у м. Володимирі, на території древнього Ветшаного міста, поблизу Срібних воріт, відкрито скарб, найбільш значними предметами якого були два набори медальйонів від барм; один з зображенням деісусного чину, другий з зображеннями орнаментальних розквітліх хрестів.

IX. В 1865 р. на тій же території були знайдені фрагменти чотирьох

Табл. III. Барми. Київ, вул. Велика Житомирська, скарб 1880 р.

або п'яти срібних медальйонів, біля яких знаходились позолочені намистини. На медальйонах були зображені архангели⁵⁷.

X. В 1850 р. при земляних роботах в Чернігові було знайдено скарб. До його складу входив срібний медальйон (від барм) з зображенням розквітлого декоративного хреста⁵⁸.

XI. В 1892 р. біля с. Сільці, Староруського району, недалеко від Новогорода, було знайдено скарб, до складу якого входили срібні округлі медальйони від барм. Всі п'ять медальйонів були прикрашені розквітліми декоративними хрестами⁵⁹ (табл. IV).

XII. В 1851 р. недалеко від м. Суздаля А. С. Уваровим був знайдений скарб, в якому знаходились срібні круглі медальйони, оздоблені чернью (6 штук). На п'яти медальйонах є зображення розквітліх декоративних хрестів, на одному — поясне зображення юного мученика⁶⁰ (табл. V).

XIII. В 1908 р. біля с. Стара Буда, колишньої Київської губернії, було виявлено скарб в глиняному горшку з чотирма срібними круглими медальйонами. На одному з них зображений Ісус Христос, на другому — матір божа (нечватає Предтечі), на третьому і четвертому медальйонах — зображені декоративні хрести⁶¹.

XIV. В 1891 р. на городищі Княжа гора, Київської губернії, Н. Ф. Беляшевським був знайдений скарб, в якому знаходились два круглі золотих медальйони з зображеннями Богоматері і Предтечі (деісус), виконані перегородчатою емаллю з перлинами навколо щитка⁶².

XV. В 1903 р. біля с. Кам'яний Брід, колишньої Київської губернії, при прокладці дороги було знайдено скарб. Головним предметом цього

⁵⁶ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, стор. 119.

⁵⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 110.

⁵⁸ Там же, стор. 108.

⁵⁹ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 149.

⁶⁰ Там же, стор. 147.

⁶¹ Там же, стор. 126.

⁶² Н. Ф. Беляшевский, Замечательный клад великорусской эпохи, АЛЮР, 1901, стор. 156.

скарбу була золота шийна гривна, що складалася з спаяних круглих медальйонів з емалевими зображеннями ликів деіусного чину⁶³ (рис. 6).

XVI. В 1888 р. в с. Сласо-Болгари, Казанської губернії, в знайденому скарбі ювелірних речей було 9 круглих медальйонів із срібла, покритих позолотою, які становили набір величного оплеччя або барми. Ме-

Табл. IV.

1—3 —барми. Новгородський скарб. 1892 р.; 4—медальйон з зображенням Христа.

дальйони на лицьовій стороні мають візерунки з різних варіантів рисунка хреста, основа якого роздається на дві гілки⁶⁴.

Отже, в значній кількості древньоруських центрів були зроблені знахідки барм. Зображення деіусних композицій на них означали, очевидно, те ж саме, що й зображення деіуса на діадемах та інших князівських речах. Таким чином, те, що сказано з приводу приналежності і призначення діадем, справедливо може бути віднесено і до барм.

⁶³ А. С. Гущин, Памятники художественного ремесла X—XIII вв., Л., 1936, стор. 59.

⁶⁴ Там же, стор. 81—82.

У деяких випадках барми були виявлені разом з діадемами (на приклад, в Сахнівці). Цей факт свідчить про те, що в таких випадках перед нами князівський скарб з повним набором князівських регалій.

Навряд чи можна сумніватись в тому, що барми, які становлять групу князівських речей, дуже споріднених за своїм змістом з діадемами,

Табл. V. Суздалське оплеччя.

були також і символами князівської влади. Такої думки у свій час додержувались К. Калайдович, А. Оленін,⁶⁵ Д. Прозоровський, Сабінін⁶⁶ та ін. Довгий час вона вважалась вірною і не піддавалась сумнівам.

⁶⁵ А. Оленін, Рязанские древности, СПБ, 1831, стор. 18—20.

⁶⁶ Сабінін, О бармах, Русский исторический сборник, М., 1838, т. III, «Бармы могут означать и оплечья и головные украшения — диадему, а также конечные украшения платьев», стор. 305.

Проте в кінці минулого століття Н. П. Кондаковим, а в останній час Г. Ф. Корзухіною були висловлені деякі сумніви як щодо правильності терміну «барми» (Н. П. Кондаков), так і щодо їх приналежності і призначення (Г. Ф. Корзухіна).

«Щодо барм,— писав Н. П. Кондаков,— то ми прийшли до остаточного висновку, що слово барма походить від скорочення слова багор.

Рис. 6. Золоте оплеччя з Кам'яного Брода.

ма, а це слово, що означає пурпурну тасьму по краю одежі, бортах, комірі і т. д., в свою чергу, походить від слів багор, багровий, багряний» і т. д.⁶⁷ Виводячи слово барма з стародавніх руських слів, Н. П. Кондаков не поширив його на округлі медальйони з зображеннями. Він говорить, що назва барми, під якою ввійшли в науку медальйони з зображеннями, є лише плід непорозуміння і що вони були охрещені першою назвою, яка прийшла в голову, без будь-якого аналізу⁶⁸.

Проте дослідження Н. П. Кондакова в цьому питанні так і не привели до перегляду думок про правильність терміну. Не запропонувавши

⁶⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 85, 160.

⁶⁸ Там же, стор. 85, 160.

цим медальйонам іншого терміну, він по суті не зміг довести і невірність попереднього терміну «барми». Через це і після виходу в світ праці Н. П. Кондакова «Русские клады» медальйони з зображеннями зберегли свою стару назву.

Зовсім інше тлумачення запропонувала Г. Ф. Корзухіна. Вона пов'язує термін барми з шведським словом *Bart* — груди і додає, що там і досі плаття молодої називається *Bart Kläde*. У зв'язку з цим, на її думку, вважати барми церемоніальним князівським і обов'язково чоловічим убором немає ніяких підстав⁶⁹. Говорячи, що барми могли потрапити на Русь в XI ст., коли знатні вікінги подовгу гостювали при дворі київських князів, а жінкою Ярослава була Інгегерда, Г. Ф. Корзухіна не пояснює, хто привіз їх із Скандинавії і хто їх став носити на Русі. Правда, в іншому місці вона заявляє, що відносити термін «барми» до округлих медальйонів з зображеннями немає підстав, і що їх скоріше всього можна назвати монистом, а отже і віднести до жіночого убору⁷⁰.

Спробуємо розібратись, яке ж припущення з висловленіх вище найбільш вірогідне. Твердження Н. П. Кондакова про те, що округлі медальйони були названі бармами чисто випадково, навряд чи справедливе. Звичайно, ні К. Калайдович, ні А. Оленін, ні інші дослідники, очевидно, не могли назвати чудові знахідки рязанського скарбу бармами, не маючи на те підстав. Адже відомо, що слово «барма» зустрічається в письмових джерелах уже на початку XIV ст. Так, в 1328 р. московський князь Іван Калита відказав своєму сину Іоану «коць великий с бармами», а другому сину Андрію «скарлатное портище сажено сь бармами»⁷¹. Цілком можливо, що барми як термін, а тим більше як прикраса, були відомі на Русі і значно раніше. Відомо, що чернігівський князь Михайло в 1245 р., відмовляючись іти на поклін до татар, зняв з себе коць, кинув його до ніг князів і сказав: «Примите славу света сего»⁷². Мабуть, що коць князя чернігівського був не просто багато оздоблений, а й виражав його князівські відзнаки.

Більш детальні дані про барми та їх використання дають нам письмові джерела часів Московської Русі. Так, при вінчанні на престол Дмитра Івановича в 1498 р. серед Успенського собору був поставлений налой, а на ньому поклали «шапку да бармы, да покрыли ширинкою»⁷³. В цьому випадку барми цілком певно зв'язуються з ім'ям царя під час його вінчання на престол. Слід відзначити, що барми не були нашиті на якийсь одяг, а являли собою цілком самостійне церемоніальне оздоблення. І ця традиція, напевне, виникла задовго до виникнення Московської Русі. Підтвердженням цьому може бути відома повість від 1551 р. «О присылке Владимиру Мономаху Константином Мономахом царских утварей», написана на дверях царського місця в московському Успенському соборі. В цій повісті сказано, що Костянтин велів принести: «Ожерелья, сиречь святые багормы, иже на плещу своего ношаще»⁷⁴.

Цінні дані про принадлежність і призначення барм у Московській Русі ми знаходимо і в роботі під редакцією В. Прохорова⁷⁵.

Насамперед, слід спинитись на зображеннях царя XVI ст. в Софії Новгородській. Із опису царського одягу видно, що цар був у шапочці, в платті з пристібним оплеччям або бармами. Цар Михайло Федорович при вінчанні на царський престол був у кафтані, шитому золотом, а також накладних бармах з зображенням десуса. У царя Федора Олек-

⁶⁹ Г. Ф. Корзухіна, Русские клады, М., 1954, стор. 57.

⁷⁰ Там же, стор. 56.

⁷¹ Собрание государственных грамот и договоров, М., 1813, ч. I, стор. 32 (цит. за П. Савватієм, вказ. праця, стор. 7).

⁷² Софіевский временник, М., 1820, ч. I, стор. 269 (цит. за І. Забеліним, Домашний быт русских царей, М., 1915, стор. 432).

⁷³ П. Савватієв, вказ. праця, стор. 24.

⁷⁴ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПБ, 1896, стор. 163.

⁷⁵ В. Прохоров, Матеріали по істории русских одягів, СПБ, 1881, стор. 13, 41.

сійовича була діадема (тобто барми) з зображенням Спаса, Богородиці, архангелів і т. д.⁷⁶

Таким чином, із всього сказаного вище ми бачимо, що барми Московської Русі скрізь згадуються тільки з іменем осіб царського сану. І хоч до нас не дійшли барми цього часу, письмові джерела описують їх як нагрудне оздоблення з зображенням десуса.

Термін «барми», проти якого в свій час виступав Н. П. Кондаков, а тепер Г. Ф. Корзухіна, зустрічається, як це вказується вище, лише на початку XIV ст. Проте час появи терміну ні в якому разі не можна зв'язувати з часом виникнення самої прикраси. Ця порівняно пізня згадка ні в якій мірі не може бути підставою для доказу того, що слово «барми» з'явились на Русі не раніше XIV ст. Проте якраз відсутність цього слова в письмових джерелах Київської Русі і дала привід окремим дослідникам шукати для округлих медальйонів інший термін.

Так, Г. Ф. Корзухіна запропонувала для медальйонів з зображенням термін «монисто». Проте, на нашу думку, навряд чи цей термін міг вживатись у древній Русі по відношенню до округлих золотих і срібних медальйонів з зображеннями. Відомо, що монисто походить від древньоіндійського слова маніс і означає намисто з перлин та дорогоцінних каменів⁷⁷. Подібне визначення мониста ми знаходимо і у відомій праці П. Савваітова. Монисто — від східного слова мані — дорогоцінний камінь⁷⁸. Звичайно, не виключена можливість, що до складу мониста могли входити і якісь бляшки, монети і т. ін., але називати монистом золоті і срібні округлі медальйони з зображенням святих, очевидно, не можна. Замість того, щоб відшукувати для них назви, під якими вони ніде не зустрічаються в літературі ні в Київській, ні в Московській Русі, вірніше було б називати їх тією назвою, тим терміном, який вони мали в Московській Русі і під якими (не безпідставно) стали так широко відомі в археологічній літературі — бармами.

Коли з'явились барми на Русі, певно сказати не можна. Один з дослідників Московської збройної палати А. О. Вельтман писав, що царський чин — золотий вінець, святі барми, держави, ланцюги при житворящому хресті збереглися з 988 р. і по цей час.⁷⁹ Дослідник висловив думку, що князівські регалії, в тому числі і барми, прийшли до нас з Візантії тоді, коли Русь приймала християнство. Такої ж думки був і Д. Прозоровський⁸⁰. Вірогідність такої думки цілком очевидна.

Проте не виключена можливість, що прикраси типу древньоруських барм потрапили на Русь і в більш ранні часи. Відомо, що ще в пору пізньої римської імперії встановився тип особливого шийного оздоблення з круглих блях, які носились на ланцюгу і означали знаки особистої гідності. Ця прикраса складалась не з каменів і перлинних намистин, а з різновеликих блях, які були прикрашені філігранню, перлами, дорогоцінними каменями і мали вигляд округлих медальйонів⁸¹. Такі прикраси, оплеччя, були звичайними подарунками Візантії варварським князям. В цьому відношенні значний інтерес являє медальйон Іовіана, знайдений в Борочицькому скарбі. Цей медальйон, виготовлений в IV ст. із світложового золота, прикрашений філігранню, зернью і дорогоцінними каменями, нагадує принцип оздоблення древньоруських медальйонів від барм. Такі золоті медальйони імператорського часу призначалися для подарунків прибічникам імператора і вождям тих племен, яких хотіла задобрити імперія⁸².

⁷² М. А. Тиханова, Борочицький клад, СА, XXV, М., 1956, стор. 310—313.

⁷⁶ П. Савватіов, вказ. праця, стор. 32.

⁷⁷ И. Забелин, История русской жизни, М., 1912, стор. 359.

⁷⁸ П. Савватіов, вказ. праця, стор. 78.

⁷⁹ А. О. Вельтман, Московская оружейная палата, М., 1860, стор. 27—30.

⁸⁰ Д. И. Прозоровский, вказ. праця, Труды ШАС, т. II, стор. 146.

⁸¹ Н. П. Кондаков, Русские клады, СПБ, 1896, стор. 166.

Раннім прототипом наших барм може бути також медальйон з Глодського скарбу. Останній був оздоблений перлинами, мав проушину і носився на золотому ланцюгу⁸³. Пізніше ці оплеччя — барми стали прикрашатися емалевими іконками і, можливо, уже в цьому вигляді потрапляли на Русь, де стали приналежністю князів,⁸⁴ як емблема їх влади⁸⁵.

В 1894 р. недалеко від м. Таганчі, Канівського повіту, Київської губернії, в районі між Россю і Россавою, в курганному похованні знатного воїна або князя було виявлено круглий медальйон з іконою, виготовлений з позолоченого срібла (табл. 4). Медальйон має рельєфне зображення Ісуса Христа з євангелієм і може бути датований VIII ст. І. Хойновський писав, що всі предмети поховання становили атрибути князівської влади. Медальйон з зображенням Христа означав символ мудрості божої і був, очевидно, подарований візантійським імператором князю росів, хоч останній ще і не був християнином⁸⁶.

Твердження Г. Ф. Корзухіної, що барми потрапили на Русь лише тоді, коли знатні вікінги подовгу гостювали при дворі київських князів, не може вважатись правильним. Дійсно, в старожитностях Швеції ми знаходимо кілька екземплярів барм, виготовлених із срібла і прикрашених декоративними розквітлими хрестами, які мають багато спільногого з такими ж хрестами на наших бармах. Але, як зазначав ще Н. Кондаков, ці скандінавські старожитності самі походять з Русі, або ж були виготовлені за древньоруськими зразками⁸⁷.

Із усього сказаного вище про древньоруські барми напрошується такі висновки: 1) барми Київської Русі були завжди приналежністю князівського убору; 2) вони були не просто декоративними прикрасами, але й символами — емблемами князівської влади.

Знаходження барм з десусом і орнаментальними хрестами у багатьох древньоруських центрах свідчить про те, що барми носили не тільки великі князі, але й удільні, як володарні нащадки першовінчаного.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы принадлежности и функционального назначения древнерусских диадем и барм.

Диадемы найдены в восьми пунктах. По изображениям, они делятся на три группы: диадемы с изображением десуса; диадемы с изображением мифологического сюжета; диадемы с орнаментальными мотивами. Сопоставление древнерусских диадем с коронами византийских императоров, анализ изображений на диадемах и на других княжеских вещах, а также форма диадем, напоминающая короны, позволили сделать вывод о том, что рассмотренные выше диадемы были венцами — коронами древнерусских князей.

Отдельную группу княжеских вещей, родственных диадемам по изображениям, составляют бармы — круглые медальоны с изображениями ликов десусного чина, а также орнаментальных крестов. Они встречаются при раскопках многих древнерусских центров. Всего археологически засвидетельствовано 16 находок древнерусских барм.

Исходя из анализа смысла десусных колец анализа вещей родственных по значению, а также из письменных упоминаний о бармах можно заключить, что они были принадлежностью княжеского убора.

⁸³ Скреб опрацьовується в Інституті археології АН УРСР і готовиться до публікації.

⁸⁴ И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПБ, 1897, стор. 41.

⁸⁵ Н. П. Кондаков, Изображение княжеской русской семьи в миниатюрах XI в., 1906, стор. 146.

⁸⁶ И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, К., 1896, стор. 118—124.

⁸⁷ Н. П. Кондаков, Русские клады, стор. 172.

В. А. БОГУСЕВИЧ

РОЗКОПКИ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ КРЕМЛІ

Під час обстеження автором у жовтні 1959 р. високого горба (так званого Городка), що домінує над Путивлем, виявлено тут залишки зруйнованої кам'яно-цегляної будівлі домонгольського часу.

Путивльський Городок являє собою горб, що підвищується над дзеркалом Сейму на 100 м. В плані Городок має трапецієвидну форму, площа плато становить приблизно 2,25 га¹. З південної сторони біля підніжжя Городка протікає р. Сейм. Із Сходу Городок захищений глибоким і широким яром, по якому в давнину протікав струмок Путивлька. Із заходу його прикриває яр, а з півночі знаходився великий рів. З Городка відкривається широкий огляд на місто і його околиці. На основі топографії, Городок слід вважати дитинцем древнього Путивля² (рис. 1).

Тепер Городок — міський парк, вхід в який знаходитьться з північно-східного боку (рис. 2). В давнину тут був в'їзд на дитинець. На парковій доріжці, що йде вздовж південного схилу Городка, на віддалі 70 м від його південно-східного кутка залягає викладка площею 25 м² з великих булижників каменів, на яких до цього часу збереглася цем'янка, характерна для древньоруських кам'яних споруд.

На другій парковій доріжці, що йде від південного фасаду Городка в північному напрямі, на віддалі 60 м від південного краю, є велике скupчення уламків цегли, розміри якої типові для цегли XII ст.

Ці спостереження навели автора на думку про те, що на дитинці древнього Путивля, де повинен був находитись князівський двір, збереглись залишки якоїсь кам'яної споруди XII—XIII ст.

В дореволюційний час археологічних розкопок в Городку не проводилось. У письмових джерелах також не згадується про Путивль у часи татарської навали. Із більш пізніх повідомлень було відомо, що в XV—XVII ст. у Городку знаходився дерев'яний Спасо-Преображенський монастир³, який згодом кілька раз перебудовувався. В 1770 р. монастир було ліквідовано і його функції передано Духовому монастирю на посаді, кам'яна церква якого стала називатись Преображенським собором.

В XIX ст. під час будівництва тюрми на місці Преображенського монастиря в північно-східній частині Городка спостереженнями було встановлено, що культурний шар тут досягає 1,5 м⁴. На південь від тюрми в 1883—1884 рр. під час посадки дерев тут було виявлено древнє цегляне склепіння, яке згодом засипали знову⁵.

¹ По лінії північ—південь плато Городка досягає 175 м; південна границя горба тягнеться на 150 м.

² План Путивля 1784 р., зроблений до перепланування міста, зберіг виразні риси древньої топографії, що склалася ще в домонгольські часи. Від дитинця вулиці йшли радіально до зовнішньої оборонної лінії посаду-острога.

³ И. Левицкий, Город Путивль, Труды XII АС, 1902, т. III, М., 1905, стор. 120.

⁴ Там же, стор. 120.

⁵ Там же, стор. 145.

З метою з'ясування характеру культурного шару в південно-західній частині Городка восени 1959 р. автор провів розвідкові розкопки, де знайшов різні речі XI—XVI ст.⁶ Серед знахідок були куски рожевої цем'янки домонгольського часу та уламки цегли XII ст., в тому числі лекальна цегла (заокруглена) від напівколон, що прикрашали стіни будинку. Тоді ж були виявлені і деякі частини південної, західної і північної стіни будинку. Привертав до себе увагу частково розкопаний півкруглий виступ південної стіни, який нагадував апсиду. Але відкриті фрагменти будинку не дозволяли встановити його форму і розміри. Більш повну

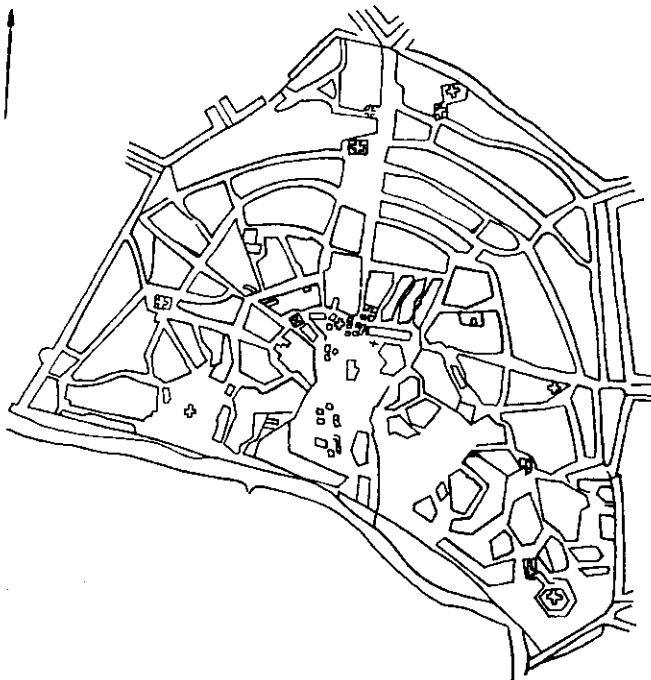

Рис. 1. План м. Путівля до 1784 р.

уяву про пам'ятку дали стаціонарні розкопки 1960 р.⁷ При цьому з'ясувалось, що південно-західний і південно-східний кути будинку були пошкоджені ямами скарбочукачів XIX ст. Стіна притвору, що примикала до основної частини будівлі із заходу, не збереглась. Незважаючи на ці пошкодження, все ж таки можна з'ясувати тип споруди (рис. 3).

Основна частина споруди являє прямоугольник. Його розміри, включаючи товщину стіни, по лінії північ—південь становлять 18 м, а із заходу на схід — 20 м.

Особливістю споруди є два півкруглі виступи (типу апсид) на південній і північній стінці. Східний фасад має три півкруглі виступи (олтарні півкруги-апсиди).

⁶ Роботи здійснювались автором з ініціативи директора Путівльського краєзнавчого музею Є. Г. Нефедовського на кошти Обласного управління культури м. Сум.

⁷ В складі Путівльської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР і Сумського обласного краєзнавчого музею працювали В. А. Богусевич — начальник, Е. С. Кошова — заступник начальника, старший науковий співробітник Сумського музею, Е. Н. Селицька — старший науковий співробітник Конотопського музею, Г. С. Долгін — директор Сумського обласного музею, Б. Л. Корогод — старший науковий співробітник Путівльського музею; А. І. Калугін — старший архітектор Київських республіканських майстерень; лаборанти: С. М. Лутіна — студентка КДУ, Н. К. Ейдельман — студентка КХІ.

До складу західного фасаду будівлі входив притвор, загальні розміри якого не цілком ясні, тому що західна його стіна пошкоджена.

Фундамент будівлі лежить на двох рядах колотих булижних каменів. Однак верхня частина фундаменту складена з цегли на цем'янці; так само як і кам'яна частина фундаментів. Первісна кам'яна субструкція фундаменту мала форму прямокутника, до якого з півночі і півдня примикали напівкруглі виступи, а з сходу — олтарні півкруги.

Дослідження кладки стін показало, що стіни за винятком олтарних виступів, а також північних й південних півкругів, спочатку були в два

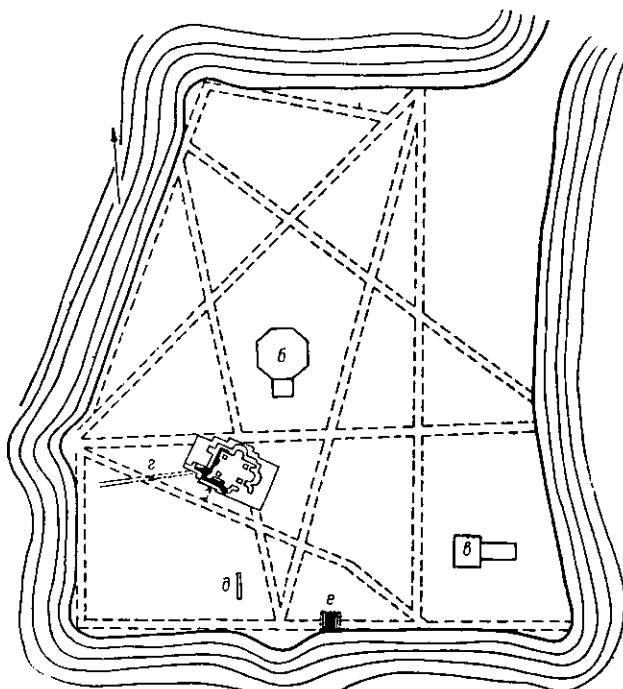

Рис. 2. План Городка.

а—розкопки 1960 р.; б—тансилощадка; в—ресторан «Сейм»;
г—траншея 1959 р.; д—траншея 1959 р.; е—кам'яна викладка.

рази тонші, і мали ширину 1—1,1 м. При потовщенні стін західна досягла 2—2,1 м, а північна і південна (фасадна сторона) — 1,7 м. Яскравим показником цього є численні складні пілястри (рис. 4), що були закладені під час потовщення стін. Такі пілястри в потовщений стіні фасаду були зроблені заново. Цегла як первісної, так і потовщеної стінки має однакові розміри і знаки. Це вказує на те, що потовщення стін робилось у процесі будівництва споруди, коли вирішено було, очевидно, збільшити висоту будинку.

Стіни притвору теж потовщені вдвічі. Це свідчить про те, що притвор також був дуже високий. Заходна його стінка, як уже відзначалось, не збереглась і через це судити про загальні розміри притвору можна тільки умовно. Остаточний характер притвору (рис. 5) буде з'ясований тільки після спеціальних розкопок, тому що цілі блоки кладки впали в глибокий котлован, що знаходиться на захід від притвору.

В середині будівлі збереглась основа чотирьох восьмигранних стовпів. Вони складені з цегли на цем'янці, а в нижній частині — з блоків колотого каменю. Ширина стовпів 1,3—1,4 м, висота кам'яної субструкції — 1,5 м. Кутові грані мають 0,3 м. Стовпі розташовані в кутках прямокутника. Віддаль між ними з півночі на південь 4 м, а із заходу на схід — 5 м. Стовпі розташовані по лінії пілястр (рис. 6), по краях (із заходу і сходу) північного і південного півкругів.

Складні пілястри будівлі викладені з лекальної цегли, що закінчується напів- і четвертиною круга (рис. 7). Застосування такої цегли для пілястр особливо характерне для споруд Смоленська, Чернігова і Новгород-Сіверська кінця XII ст. Проте в цей час воно відоме і в деяких пам'ятках Києва, Новгорода і Володимира на Клязьмі. Виявлення їх на путівльському цегляному будинку є доказом про належність його до кінця XII ст.

Другою важливою особливістю, що зв'язує путівльську архітектурну пам'ятку з чернігово-смоленським будівництвом, є численні рельєфні знаки і клейма на цеглі. Під час розкопок 1959 і 1960 рр. було зібрано

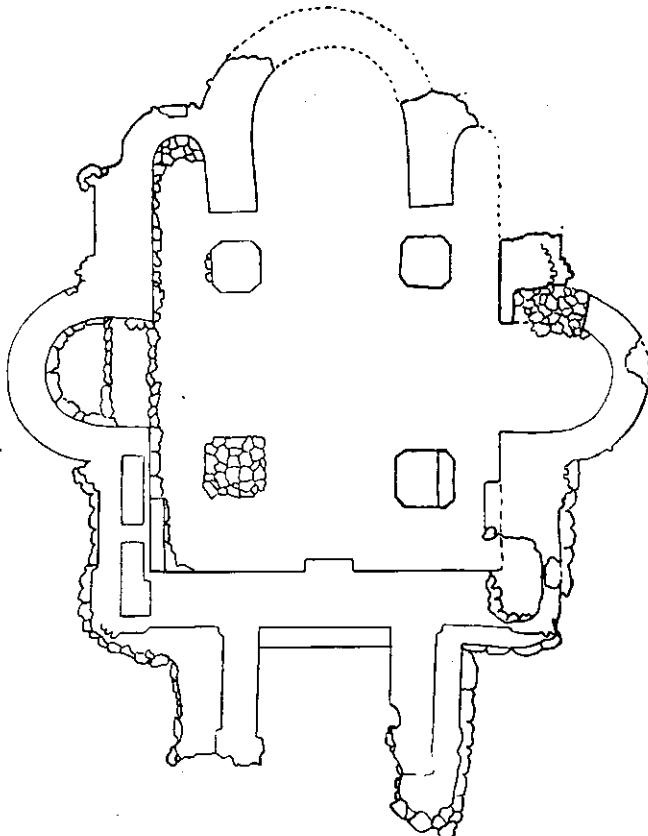

Рис. 3. План храму XII ст. в Путівлі.

140 цеглин із знаками і клеймами, які розподіляються на дві групи: князівські знаки і букви та знаки майстрів. До перших належать рідкісні, дуже складні зображення із букв і знаків, які не мають прямих аналогій. Такі зображення представлені тільки чотирма екземплярами. В центрі однієї цеглини зображується два двозубці. Лівий з них має більш складну форму. По сторонах двозубців у двох горизонтальних рядах розташовані групи букв. У верхньому рядку зліва направо і лівіше двозубців знаходяться дві букви — А Т, а справа — НІС. В нижньому рядку стоять зліва від двозубців — А Д, справа — А Г і далі Т (?) ОЧ (?) (рис. 8).

Що означають ці букви — сказати важко. Здається, що тут маємо справу з раніш невідомим знаком одного з новгород-сіверських князів — будівників путівльської споруди з цегли.

Інші князівські знаки більш звичайні, це — двозубці і тризубці. Різновидностей знаків налічується 17. Одні знаки трапляються дуже часто, інші — в незначній кількості. Найбільш поширеним є знак із двох

хрестиків. Він є на цеглі, що повністю зберегла торцеву сторону. На ній розташовані два простих малих хрестики (на 3,5 см від кінця) і з точною віддаллю між ними (близько 5,5 см). Розміри перехрестя ста-

Рис. 4. Південна стінка путівльського храму XII ст. з подвоєною пілястрою.

Рис. 5. Південна стіна притвору путівльського храму XII ст.

новлять 3,5 см, розміри цегли — 28×20×5 см. Такий знак трапився на 17 уламках цеглин. Аналогічний знак відомий на цеглі чернігівського собору Єлецького монастиря⁸. Б. О. Рибаков вважає, що ці знаки «зв'язані з єпіскопськими цегельнями»⁹. Цілком можливо, що в другій половині XII ст. чернігівські єпіскопські майстри виконували замовлення

⁸ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, стор. 89, рис. 51.

⁹ Там же, стор. 90.

на виготовлення цегли для путівльського кам'яного будівництва князя Ігоря Святославича.

14 екземплярами представлений знак у вигляді вертикального стовпчика, вміщеного на торці тичкової частини цегли. Можна було бачити, що цей знак вміщений на обох типах цегли, яка використовувалася у Путівлі. Він зроблений, наприклад, на торці цегли розмірами $20,5 \times 5$ см, а також на торці цегли розміром 16×6 см.

Знак у вигляді стовпчика теж зв'язується з Черніговом. Він виявлений нами під час розкопок (1951 р.) кам'яного терему кінця XI ст.¹⁰ в Чернігові. Ця будівля може бути віднесена до будівництва на дворі князя Давида Святославича. Такий же знак виявлений на цеглах Михайлівської божниці, побудованої у 1098 р. Володимиром Мономахом на князівському дворі Остерського городка.

Знак у вигляді двох паличок, косо поставлених на середину торця цегли, знайдений на чотирьох фрагментах цегли. Прототипи цих знаків трапляються в згаданих чернігівських і остерських спорудах кінця XI ст. Тризубець, звернутий донизу, зроблений на торцях цегли розмірами 16×4 см і 14×4 см. Знак поставлений на середину цегли. Такого типу знахи відомі з будівель Чернігова і Смоленська в XII ст.

Досить численними є уламки цегли із знаками у вигляді слов'янських букв. Бувають зображення одної або кількох букв (рис. 9).

Розгляд конструктивних особливостей путівльського храму змушує шукати аналогії як серед древньоруських, так і

Рис. 6. Південна половина храму XII ст. в Путівлі.

закордонних пам'яток. Важливо відзначити, що серед древньоруської архітектури X—XIII ст. немає жодної кам'яної споруди аналогічного конструктивного типу.

Історики архітектури вказують на близькі зв'язки між двома типами центрічних споруд VI—XVII ст. н. е., а саме — спорудами круглого плану, ротондами і спорудами хрестового типу, із заокругленими кінцями рукавів, так званими тетраконхами або триконхами. Останні мають найближче відношення до питання про походження форми путівльського дворового храму XII ст.

В Галицькій і Волинській землях XII—XIII ст. зустрічаємо тип споруд не поширеніх в інших руських землях. Це споруди круглого плану — ротонди, іноді із заокругленими виступами — конхами¹¹.

¹⁰ В. А. Богусевич, Н. В. Холостенко, Черниговские каменные дворцы XI—XII вв., КСИА, вып. 1, 1952, стор. 35.

¹¹ А. И. Некрасов (Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVII вв., М., 1936, стор. 177) зумів помітити в південно-західній Русі ротонdalні і чотирикон-

Такого типу храми відомі в Х—ХII ст. у Польщі і Чехії, з якими межували Галицьке і Волинське князівства. Отже, це свідчить про тісні зв'язки в галузі матеріальної культури названих земель.

В Польщі (Гнезно і Краків) кілька кам'яних будівель типу тетраконх відомо в Х—XI ст.¹² В Югославії (Далмація) в м. Нін споруда типу триконха існувала в XI ст.¹³ Триконхальна невелика церквіка XII ст. збереглася в Празі¹⁴.

Численні аналогії гнезнеській церкві наводить Вітольд Дальбор із західноєвропейських країн¹⁵. До них, зокрема, належить і кам'яний храм у Путівлі.

Рис. 7. Пілястра північної стіни путівльського храму XII ст.

У зв'язку з археологічними розкопками 1959—1960 рр. на путівльському Городку необхідно з'ясувати історичні факти і події, які відносяться до Путівля другої половини XII ст.

На жаль, Путівль є одним із слабо вивчених древньоруських міст, хоч його дослідження може вестись на підставі цікавих письмових джерел і не менш цікавих археологічних пам'яток.

У вивченні древнього Путівля дуже велике значення має питання про путівльський князівський двір XII ст. і його пам'ятки.

Перша і єдина літописна згадка про цей двір відноситься до 1146 р.¹⁶

хіальні споруди. Він пише: «Тільки в кінці XV ст., коли вже можна говорити про українське мистецтво, на ґрунті України виникають пам'ятки, що виходять з польсько-чеських прототипів. Сюди, насамперед, відносяться Сутковецька церква на Волині (біля 1476 р.), яка являє фортецю з прямокутного центрального приміщення з крутим похиленою покрівлею і, щотирма напівбаштами, що приросли до неї з кожної сторони». Цікаво відзначити, що в XVI—XVIII ст. архітектурні форми путівльської споруди широко застосовувались в кам'яну і дерев'яну будівництві України.

¹² Witold Dolbar, Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie, Światowit, т. XXI, Warszawa, 1955, стор. 189, рис. 10; стор. 100, рис. 12.

¹³ Там же, стор. 197, рис. 21; J. Strzygowski, Die Altslawische Kunst, Augsburg, 1919, стор. 101, рис. 77—78.

¹⁴ Chalupiecki, Cvet, Mend, Praga romanska, стор. 195, 196, рис. 19, 20.

¹⁵ Witold Dolbar, вказ. праця, стор. 210, рис. 37; стор. 211, рис. 38; стор. 212, рис. 30; стор. 194; рис. 18; стор. 192, рис. 16.

¹⁶ Летопись по Іпатьевскому списку, СПБ, 1871, стор. 236.

Під цим роком літопис розповідає про облогу Путівля військом кількох князів, які воювали проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича¹⁷.

В 1146 р. Путівль був обложений військами київського великого князя Ізяслава Мстиславича, його сина Мстислава Ізяславича і чернігівських князів — Володимира Давидовича та Ізяслава Давидовича. Після тривалого захисту місто здалося при умові, що його жителі не будуть взяті в полон і пограбовані. Ізяслав, який стояв на чолі війська, що обложили Путівль, цілувах хрест, тобто дав урочисту клятву не чіпати жителів Путівля. Проте путівльський двір новгород-сіверського князя Святослава Ольговича був пограбований. Переможці розділили майно, запаси і челядь цього двора на чотири частини, тобто відповідно до кількості князів, що воювали проти Путівля¹⁸.

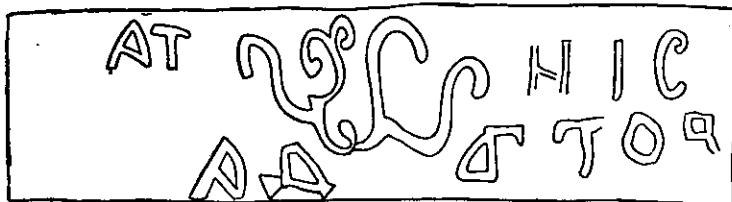

Рис. 8. Князівський знак на цеглі путівльського храму XII ст.

Зміст і послідовність подій не залишає сумніву в тому, що двір новгород-сіверського князя¹⁹ в 1146 р. знаходився в Путівлі. Однак в історичній літературі існує помилкова думка про те, що цей багатий двір знаходився десь в околицях Путівля. Така думка була висловлена Б. Д. Грековим. Інші дослідники, як правило, погоджуються з ним. Це привело до того, що допутівльський князівський двір не був знайдений і не підлягав археологічним розкопкам.

А втім навіть те, що розповідається в літопису про путівльський двір під 1146 р., є рідкісним описом князівського двору середини XII ст. Б. О. Рибаков вважає, що цей опис зроблений літописцем князя Святослава Ольговича. На його думку, літописець не був майстром слова, зате відзначався бухгалтерською точністю²¹.

Дозволимо собі навести цей текст про пограбування путівльського князівського двору в 1146 р.: «Иту двор Святославъ разделиша на четьре части, и скотнище и бретянице, и товар, и те бе не мочно двигнути, и в погребех было 500 берковсков меду, и вина 80 корчаг; и в церковь Святого Вознесения всю облупиша, сосуды серебряния, и индитьбе и платы служебная, а все шито золотом, и кадильцы две, и кацьи, и евангелие, ковано, и книги и колоколы; и не оставиша ничтоже княжа, по все разделиша, и челяди 7 сот. И приде Святославу весть, оже Изяслав Мстиславич пришел и город его взял, и вся иже в нем Святославле»²².

¹⁷ Путівль і землі по р. Сейму входили тоді до складу Новгород-Сіверського князівства.

¹⁸ Летопис по Ипатьевскому списку, стор. 236, 237; ПСРЛ, т. VII, Воскресенская летопись, стор. 36.

¹⁹ М. М. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 346; М. М. Тихомиров помилково називає Святослава Ольговича чернігівським князем. Насправді, в 1146 р. він був новгород-сіверським князем, а його багатий двір у Путівлі був пограбований його ворогами: чернігівськими князями Давидовичами (Володимиром і Ізяславом), Ізяславом Мстиславичем і його сином.

²¹ Б. А. Рыбаков, Боярин летописец XII века, История СССР, 1959, № 5, стор. 65, 66.

²² ПСРЛ, т. II, Ипатьевская летопись, СПБ, 1843, стор. 27.

Літописець перелічив багатства путівльського князівського двору. Там були казносховища, кладові, погреби з 5000 пудів меду і 80 корчаг вина. Особливо відзначається начиння пограбованої церкви Вознесіння. Вказується велика кількість (700 чоловік) захопленої в полон князівської челяді. Вже одна ця згадка свідчить про великі розміри князівського двору.

На підставі літописних повідомлень можна прослідкувати дальшу долю путівльського двору.

Після описаних подій Путівль був переданий великим київським князем Ізяславом Мстиславичем у володіння чернігівських князів Давидовичів (Володимира і Ізяслава). В результаті перемог Юрія Долгорукого і його союзника Святослава Ольговича в Середньому Придніпров'ї

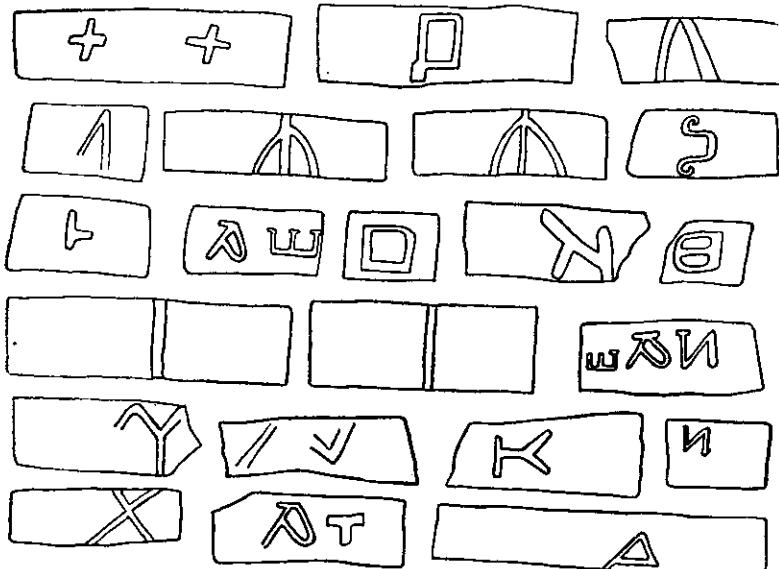

Рис. 9. Знаки на цеглі путівльського храму XII ст.

в 1149 р. чернігівський князь Володимир Давидович на вимогу Юрія Долгорукого змушений був віддати Святославу Ольговичу Курськ з Посейм'ям і Сновську тисячу²³. Звідси випливає, що головне місто Посейм'я — Путівль — в 1149 р. вернулось у володіння Святослава Ольговича.

З цього часу і аж до початку XIII ст. путівльський двір належав новгород-сіверським князям: спочатку Святославу Ольговичу, а потім його сину Ігорю Святославичу — герою «Слова о полку Ігореве».

В 1178 р. після смерті брата Олега Ігор Святославич одержав батьківську вотчину — Новгород-Сіверське князівство. Можна припускати, що до цієї дати Ігор Святославич князював в Путівлі.

Характерно, що через п'ять років (з 1183 р.) в Путівлі на княжому дворі Ігоря Святославича протягом більше двох років жив вигнаний із Галича своїм батьком (Ярославом Осмомислом) Володимир Ярославич, який був шурином новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. В літописі розповідається, що князь Ігор прийняв у Путівлі Володимира Ярославича з великою пишністю і на третій рік Ігорю Святославичу вдалося помирити князя Володимира з батьком²⁴. Ці події протікали перед походом князя Ігоря в половецькі степи у 1185 р. Виступивши з

²³ Летопись по Ипатьевскому списку, СПБ., 1871, стор. 268.

²⁴ ИСРЛ, т. II, стор. 128.

Новгород-Сіверська, князь Ігор з своїми військами йшов на південний схід через Путівль, де до нього приєднався його син Володимир. Звідси видно, що в рік походу на половців син Ігоря Святославича проживав у Путівлі і, очевидно, на князівському дворі. «Труби трубят в Новгороде, стоять стязі в Путівле»²⁵—так описує «Слово о полку Игореве» початок походу князя Ігоря на половців.

«Слово» повідомляє цікаві подrobiці про Путівль, зв'язані з походом Ігоря. Будучи в Путівлі, після того як Ігор попав в полон, його дружина Єфросінія Ярославна оплакувала загибель руських військ в половецьких степах, рані і полон свого чоловіка. Нам здається, що місце «Слова» є вказівкою на події, які відносяться до путівльського князівського двору, де плакала Ярославна: «Ярославна рано плачет Путівлю городу на забороле»²⁶. Таким чином, дуже можливо, що добре відомий сучасникам путівльський князівський двір знайшов своє відображення в «Слові о полку Игореве».

Очевидно, що через 18 років після описаних в «Слові» подій син Ігоря Володимир ще тримав за собою Путівль, куди він тікав, втративши Галич в 1203 р.²⁷

На підставі цих письмових джерел ми вважаємо, що путівльський князівський двір XII ст. повинен був знаходитись в дитинці древнього Путівля, в так званому Городку. На цьому дворі був розташований храм, що досліджується нами.

Час занепаду путівльського двора і храму на ньому слід шукати між навалою Батия на Русь і XVII ст. Найбільш імовірно, що все це сталося в XIII ст. Однак письмові джерела нічого не повідомляють про долю Путівля під час навали татар в 1237—1241 рр. Можливо, що майбутні розкопки путівльського князівського двора допоможуть з'ясувати це питання.

РЕЗЮМЕ

Во время обследования автором в октябре 1959 г. высокого холма (так называемого Городка), который доминирует над Путівлем, удалось сделать некоторые наблюдения, указывающие на наличие здесь кирпично-каменного здания домонгольского периода. Стационарными раскопками 1960 г. исследованы остатки храма домонгольского времени. Основная часть его представляет собой прямоугольник 18×20 м. Характерная особенность постройки заключается в том, что она имеет два полукруглых выступа (типа апсид) на южном и северном фасадах. Восточный фасад заканчивается тремя апсидами. В состав западного фасада входил притвор, размеры которого установить не удалось. В середине здания сохранилась основа четырех восьмигранных столбов, выложенных из лекального кирпича.

Аналогии раскопанному храму имеются в храмах X—XII вв. в Польше, Чехословакии, а также в Галицкой и Волынской землях.

Бо время раскопок собрано 140 кирпичей со знаками.

На основании анализа летописных данных делается вывод о том, что на территории Городка находился детинец с княжеским двором.

²⁵ А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, М., 1946, стор. 67.

²⁶ Там же, стор. 74.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 156.

І. Л. ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ
(Ленінград)

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНИХ БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ ТА В'ЯЖУЧИХ РЕЧОВИН НА ТЕРИТОРІЇ СРСР

Писемні історичні джерела дуже мало відбивають ранній період розвитку різних галузей науки, техніки і матеріальної культури. Вони мають численні неясності і противіччя, викривлення і помилки. Ці джерела вимагають серйозних корективів і доповнень експериментальними дослідженнями речових історичних джерел, співробітництва археолога-історика і техніка-технолога та експериментатора.

Експериментальне вивчення археологічних знахідок, архітектурних пам'яток, матеріалів, продукції і відходів стародавніх виробництв і т. д. є важливим засобом історико-технологічного і археологічного дослідження.

Ось чому, наприклад, «в тому розділі радянської історичної науки, який вивчає середньовічну Русь.., проходить в даний час переміщення центра ваги із області писемних джерел в область джерел археологічних»¹.

Благотворна дія прикладення експериментального методу до історичного дослідження виявлялась у кожному випадку, коли робилися спроби його здійснення. Так, наприклад, експериментальним шляхом було встановлено застосування в Стародавньому Єгипті до періоду Птолемеїв тільки гіпсового в'яжучого і відсунуто на 2,5 тис. років ближче до наших днів використання вапняного в'яжучого (А. Лукас), виробництво скла (і вогнетривких матеріалів) і поташу на Русі віднесено з XVIII і XV ст. до XI ст. (М. А. Безбородов); з'ясовано повну відповідність гранулометричного складу заповнювачів римського бетону I ст. н. е. водовода Ейфель—Кельн в ФРН і моста Траяна на Дунаї в Румунії нормативам заповнювачів, які рекомендуються для сучасного бетону (Р. Грюн, С. Солаколу)².

¹ Б. А. Рыбаков, Археология и летопись, Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1957 г., М., 1958, стор. 18—23.

² A. Lukas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 3 ed., London, 1948; А. Лукас, Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, Вид. іноземн. літ., М., 1958; М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956; R. Grün, Zusammensetzung und Beständigkeit von 1850 Jahre altem Beton, Angewandte Chemie, 1935, № 7, стор. 124—127; S. C. Solacolu, Technologie des matériaux, Considérations sur la technique du ciment et du béton chez les Romains. Etude du béton du pont de Trajan sur le Danube. Extrait du Bulletin de Mathématiques et de Physique, Bucarest, 1936, № 1, стор. 1—17.

Нагадаємо, що в'яжучі речовини, розчинені в порошковому стані водою, утворюють тісто, яке поступово твердіє, досягаючи кам'янистої маси. Залежно від твердіння тільки на повітрі або на повітрі і під водою відрізняють повітряні і гідрравлічні (водостійкі) в'яжучі. До перших відноситься глина, гіпс, повітряне вапно, до других — вапняно-пуццоланова суміш, гідрравлічне вапно, романцемент і портландцемент (перелічені основні представники в'яжучі). Пісне повітряне вапно, що має в собі деяку кількість природних глинистих домішок, за ступенем гідрравлічності займає проміжне

Велике значення мають експериментальні роботи Б. О. Колчіна з чорної металургії і металообробки Древньої Русі та П. М. Лук'янова по древніх фарбах. Значний інтерес становлять дослідження розчинів Києва ХІ ст., проведені Б. С. Лисіним і Ю. Є. Корніловичом та деяких древньоруських розчинів ХІ—ХVII ст., проведені В. Н. Юнгом. Поряд з дослідженнями, які з'ясовують розчин, рецептuru матеріалів минулого і уявлення стародавніх техніків про придатність матеріалів для застосування в різних умовах, Ю. С. Мусабековим були проведені експерименти для перевірки окремих висновків експериментального або теоретичного характеру³.

Однак методи експериментального дослідження у вивчені історії науки, техніки і матеріальної культури, як правило, до цього часу майже не застосовуються. Використання їх в окремих випадках має спорадичний характер, а їх результати, що публікуються в спеціальній хіміко-технологічній літературі, не стають загальним надбанням. Впровадження в практику методів точного дослідження і зіставлення одержаних результатів часто ускладнюється відсутністю єдиної методики.

Подібне становище характерне, зокрема, для історії виробництва і застосування цементу та його попередників, тобто глини, гіпсовых і вапняних в'яжучих речовин.

Слово «цемент» протягом нової ери мало, щонайменше, шість різних значень. Цементом називали дроблений камінь, гіdraulічні (які надають водостійкості) і прискорюючі твердіння домішки до вапна, повітряні і гіdraulічні вапняні розчини⁴, в'яжучі (вапняно-пуццоланові) частини гіdraulічних розчинів, різні в'яжучі речовини, починаючи від замазки і кінчаючи гіdraulічним вапном, і, нарешті, власне цементи і деякі в'яжучі речовини сучасності.

Деякі з цих значень існували протягом багатьох віків, і кожне з них охоплювало велику кількість різних за складом матеріалів. Послідовна еволюція цього слова від первісного значення «роз'єднання» (saedo, caeditamentum, cementum — розбивати, розбитий камінь) до «з'єднання», зв'язування» (cement — зв'язувати, в'яжуче). Через це необґрунтоване дослідником експериментально або лінгвістично сучасне тлумачення слова cement, цемент і т. д. при використанні письмових джерел минулого не раз веде до недопустимих, дезорієнтуючих науку помилок у висновках істориків науки і техніки.

Один з таких висновків — про виробництво і застосування в петровські часи поряд з вапном також і цементу, як більш досконалої в'яжучої речовини — міцно ввійшов в нашу історичну і хіміко-технологічну літе-

---

становище між жирним (чистим) повітряним вапном і гіdraulічним вапном, що випалюється з глиняних вапняків чи мергелів.

В'яжуче тісто, змішане з піском, утворює будівельний розчин, а суміш розчину з гравієм або щебнем — бетон. Пісок, гравій, щебень являють собою так звані інертні заповнювачі розчину і бетону. Пуццоланові чи гіdraulічні доповнення надають повітряному в'яжучому здатністю твердіння під водою, вони активні заповнювачі. До них відносяться природні доповнення осадного і вулканічного походження і штучні добавки — випалена глина, відходи гончарного виробництва, уламки цегли, золи і шлаки. Є також активні добавки, які не надають розчину гіdraulічним властивостей, але інтенсифікують їх твердіння. Такими є, наприклад, карбонатні домішки або заповнювачі.

³ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953; П. М. Лукьянов, История химических промыслов и химической промышленности России, т. IV, История производства красок, М., 1955; Б. С. Лисин, Ю. Е. Корнилович, Исследование древних киевских строительных растворов. Сборник научных работ по химии и технологии силикатов, Промстройиздат, М., 1956, стор. 89—94; В. Н. Юнг, Основы технологии вяжущих веществ, Промстройиздат, М., 1951, стор. 12—15; Ю. С. Мусабеков, Исторический метод и химический эксперимент в историко-научном исследовании, Збірник, VIII Менделеевский съезд по общей и прикладной химии, Секция истории химии и химической технологии, Рефераты докладов и сообщений, № 17, М., 1958, стор. 31.

⁴ Також повітряні гіпсові і глиняні розчини.

ратуру 1951—1957 рр. Однак проведені нами експериментальні дослідження будівельних розчинів із споруд петровського і післяпетровського Петербурга і дослідження лінгвістичного характеру, а також додаткові писемні джерела XVIII ст. дозволили встановити, що петровський «цемент» — це роздрібнені, інколи випалені домішки, які надавали повітряному вапну водостійкість і прискорювали твердіння та наростання міцності повітряному і гідрравлічному вапну (цем'янка, глініт, карбонатні породи і т. д.). Ці домішки змішували з вапном — тодішнім в'яжучим — під час виготовлення будівельних розчинів.

Технолог-цементник і будівельник, які покликані для здійснення грандіозних завдань сучасного будівництва, як правило, не знайомі з досвідом історичної технології виробництва і застосування в'яжучих або цементуючих речовин, розчинів і бетонів. Далекі від нього і вчені, які ведуть дослідження в галузі цементу і бетону. Ця технологія виникла слідом за виникненням потреби людини в приготуванні іжі і влаштуванні житла. Тисячоліттями вона вдосконалювалась від простішого безвипалового в'яжучого епохи неоліту — глини до основного в'яжучого сучасності — портландцементу і залишала нам численні приклади великих досягнень минулого.

Археологи здобувають розчини і бетони із споруд різного призначення багатьох часів і народів. Вони упевнено встановлюють вік цих споруд. Проте не маючи хіміко-технологічної підготовки, вони самі не можуть до кінця дослідити ці найважливіші історичні речові джерела.

Для з'ясування застосування в древній споруді вихідних в'яжучих археологи і історики архітектури звичайно користуються методами візуальної оцінки і спрошеного (польового) випробування затверділого розчину. Перший метод навіть не завжди дає можливість відрізнити гіпсове і вапняне в'яжуче і часто приводить до неправильного визначення затверділого вапняного тіста як «гіпсовидної маси», другий — дає можливість констатувати вапняне в'яжуче; але без встановлення його різновидності, що саме і є основним критерієм розвитку техніки в'яжучих. Для цього необхідно експериментальне (лабораторне) дослідження розчинів.

В працях з археології, історії архітектури і будівництва найрізноманітніші в'яжучі (а інколи і розчини) різних часів узагальнюються рядовим поняттям «цемент», «зв'язка», інколи з додатковими визначеннями «білій», «сірий», «червоний», «з цем'янкою», «шамотом» і т. п. Рідше вживаються поняття «гіпс», «вапно» без їх розшифрування (повітряне або гідрравлічне, жирне чи пісне, ступінь магнезіальності). В той же час не викликає сумніву і важливість розкриття природи цього «цементу» для археолога та історика архітектури і будівництва.

Всебічні дослідження будівельних розчинів і в'яжучих речовин із споруд різного призначення минулого мають подвійне значення. Насамперед, вони з'ясовують склад і властивості, способи виробництва і застосування цих матеріалів, уточнюють час виникнення та етапи розвитку їх виробництва і застосування у взаємозв'язку з соціально-економічним розвитком, встановлюють спадковість технологічних засобів і будівельних традицій. Вони відкривають і перевіряють уяви стародавніх будівельників про технічні засоби і специфічні властивості в'яжучих і розчинів для різних умов і галузей застосування. Вони також полегшують реставрацію і збереження пам'яток архітектури. Дослідження речових джерел має велике значення також для розшифрування і коректування технічної термінології в писемних джерелах.

В той же час такі дослідження сприяють уточненню уяв про процеси твердіння і корозії в'яжучих, що має відношення до важливих для сучасного будівництва проблем довговічності бетонних і залізобетонних споруд та економії цементу. Вони є передумовою для постановки від-

повідніх спеціальних досліджень. Експериментальне уточнення теорії твердіння і корозії сучасних в'яжучих, які досі не дістали вичерпної розробки, в значній мірі базується саме на вивчені найпростіших процесів у мономінеральних в'яжучих.

Нарешті, в ряді випадків вивчення стародавніх розчинів дасть можливість безпосередньо використати надійно перевірений часом досвід минулого в сучасній будівельній практиці. В цьому відношенні важливе значення, наприклад, мають шарові субструкції стінок монументальних споруд на слабих ґрунтах, еластичні розчини для антисейсмічного будівництва, захисні обмазки цистерн виноробних майстерень і рибозаслюючих установок, неперевершенні за довговічністю та водостійкістю розчини і бетони морських і річкових гідротехнічних споруд та обмазки стиків гончарних водопровідних труб, чудові щодо міцності розчини і бетони, довготривалі і повітростійкі штукатурки наземних споруд. Вік цих пам'яток повчального досвіду минулого визначається від кількох століть до трьох тисячоліть.

Дослідження стародавніх розчинів зробило б зайвим запізніле повторне відкриття в наші дні таких, наприклад, прогресивних засобів, як застосування негашеного вапна у виробництві будівельних матеріалів та будівництві і використання вапнякових в'яжучих та розчинів, добре відомих з глибокої давнини і незаслужено забутих в наш час.

Таким чином, вивчення історії і властивостей древніх в'яжучих, розчинів і бетонів, має безпосереднє відношення до важливіших для сучасного будівництва проблем довговічності бетонних і залізобетонних споруд та економії цементу. Однак сучасний стан наших знань в цьому відношенні ні в якій мірі не відповідає ні вимогам, ні можливостям, і завдає збиток сучасній науці і техніці.

Обов'язковими умовами для ефективності експериментальних досліджень в археології та історії з будь-якої галузі науки і техніки є поєднання знань історика і спеціаліста-експериментатора в своїй галузі, єдність методики, яка базується на застосуванні найбільш сучасних засобів дослідження; комплексне вивчення предмета на основі дослідження писемних і речових джерел з врахуванням історії розвитку термінології.

В зв'язку з вивченням історії хімії і технології цементу та його передників, нами разом з кандидатами наук Я. Г. Беліком і В. Т. Іллімінською проводиться комплексне хімічне, петрографо-мінералогічне і фізико-механічне, інколи термічне дослідження розчинів і в'яжучих минулого з різних районів нашої країни⁵.

Першим об'єктом систематичного вивчення були розчини древніх споруд Північного Причорномор'я — багатовікової (з VI ст. до н. е.) арени розвитку і зміни різноманітних будівельних традицій багатьох народів. Місцева творча переробка деяких з цих традицій в значній мірі була основою для будівельної культури Древньої Русі та інших слов'янських країн.

На місцях за участю археологів і архітекторів відібрано 120 проб і

⁵ И. Л. Значко-Яворский, Я. Г. Белик, В. Т. Иллиминская, Экспериментальное исследование древних строительных растворов и вяжущих веществ, СА, 1959, № 4, стор. 140—152; И. Л. Значко-Яворский, Открытие искусственного гидравлического цемента в России и развитие производства гидравлических вяжущих веществ во второй половине XVIII — первой половине XIX вв., сб. «Материалы по истории строительной техники», вып. 1, Госстройиздат, М., 1961, стор. 42—99; I. L. Znaczko-Jaworski, Badania doświadczalne nad starożytnymi zaprawami budowlanymi i materiałami wiążącymi. Kwartalnik Historii Nauki i Techniki PAN, Warszawa, 1958, № 3, 377—407; Виже. Z Historii odręcia sztucznego cementu hydraulicznego, Там же, 1960, № 2, стор. 205—223; J. L. Snatchko-Jaworski, Zur Geschichte der Erfindung des künstlichen hydraulischen Zementes, Silikattechnik, Berlin, 1961, № 4, стор. 176—180.

з'ясовано умови застосування грецьких розчинів, римських, скіфських, генуезьких, візантійських, вірменських, турецьких, татарських, слов'янських та інших споруд культового, громадського, оборонного і виробничого призначення періоду від VI ст. до н. е. до XIX ст. н. е. Було відібрано також понад 100 проб розчинів Північно-Східного Причорномор'я Кавказу і Західної Грузії III—XIII ст., міст середньовічної Русі — Росії XI—XVIII ст., Прибалтики XIII—XIX ст., Петербурга XVIII—XIX ст. Знайдений перший російський гідралічний цемент (сучасний англійсько-му портландцементу Аспдіна), виготовлений з штучної сировинної суміші в 1825 р. в Москві Є. Г. Челієвим.

Основні результати дослідження цих розчинів такі. Встановлено відокремлене використання з V—IV ст. до н. е. жирного і пісного повітряного та гідралічного вапна, з гідралічною домішкою — цем'янкою (з III ст. до н. е.) або без неї, з очевидним врахуванням умов застосування розчинів. Виявлено застосування в той же час карбонатних заповнювачів для приготування вапняно-карбонатних і змішаних розчинів (бетону). Досі цей прогресивний і за сучасною уявою метод відносили до XII ст., а свідоме застосування гідралічного вапна в усьому світі з'являлися з XVIII ст. н. е. В ряді випадків функціональний підхід до вибору в'яжучих виявлений навіть в різних елементах однієї і тієї ж споруди залежно від навантаження, агресивності оточення та інших умов застосування розчинів. Це відноситься і до застосування гідралічної домішки — цем'янки.

Майже в усіх розчинах, за невеликою кількістю окремих винятків, відсутній гідрат окису кальцію (вільне вапно), який повністю карбонізований вуглекислим газом повітря в карбонат кальцію і пов'язаний з кремнеземистими компонентами розчину в силікати. Навпаки, майже всі розчини вміщують залишкові, ще не карбонізовані гідратні силікати і алюмінати кальцію, які є (як і карбонат кальцію) носіями міцності розчину. Це свідчить про завершення первісних фізико-хімічних процесів твердіння (включаючи карбонізацію і з'язування вапна) і про процеси взаємодії первісних новоутворень з вуглекислим газом повітря, які продовжуються й досі.

Карбонізація гідросилікату кальцію, що відбувається у цей час в результаті витіснення з нього кремневої кислоти вугільною кислотою, призводить до розкладу цього структурно-тривкого компоненту твердіючого розчину з виникненням карбонату кальцію і виділенням гідрату кремнезему. Цей процес розчинюється, як правило, як руйнівний. Однак виявляється, є підстави вважати, що гель кремнезему, який виділяється в певних умовах під час значного переважання вапна над активною пущоланічною домішкою, виконує (як і карбонат кальцію, що виникає) корисну для тривкості розчину функцію.

Довговічність і повітrostійкість найбільш древніх досліджених нами розчинів (Уст. до н. е.— початок н. е.) також узгоджуються з підвищеною кількістю вапна, яка перевищує у в'яжучій частині розчину місткість активної домішки, що підтверджує висновок Б. С. Лисіна і Ю. Є. Корніловича з цього питання. Сучасні повітряні розчини, які виготовляються на вапняно-пущоланових цементах з 10—30% вапна, неповітrostійкі.

Нарешті, під час тривалого твердіння розчину проходить взаємодія в'яжучого з так званими інертними заповнювачами, які також сприяють тривкості розчину подібно автоклавній обробці вапняно-піщаної маси. Ця обставина є предметом дискусії учених різних країн, яка продовжується з середини минулого століття.

Поряд з відомими процесами мінералоутворення в повільно твердіючих розчинах відбуваються і поліморфні перетворення в твердому стані, що виникають у новоутвореннях. Сюди, наприклад, відноситься перекристалізація тонкозернистого кальциту у вилекі ідіоморфні кристали

та агрегатні скupчення вуглекислого кальцю, регенерація ромбоедрических зерен карбонату кальцію заповнювачів на контакті карбонатних заповнювачів з таким самим в'яжучим; обезводнювання й утворення кристалічної решітки у геля кремнезему, що кристалізується. Ці перетворення подібні процесам, які відбуваються в природних умовах в осадочних і особливо метаморфічних гірських породах і сприяють посиленню тривкості штучного каменю-розчину. Для розчинів характерні структури деяких гірських, переважно осадочних порід.

Спинимось на деяких часткових результатах і зіставленнях. В штукатурних розчинах чотирьох наземних громадських споруд V—III ст. до н. е. і одного н. е. грецького міста Ольвії застосоване повітряне, переважно жирне вапно. У врізаній в материк цистерні для води IV ст. до н. е. глибиною 8 м основне тіло виготовлене на пісному повітряному вапні, а обмазка, яка зтикалась з водою,— на дуже гідралічному вапні. Всі розчини мають карбонатні заповнювачі; в одному випадку вони являють всю мінеральну складову, в інших узгоджуються із звичайними природними заповнювачами. В найбільш пізньому розчині початку нашої ери є також і цем'янка (уламки і мука цегли), яка становить 67—83 % усіх заповнювачів.

В термах I—III ст. римського гарнізону фортеці Харакс біля мису Ай-Тодор розчини також застосовані з врахуванням умов експлуатації елементів споруди. Водостійке гідралічне вапно з великою кількістю природної пущоланічної домішки — кератофіра, уламків карбонатних порід і цем'янки застосоване в бетоні підлоги. Менш водостійке пісне повітряне вапно з звичайним гравелистим заповнювачем і окремими уламками кератофіра використане в розчині і штукатурці стінок терм. Керуючись візуальною оцінкою, археологи помилково вважали кератофір (червоного кольору) в розчинах і бетонах Харакса за цем'янку.

В грецьких містах Пантикапей, Мірмекій, Тірітакі і позаміській садибі в районі Керчі жирне і пісне повітряне вапно виявляється в кладці і штукатурці житлових приміщень VI—II ст. до н. е.⁶ А в спорудах виробничого призначення, які зазнавали хімічної корозії (давильні площасти і цистерни виноробних майстерень, рибозасолочні цистерни) III ст. н. е., в обмазках захисних перекріттів гідралічне вапно переважає над пісним і особливо жирним повітряним вапном. Всі ці розчини належать до типу вапняно-карбонатно-цем'яночних (цем'янка активізує твердіння і надає хімічну стійкість і повітряному вапну), інколи тільки до вапняно-карбонатних (карбонат активізує твердіння). В підлеглій кількості це — звичайні заповнювачі. Розчини двошарових покріттів вміщують або гідралічне вапно в обох шарах, або повітряне в нижньому внутрішньому шарі і гідралічне у верхньому шарі, що контактує з рідиною.

В білій, безцем'яночній, за візуальною оцінкою археологів, обмазці однієї з боспорських виноробних майстерень III ст. до н. е. виявлено без сумніву наявність найдрібнішої цем'янки, яка за уявою археологів, застосувалась тут тільки з половини II ст. до н. е. Це свідчить про помилковість оцінки даної обмазки археологами і про ненадійність кольору обмазки як візуального показника для визначення дати об'єкта, що досліджується.

Цей висновок про ненадійність кольору розчину, як критерію для

⁶ Це цікаве питання щодо приміщень VI ст. до н. е. вимагає доборки. Однак вже тепер потрібно рішуче відкинути основані на візуальній оцінці уяви археологів про те, що матеріал, який заповнює шви архаїчного будинку VI ст. до н. е. (розкопки 1956 р.), є світлим глиняним розчином. Це тонкозернистий карбонат кальцію з структурою кальциту (тобто продукту карбонізації повітряного вапняного в'яжучого, а не осипка вапнякового каменя кладки, що руйнувався) з невеликою кількістю черепашників заповнювачів.

візуальної оцінки складу розчину і датування нових пам'яток, які відносяться в даному випадку до елліністичних виноробних майстерень Боспору, підтвержується на згаданих раніше розчинах архаїчного будинку Пантікапея і римської фортеці Харакс і має методичне значення для археологів та істориків архітектури.

В Херсонесі, поряд з широким застосуванням повітряного вапна в оборонних і культових спорудах античного і середньовічного періодів, в розчинах і обмазках великих рибозасолочних цистернах обсягом до 41 м³ початку н. е. використано дуже гіdraulічне вапно. В розчинах часто застосовується і цем'янка.

Обмазка для щільності зтиків гончарних труб херсонеського водопроводу X ст. н. е. за складом і властивостями надзвичайно подібна до таких же обмазок фінікійського Кіпра, елліністичної Прієни (Мала Азія) III—II ст. до н. е., Пантікапея II—III ст. н. е. і середньовічного Судака. Всі п'ять обмазок виготовлені із маломагнезіального повітряного вапна (в трьох випадках жирного і двох — пісного) без заповнювачів. Вапно в цих обмазках цілком карбонізоване, вони дуже міцні, щільні і водонепроникні.

Розчини скіфських, генуезьких, візантійських, вірменських, турецьких, татарських і слов'янських споруд Неаполя скіфського початку н. е., Гурзуфа, Феодосії (Кафи) і Старого Криму (Ескі-Кермена) XIV ст., Керчі VIII ст., Єнікале і Бахчисарай XVI ст. в певній мірі являють собою місцеві, іноді дуже цікаві різновидності описаних раніше. У їх виборі інколи також враховані умови експлуатації.

В розчинах культових та оборонних споруд Північно-Східного Причорномор'я Кавказу і Західної Грузії виявлене дуже гіdraulічне вапно в Західній Грузії III—XVIII ст.⁷, гіdraulічне і повітряне вапно в Анакопії (Нікополь, Новому Афон) IV—IX ст. і повітряне пісне вапно на мисі Піцунда (Пітіус) VI ст. Частим було застосування — цем'янки, інколи карбонатних заповнювачів.

Розчинам соборів і Золотих воріт древнього Києва XI ст. і соборів XI, XII і XVII ст. Смоленська, Володимира, Івангорода (переважно за даними аналізів Б. С. Лисіна, Ю. Є. Корніловича і В. Н. Юнга) властиве гіdraulічне вапно з цем'янкою, рідше — з карбонатними заповнювачами.

В розчинах храмів XIII—XVII ст. Старої Риги дуже гіdraulічне вапно переважає над пісним повітряним вапном і гіпсом (єдиний зустрінутий нами випадок)⁸. Використані карбонатні (дуже часто) і звичайні заповнювачі, відсутня цем'янка⁹. Розчини XIII ст. двох найстаріших храмів Юриса і Петра одинакові; розчини ж різного часу, навіть в одній і тій же споруді, значно різняться.

Останнє особливо чітко виражене на розчинах оборонних і культових споруд древнього Ревеля (Талліна). Гіdraulічне вапно розчинів XIII ст. змінюється тут пісним повітряним вапном в розчинах XIV, XV, XVIII і XIX ст. Застосовуються також вапняно-гіпсові розчини.

Для розчинів монументальних церковних і громадських споруд Петербурга XVIII і початку XIX ст. характерне застосування гіdraulічного (переважно дуже гіdraulічного) вапна з різним ступенем магнезіальнostі. Для розчинів петровського і післяпетровського Петербурга специфічні серед заповнювачів цем'янка і карбонатні заповнювачі. Склад цих розчинів і висока якість роботи визначають найвищу (серед всіх розчинів, що вивчались) їх міцність, яку ми встановили на Петропавлівському

⁷ Апсар (Гонія), Родополіс (Вардзіхе), Тзіблій (Цебельда), Сарапана (Шоропані), Археополіс (Нокалакеві).

⁸ Раніше ми неодноразово зустрічали вапняно-гіпсові розчини.

⁹ Вона є тільки в гіпсовому розчині.

соборі 1712—1735 рр. Більш пізні розчини Великого Гостинного двору (1761—1775 рр.) і Ісаїївського собору (1796—1820 рр.) при тому ж вапні і цем'янці не мають карбонатних заповнювачів, гіршої якості і слабши.

Висока в цілому якість київських, ризьких і петербурзьких розчинів XIII—XIX ст. на місцевому гідралічному вапні показує недоцільність ігнорування в нашій будівельній практиці цього вапняного в'яжучого і заміну його часто привізним портландцементом.

З'ясована подібність практичних нормативів вихідного речового складу розчинів і бетонів (співвідношення вапна і заповнювачів) і зернового складу їх заповнювачів у спорудах античної і наступних епох на території нашої та інших країн. Зіставлення складу, міцності і збереженості досліджених розчинів із споруд VI ст. до н. е.—XIX ст. н. е. дає виразну уяву про вплив виду і кількості вихідного вапна та активних заповнювачів (домішок) на важливіші властивості розчинів. Сюди відносяться їх повітростійкість, довговічність, міцність.

Результатуюча властивість досліджених розчинів — міцність на стиснення — залежно від цих впливаючих факторів — змінюється в широких межах — від 15 до 200 kg/cm^2 (середнє для двох-трьох зразків). Наприклад, міцність розчину Ольвії становить 16—33 kg/cm^2 , Боспора 17—42, Древнього Києва 75—132 (за Б. С. Лисіним і Ю. Є. Корніловичем), Древньої Русі 8—25 (за В. Н. Юнгом), Риги 14—50, Петропавловського собору 85—200, Гостинного двору 15—115 і Ісаїївського собору 46—90 kg/cm^2 .

Для оцінки даних показників нагадаємо сучасні практичні норми (за Б. Г. Скрамтаєвим) для кладкових розчинів складу 1 : 2—1 : 5 в 28-добовому віці стандартних зразків. При повітряному вапні вони становлять 4 kg/cm^2 , при дуже гідралічному вапні і романцементі — 15 kg/cm^2 і при портландцементі — 30—80, інколи 100 kg/cm^2 .

Як природні заповнювачі, здебільшого застосовуються різноманітні місцеві ліщано-гравелісті матеріали, підготовлені природою або свідомо роздрібнені. За складом розчини — від дуже жирних (1 : 0,4—1 : 2) до пісчих (1 : 5—1 : 7), а за обсяжною вагою — від важких ($1,8—2,2 \text{ g}/\text{cm}^3$) до легких (менше $1,5 \text{ g}/\text{cm}^3$). Пористість їх — від 10 до 45%, а водозасвоєння — від 10 до 32%.

Дослідження першого російського гідралічного цементу з штучної сировинної суміші московського будівельника Є. Г. Челієва (1825 р.) дає можливість характеризувати його як маломагнезіальний цемент, за складом близький сучасному романцементу. Продукт відзначається відсутністю вільного вапна і високим вмістом гіпсу. Зіставлення його з гідралічними в'яжучими речовинами попередників, сучасників Челієва і нашого часу відрізняє продукт Челієва як суттєву ланку в ланцюжку поліпшення гідралічного в'яжучого, що привело в дальшому до справжнього портландцементу. Відкриття Челієва оригінальне і більш досконале, ніж одночасне вирішення того ж завдання Джозефом Аспдіном, муляром з Лідса, яке дістало всесвітнє визнання як винахід портландцементу, точніше штучного гідралічного цементу, попередника сучасного портландцементу.

Експериментальні дослідження будівельних розчинів і в'яжучих речовин минулого мають неоцініме значення як для історії, сучасної теорії, практики виробництва і застосування цементу, історії архітектури і будівництва, так і для археології та історичної науки. Вони повинні проводитись планово і регулярно при постійному співробітництві технологів, архітекторів і археологів з повним врахуванням умов служби розчинів в спорудах.

Результати експериментального вивчення старих розчинів є передумовою для постановки спеціальних теоретичних досліджень з метою

досягнення довговічності сучасних штукатурок, розчинів і бетонів. Зокрема, необхідне поглиблене вивчення процесів взаємодії вуглекислого газу і гідросилікатів (гідроалюмінатів) кальцію та дальнє експериментальне уточнення теорії твердіння і корозії в'яжучих речовин. Такі досліди направлені на вирішення важливих для сучасного будівництва проблем довготривалості бетонних і залізобетонних споруд та економії цементу.

Широке впровадження експериментальних методів у історичних дослідженнях повинно відіграти важливу роль у будівельній практиці сучасного.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам исторической технологии. В ней рассматриваются результаты комплексного химического, петрографо-минералогического и физико-механического изучения растворов и вяжущих веществ из разных районов нашей страны с VI в. до н. э. по XIX в. Эти данные имеют большое значение не только для археологии и истории науки, но и для теории и практики современного производства и применения цемента.

ДИСКУСІЇ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

НА ЗАХИСТ ПСЕВДОМАВРИКІЯ

(З приводу статті Д. І. Бліфельда, опублікованої в XIV т. «Археології»).

Для літератури, присвяченої історії слов'ян VI—VII ст., характерно: коли йдеться про риси, що засвідчують порівняно високий рівень соціального розвитку антів і склавінів, звичайно посилаються на повідомлення Прокопія, Агатія, Йорнанда, Менандра, Феофілакта та інших авторів, коли ж підкresлюються архаїчні риси суспільного ладу тих же племен, на сцену виступає інше джерело — «Стратегікон» Псевдомаврикія.

Закономірно постає питання, чи можна вважати випадковим, що одне конкретне джерело так цілеспрямовано вибрало і зафіксувало всі архаїчні риси суспільного устрою антів і склавінів, не відзначивши жодної прогресивної тенденції в цьому розвитку? А коли виявляється, що в деяких відношеннях дані Псевдомаврикія про антів і склавінів прямо протирічать даним інших візантійських джерел, то необхідність пояснення цих розбіжностей стає очевидною.

Спроба такого пояснення була зроблена мною в статті, опублікованій в 1953 р.¹, яка через дев'ять років після опублікування зазнала критики з боку Д. І. Бліфельда². Наскільки пояснення, запропоноване мною, є вдалим — можна сперечатися, але мій критик замість того, щоб запропонувати якесь інше розв'язання проблеми, яка настійно висувається життям, поставив собі за мету довести, що насправді ніяких розбіжностей між «Стратегіконом» і рештою джерел немає.

Д. І. Бліфельд твердить, що у зв'язку з постановкою питання про невідповідність даних Псевдомаврикія даним інших джерел, нібито «постала необхідність або відмовитись від цих уявлень про антське суспільство (тобто уявлень, що випливають з аналізу Прокопія та інших джерел — М. Б.) чи, принаймні, внести корективи відповідно до свідчень Псевдомаврикія, або ж зовсім відкинути ці свідчення» (стор. 184). Тим часом, правильним був би третій шлях, а саме: спробувати зрозуміти, що описують досліджувані джерела і пояснити розходження, не заперечуючи заздалегідь жодного з них і не підтягуючи його дані до якоїсь наперед визначеної тези³.

Саме цього шляху я додержувався при написанні статті 1953 р., висловивши гіпотезу, що Прокопій та інші автори VI—VIII ст. з одного

¹ Об антах Псевдомаврикія, СА, 1953, № 2.

² Д. І. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія, т. XIV, К., 1962.

³ Коли ж питання про «внесення коректив» стало б необхідним, то, думаю, що перевага була б не на стороні «Стратегікону», оскільки він один протистоїть більш, як десятку інших джерел. Зрештою, саме так і поступає Д. І. Бліфельд, всупереч власним деклараціям.

боку і Псевдомаврикій — з другого мають на увазі різні групи слов'янських племен, які стояли на різних ступенях історичного розвитку. Наявність таких груп є фактом, що встановлюється на підставі різних джерел, незалежно від «Стратегіона», отже, як не вирішувати питання про зміст останнього, факт цей залишається непохитним⁴. Д. І. Бліфельд формулює власний метод дослідження, що полягає у вимозі оперувати лише «безпосередніми відомостями джерел», а не їх «інтерпретацією» (стор. 185), тобто готовими формулами, які містяться в текстах, а не даними, які випливають з наведених в джерелах реальних фактів. Як це виходить на практиці, проілюструємо одним прикладом.

Д. І. Бліфельд заперечує мій висновок про работогрівлю у антів на тій підставі, що в джералах немає прямо сформульованої заяви про наявність такої. Тим часом, цей висновок базується на конкретному факті, повідомленому Прокопієм, коли раб був проданий і куплений у слов'янському суспільстві. Наш опонент, спираючись на слово «викупить», яке стоїть в російському перекладі тексту Прокопія, зробленому С. П. Кондратьєвим, запевняє, що тут йдеться не про покупку раба одним слов'янином у другого, а про викуп воєннополоненого анта у чужинців-склавінів (189—190), хоча таке тлумачення протирічить змісту джерела: адже з останнього ясно випливає, що той, хто купив Хільбудія, нічого не знав про його антське походження, бо вважав його римлянином, і купував не для того, щоб зробити його вільним, а щоб здерти за нього великий викуп. Так заради одного слова (яке, до речі, зовсім не обов'язково повинно мати те значення, яке вкладає в нього Бліфельд) приноситься в жертву зміст події, тобто факт.

Але, треба сказати, що цей метод дослідження Д. І. Бліфельд застосовує лише доти, доки це допомагає йому в його концепції. Так, згадавши слова Прокопія про те, що в антів «щастя і нещастя в житті вважається загальною справою», він твердить, що це «можна розуміти тільки як свідчення спільноті повсякденних життєвих інтересів, як вказівку на якусь близькість, можливо навіть спорідненість членів суспільства, певно, не в масштабі всіх антів, а лише в межах окремих общин» (стор. 193)⁵. Чи не здається моєму шановному критику, що це і є прикладом «інтерпретації» даних Прокопія, а точніше кажучи — спроба привести їх у відповідність з власною суб'єктивною концепцією?

Або розглядаючи повідомлення Йорнанда про антського царя (*Rex*) Божа, страженого готським королем Вітіміром разом з синами і 70-ма найбільшими вельможами, Д. І. Бліфельд заявляє, що Божа треба вважати не царем (як його називає Йорнанд), а ватажком, подібним до тих 70 вельмож, які тільки тимчасово «пройнялись ворожнечою до готів» і стали під владу одного вождя» (стор. 191). Тут знову маємо «інтерпретацію», причому — цілком довільну: жодного натяку на щось подібне у Йорнанда не знаходимо; навпаки, його розповідь цілком ясно рисує Божа як верховного правителя, а його вельмож (*primates sui*) — не союзниками, а підлеглими. Слід було б замислитися над питанням, що міг уявляти собою союз 70 (!) племен (і чи було у антів стільки?). Очевидно, що відповідність тут відсутня.

⁴ Тому дарма Д. І. Бліфельд надає питанню про відповідність «Стратегіона» іншим джерелам принципового значення; якщо б йому і пощастило довести цю відповідність, «концепція антського періоду», що базується на зовсім іншій матеріальній основі, не втратить свого значення.

⁵ Це дає нагоду, до речі, оцінити поспідовність моого опонента. Буквально в наступній фразі він заперечує мое твердження, що Псевдомаврикій, говорячи про роз'єднаність антів, має на увазі роз'єднаність окремих общин, на тій підставі, що неможливо гадати, ніби Псевдомаврикій радить «вступати в дипломатичну гру з кожною окремою общиною або родом». Отже, Псевдомаврикій не може, а Прокопій може? Підкреслимо, що повідомлення Прокопія наводиться у зв'язку з дійсними дипломатичними переговорами Юстиніана I з антами після жорстокої поразки візантійської зброй від їх військ.

видно, такий «союз» був би політичним об'єднанням, більш масштабним, аніж це виходить у найсміливіших гіпотезах «концепції антського періоду». Не кажу вже про те, що політична обстановка 385 р., до якого відноситься повідомлення Йорнанда, робить гіпотезу Бліфельда абсолютно недоречною: в цей час готи зазнали жорстокого удару збоку гуннів і вже не становили таку силу, проти якої анти (що виступали стороною пасивною), раптом забувши свої чвари і ворожнечу, об'єдналися під владою одного вождя.

Подібних прикладів можна було б навести чимало.

Перехожу до порівняння даних Псевдомаврикія про антів і склавінів⁶ і відомостей інших джерел, як це зроблено Д. І. Бліфельдом.

Само собою зрозуміло, що коли антів Псевдомаврикія вважати іншою групою племен, аніж антів інших джерел, це аж ніяк не означає, що у них не було нічого спільногого. Звичайно, були і схожі риси, які здаються настільки очевидними, що в статті 1953 р. я просто не вважав потрібним на них спинятися. Д. І. Бліфельд перелічує цілий ряд таких схожих рис: і ті і інші не мають міст, і ті і інші доброзичливі і не злі, і ті і інші відпускають рабів за викуп, і ті і інші озброєні дротиками і стрілами⁷ і т. д. і т. ін. Але ці зіставлення з погляду поставленого питання нічого не варти: адже всі ці риси були властиві не лише слов'янам, а й іншим варварським племенам: готам, лангобардам, гепідам, герулам, аланам, гуннам, аварам і т. д.⁸, на підставі таких «аргументів» можна довести тотожність антів Псевдомаврикія не лише антам інших джерел, але кому завгодно.

Деякі аргументи Д. І. Бліфельда мають просто несерйозний характер: він, наприклад, вважає доказом тотожності антів Псевдомаврикія антам інших джерел те, що ті й другі живуть у лісистій, заболоченій місцевості. Але ж йдеться про одну й ту саму місцевість — Нижню Наддунайщину, географічні умови якої аж ніяк не залежать від культури її населення. Кожне плем'я, яке б там з'явилося, змушене було б жити серед лісів і боліт.

Отже, перелік таких відповідностей — це не шлях до розв'язання проблеми. Коли виникає думка про те, що поміж однією групою відомостей і другою є якась різниця, то предметом уваги повинні бути перш

⁶ В своїй статті 1953 р. я говорив тільки про антів, що було неточністю: в джерелах анти і склавіни згадуються поруч. Цією неточністю скористався Бліфельд: навівши відомі дані про схожість образу життя анти і склавінів, він заявляє: «якщо припустити, що анти Псевдомаврикія щось інше ніж анти Прокопія, то доведеться визнати, що його слов'яни в тій же мірі відмінні від слов'ян Прокопія, тобто доведеться визнати наявність двох, так би мовити, різновидностей анти і таких же двох паралельних ім різновидностей слов'ян. Штучність та неймовірність такого припущення цілком очевидна» (стор. 186). Типовий софізм, який не містить в собі ніякого сенсу. Якщо припустити, що Псевдомаврикій в VII—VIII ст. мав перед собою якусь групу слов'ян (до речі, не обов'язково самих лише сіверян), відмінну від тих анти і склавінів, які діяли в IV—VI ст., і незакономірно переніс на неї назви, поширені в джерелах VI ст. (антів і склавінів), то, оскільки ці імена всюди зустрічаються разом, цілком природно, перенесеними виявилися обидва імені. Навпаки, було б дивним і вимагало б спеціального пояснення, якщо перенесеним виявилось б тільки одне ім'я. Звідси зовсім не випливає, що ті, кого мав на увазі Псевдомаврикій, були розділені на два великі масиви племен, подібно до справжніх анти і склавінів. В дальньому ми для краткості говоримо про анти, маємо однак, на увазі, що все це в одинаковій мірі стосується і склавінів.

⁷ Навівши повідомлення Псевдомаврикія про те, що кожний ант озброєний двома списами, і Іоанна Ефеського про те, що раніше анти не знали, що таке зброя, крім двох-трьох дротиків, Бліфельд в захопленні вигукує: «навіть кількість дротиків збігається!» (стор. 194) і потрапляє впросак, бо вираз Іоанна має ідіоматичний характер і означає «мало», а не точну кількість.

⁸ Якщо наш опонент так захоплюється «безпосередніми відомостями» про схожість анти і склавінів, то чому він ігнорує аналогічні повідомлення, що стосуються інших народів? Наприклад, Тацит підкреслює схожість слов'ян (венедів) з сарматами і германцями. Той же Прокопій пише про схожість анти і склавінів з масагетами і гуннами. Користуючись методом Бліфельда, дуже легко зідентифікувати всі ці, зрештою зовсім різні, племена.

за все ті факти, які обумовлюють виникнення такої думки. В нашому випадку розходження стосуються в основному двох сюжетів: політичного устрою антів і їх військової організації. Якщо б Бліфельду пощастило довести, що в цих питаннях розбіжності між повідомленнями Псевдомаврикія та інших джерел немає, тоді його мета була б успішно досягнута. Невдача розглядуваної статті полягає саме в тому, що зробити цього він не зміг, і замість того заповнив свою статтю недоречними зіставленнями, подібними до сентенцій щодо стріл і дротиків, боліт і лісів і т. д.

Розбіжність повідомлень Псевдомаврикія з одного боку, а Прокопія та інших письменників — з другого щодо політичної структури антів полягає в тому, що анти Псевдомаврикія по суті взагалі ще не знають такої, тоді як інші джерела рисують антів об'єднаними в більш-менш значному міжплемінному союзі (треба думати, типу «варварських держав»). Але звернімось до прямих повідомлень джерел.

У Псевдомаврикія: «Оскільки поміж ними нема однодумства, то вони не збираються разом, а коли й зберуться, то вирішene ними зразу ж порушують інші, бо всі вони ворожі один до одного і притому ніхто не хоче поступитися іншому», ...вони «не мають над собою глави і ворогують один з одним», і т. д.⁹ У Прокопія: анти і склавіни «здавна живуть у народоправстві і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються справою спільною»¹⁰.

Чи не здається Д. І. Бліфельду, що в цих висловлюваннях все ж таки є деяка невідповідність (щоб не сказати протилежність), яку так чи інакше треба пояснити? І справа в тому, що справедливість слів Прокопія матеріально підкріплюється фактами, які знаходимо в багатьох джерелах; фактами, в яких анти (і склавіни) виступають з досить сильною організацією, здатною не лише протистояти Візантії, але й успішно боротися проти неї, виставляючи армії, чисельністю до 100 000 воїнів. Намагання Бліфельда довести, що у слов'ян в VI—VII ст. таких політичних союзів взагалі ще не існувало, просто незрозуміле, оскільки теза про їх наявність є загальним місцем в історичній літературі і аж ніяк не особливістю «концепції антиського періоду» (Дулібський союз, Валіна-на і т. ін.).

Д. І. Бліфельд твердить, що й у антів Прокопія немає особистої влади,— на тій підставі, що сам Прокопій про це безпосередньо не пише. В дійсності ж дані Прокопія мають лише той сенс, що стверджують у антів наявність певної організації, яка їх об'єднувала і здавалася візантійсько-му вельможі VI ст. демократією. Але в творах Йорнанда, Менандра, Феофілакта, Феофана та інших знаходимо відомості про конкретних осіб, які, безумовно, мали владу у антів (чи склавінів). Імена їх, зрештою, добре відомі і Бліфельду; частину з них він називає в своїй статті — Ардагаст, Бож, Мусокій¹¹, але прагне всіляко їх принизити. Про Божа вже було вище; подібними методами дискредитуються й інші.

Так, наприклад, великий інтерес становить повідомлення Феофілакта про взятих візантійцями в полон розвідників, які були підданими царя (РНЭ) Мусокія. Це повідомлення (важливе з двох боків — з погляду титулу, який носив Мусокій і прямого твердження про наявність у нього підданих, тобто про владу, яка вже мала політичний характер) Д. І. Бліфельд заперечує на тій підставі, що «в джерелі підданими Мусокія названі тільки полонені розвідники, що, зрозуміло, не визначає кількість підданих» (стор. 192), і разом з тим намагається кинути тінь на гепіда-інформатора візантійців.

⁹ ВДИ, № 1, 1941, стор. 254.

¹⁰ Прокопій из Кесаріи, О войнах с готами, М., 1950, стр. 297.

¹¹ Можна ще додати імена Даврита, Межаміра, Келагаста, Ідарія, Пірагаста і т. д.

Чи не хоче Д. І. Бліфельд переконати нас, що у Мусокія тільки і було підданих, що захоплені в полон розвідники? Але ж з дальших подій з повною безперечністю випливає наявність у розпорядженні Мусокія досить великих сил, що видно хоча б з того, що зрадник-гепід одержав у нього сто п'ятдесяти човнів нібито для перевезення частини слов'янського війська, яка перед тим зазнала поразки. Видно це і з того, що в операції проти слов'ян, яка полягала у несподіваному нападі на табір Мусокія, коли він і його оточення були напідпитку після тризни, брало участь понад три тисячі регулярного візантійського війська, і незважаючи на безперечну перевагу в ситуації, ледве не зазнало поразки. Отже, доводиться визнати, що у Мусокія все ж таки було «багато» підданих.

В такий спосіб названі в джерелах особи перетворюються на ватажків невеликих общин, які, нібито, не відігравали і не могли відігравати будь-якої серйозної ролі в політичній історії тих часів. Неясно тільки, чому Візантія, що була сильнішою країною свого часу і успішно боролася з досить міцними об'єднаннями готів, вандалів, арабів, не кажучи вже про сасанідський Іран, так боялася цих Мусокіїв та Ардагастів і зрештою була безсилою протистояти їм? Очевидно, вони все ж таки мали деяку силу.

Згадаємо хоча б склавінського Давріта з його славетною відповіддю аварам. Очевидно, ця відповідь спиралася на усвідомлення власної сили: адже склавіни не лише відкинули претензії аварського кагана, але й убили його посли, проте каган виявився безсильним відплатити за образу і лише через багато років, коли ситуація змінилася на його користь, пригадав склавінам їх зухвалість. Чи можна сумніватися, що влада Давріта була далеко не ефемерною?

Ще гірше стойть справа з даними щодо військової організації антів. Тут розходження між «Стратегіконом» та іншими джерелами виявляються ще яскравішими — настільки, що й сам Д. І. Бліфельд, зрештою, не може їх заперечити і бачить себе перед необхідністю якось їх пояснити.

Зазначимо, що «Стратегікон» є спеціальним військовим трактатом, внаслідок чого військові проблеми найбільш привертають увагу його автора. Слід особливо підкреслити, що розходження Псевдомаврикія з іншими джерелами стосуються найважливішої сторони військової справи, а саме — організації озброєних сил. Згідно з твердженням Псевдомаврикія, анти не мають воєнного ладу і єдиного начальника; вони не вміють ні підкорятися, ні битися в строю; вони не визнають воєнного ладу, нездатні битися в правильній битві, з'являючись на відкритих і рівних місцях. Тимчасом інші джерела повідомляють про успішні воєнні дії антів у відкритому полі, про великі загони і армії, що нараховували по кілька тисяч, десятки тисяч і навіть 100 000 воїнів, про правильні дії антських з'єднань, облогу ними міст, про успішні битви з регулярними візантійськими силами і т. д.

Як не дивно, говорячи про воєнну справу у антів, Д. І. Бліфельд питання про організацію військових сил зовсім обходить і підміняє його двома іншими сюжетами, які для розглядуваної проблеми на мають серйозного значення: даними про озброєння і тактичні прийоми. За Бліфельдом виходить, що анти Псевдомаврикія тотожні антам інших джерел тому, що і ті і другі: а) були озброєні стрілами і дротиками; б) під час воєнних дій застосовували всякі хитрощі, пастки і т. п. Про стріли і дротики уже говорилося вище, що ж до тактичних прийомів, то який з ранньосередньовічних народів їх не застосовував у повній мірі?

Ось як виглядає аргументація Д. І. Бліфельда з приводу цього питання. Процитувавши слова Псевдомаврикія про те, що анти люблять битися з ворогами в місцях, порослих лісом, в міжгір'ях, на кручах, і користуються всякою роду засідками, раптовими атаками, хитрощами.

він далі наводить, як паралель, епізод, розказаний Феофілактом, коли група слов'ян-розвідників, наскочивши на регулярні військові з'єднання візантійців, кинулися тікати до лісу, і останні ніяк не могли їх там здобути (стор. 195). Хочеться запитати Бліфельда, а чого, власне, він чекає від розвідників? Щоб вони вступили у відкритий бій з головними силами ворога і розбили його? Але такого в житті не буває і завжди розвідники, потрапивши у аналогічне становище, рятуються втечею.

В інших випадках аргументи, наведені Д. І. Бліфельдом, повертаються проти нього, як наприклад, історія здобуття слов'янами міста Топера. В цій історії Бліфельд теж бачить ілюстрацію до викладу «Стратегіона». Але насправді йдеться про діаметрально протилежну річ: якщо Псевдомаврікій твердить, що анти «нездатні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях», то в історії з взяттям Топера слов'яни вдалися до хитрощів саме для того, щоб візантійців виманити на відкрите поле і зав'язати з ними правильний бій, на що ті аж ніяк не наважувалися. Цей епізод — одне з тих повідомлень, які знаходяться у непримиренному протиріччі з даними Псевдомаврікія.

А тим часом «Стратегікон» — спеціальний військовий твір, практичний посібник для воєначальника; якщо не вважати його написаним з провокаційною метою, саме ці наявні в ньому відомості заслуговують на спеціальну увагу. Тому аж ніяк не можна вітати мого опонента, який не знаходить нічого кращого, як проголосити найважливіші і найдостовірніші повідомлення автора «Стратегіона»... наслідком його візантійської зарозумілості: «з точки зору візантійського військового спеціаліста, все, що не укладалось в цю (візантійську військову — М. Б.) систему, було невірним і викликало навіть зневажливе до себе ставлення; організація військ не за візантійським зразком, без характерних для нього форм покори, означала взагалі відсутність військового строю; битви, які розігрувались не за правилами візантійського військового мистецтва — були неправильними битвами і т. д.» (стор. 194—195).

Тим самим Д. І. Бліфельд засуджує Псевдомаврікія, стверджуючи недостовірність, невірогідність його основних повідомлень. І дарма. Візантійським військовим спеціалістам зовсім не була властива така обмеженість у поглядах, яку ім приписує Д. І. Бліфельд, а уважне ознайомлення з джерелами переконує, що візантійці дуже добре уміли оцінювати свого супротивника. Інакше ті перемоги, які вони реально здобували над своїми численними ворогами, були б просто неможливими. Можу лише повторити думку з своєї статті 1953 р.: полководець, який готувався би до війни з антами за рецепти Псевдомаврікія, обов'язково залив би поразки, коли б зустрівся з такими антськими загонами, які діяли в подіях, описаних Прокопієм, Менандром, Феофілактом та іншими авторами.

Зрештою, Д. І. Бліфельд змушений і сам визнати незручність становища з питанням про військову справу у антів, і прагне вийти з нього, спираючись на свою власну (треба визнати, досить таки оригінальну) оцінку загальної історичної обстановки VII ст. Це — чи не найслабше місце всієї статті, автор якої через явно недостатню обізнаність в галузі історії Візантії¹², допустив деякі принципові помилки.

¹² Характерний штрих: наводячи цитату з моєї статті, де передічено джерела з ранньої історії слов'ян: Прокопій, Агатій, Менандр, Феофілакт, Іоанн Ефеський у супроводі слів «та ін.», Д. І. Бліфельд підкреслює це «та ін.», за яким нібито нічого не стоїть, засвідчуячи тем самим межі своєї власної ерудиції. Назвемо хоча б для розширення останньої кілька джерел, які в дійсності стоять за цими «та ін.»: Євагрій, Псевдо-Захарія, Пасхальна Хроніка, «Чудеса св. Димитрія» (дуже важливе джерело, яке збереглося у двох варіантах VI і VIII ст., що дає можливість цікавих порівнянь) Псевдодіонісій, Феофан, Нікіфор, не кажучи вже про повідомлення деяких пізніших авторів, які стосуються цієї ж доби (Михаїл Сірієць, Костянтин Багрянородний, Свіда та ін.).

Сюди, зокрема, належить теза про відновлення дунайської границі проти слов'ян в кінці VI — на початку VII ст., в якій Д. І. Бліфельд бачить головне пояснення особливостей «Стратегіона» як джерела з історії слов'ян.

Думка Д. І. Бліфельда зводиться до того, що причина різниці у військовому становищі антів Прокопія та інших джерел і антів Псевдомаврикія полягає в стані їх супротивника, тобто Візантії: першим дово-дилося діяти в часи Юстиніана і його найближчих наступників, коли «Візантійська імперія, яку роздирали внутрішні суперечності, знемагала в безперервних і кровопролитних війнах (на Сході з Персією, в Італії, Африці та навколоїшніми так званими варварськими народами)» (стор. 196). Другі діяли в часи Маврикія, «коли уклавши мир з Персією, влаштувавши справи в Італії і Африці, Візантій вдалось на деякий час відновити дунайську границю» (стор. 197).

В дійсності справа стояла якраз навпаки. Доба Юстиніана була пе-ріодом підйому Візантійської імперії, коли вона, переборовши внутрішні чвари, могла провадити широкі завойовницькі війни¹³. Криза імперії намітилася лише після смерті Юстиніана, а особливого розмаху набрала саме в часи правління Маврикія, до яких Д. І. Бліфельд відносить написання «Стратегіону»¹⁴.

Посилання на мир, укладений з Іраном в 591 р. завдяки здійсненому там державному перевороту, не рятує становища, бо цей мир аж ніяк не вплинув на хід подій на Балканах; слов'яни і авари наступають широким фронтом; в 597 р. слов'яни здійснюють облогу Солуні, неодноразово загрожують Константинополю. Договір з аварами, який забороняв ві-зантійцям переходити Дунай (чи не його має на увазі Бліфельд, говорячи про відновлення Дунайської границі?) був укладений під стінами Кон-стантинополя влітку 600 р. внаслідок неможливості для Візантії продов-жувати бойові дії і дуже скоро (ще того ж літа) був розірваний; військо-ві дії відновилися і продовжувалися з перемінним успіхом. Стан імперії швидко наблизався до катастрофи, яка і вибухнула через два роки, в 602 р. повстанням Фоки, що змело з трону Маврикія. VII ст.— найбільш бурхливий і складний період в історії Візантії, коли вона переживає глибокий занепад, щоб відродитися в наступну епоху, як нове, уже фео-данське, суспільство.

Рух слов'ян проти Візантії розпадається на кілька етапів. Перший з них припадає на III—IV ст. н. е., коли перша хвиля слов'янських пере-селенців (анти і склавіні) заселяють землі на північ від Дунаю (терито-рія сучасної Румунії)¹⁵. Епоха Прокопія (1-а половина VI ст.) — другий етап, коли та ж сама хвиля слов'ян починає рух за Дунай, але ще не осі-дає на задунайських землях. Колонізація останніх — становить зміст третього етапу, що розпочався війною 550—551 рр. і розвивався протягом того часу, до якого Д. І. Бліфельд відносить написання «Стратегіона», характеризуючи його «відновленням дунайської границі». Вона привела до поширення колонізаційної хвилі антів і склавінів на Балканські землі Візантії¹⁶. В цей же час в Наддунайщині з'являється друга коло-нізаційна хвиля слов'ян — північні слов'янські племена (сіверяни, см-

¹³ Оплакуючи «знеможену» Візантію доби Юстиніана, мій опонент забуває, що війни, про які він пише, як про велике нещастя, були війнами загарбницькими, що провадилися з ініціативи Візантійської адміністрації.

¹⁴ Віднесення Д. І. Бліфельдом «Стратегіону» до часів імп. Маврикія є здогадкою, нічим не підтвердженою. Навпаки, є деякі підстави вважати, що він написаний пізніше (можливо, його анонімність пояснюється принадлежністю до іконоборської доби).

¹⁵ Наслідком цього було поширення черняхівської культури на території сучасної Румунії.

¹⁶ Наслідком цього була поява черняхівських пам'яток на території сучасної Бол-гарії, де вони датуються часом від VI ст.

зяни, другувіти та ін.). В часи коли міг бути написаний «Стратегікон», північ Балканського півострова являла собою суцільне море слов'янських поселень, серед якого окремими острівцями стояли деякі міста і фортеці, де перебувала візантійська адміністрація, практично позбавлена всякої влади. Слов'янські племена в цей час з'являються на Пелопонесі, проникають у Малу Азію, де виникають колонії, здатні виставляти з'єднання в 30 000 воїнів, в Сірію і т. д.

Говорити про відновлення в цей час Дунайської границі проти слов'ян можна лише всупереч реальній історичній обстановці тодішньої доби.

Але головним супротивником Візантії в цей час, звичайно, були не ті анти і склавіни, які турбували імперію в період, описаний Прокопієм (точніше, не їх прямі нащадки). На той час перша колонізаційна хвиля вже розлилася по імперії і так чи інакше знайшла собі в ній місце. Серед другої хвилі, яка рухалася з півночі, треба думати, головне місце належало північним племенам, бо справжні анти, зайняті боротьбою з аварами, в цей час втратили свою попередню активність, а подекуди навіть виступали союзниками Візантії. Це дає підставу наполягати на правомочності моєї гіпотези, висловленої в статті 1953 р.

Коли 9 років тому писалася ця стаття, я був у досить скрутному становищі в тому відношенні, що тоді на території на південь від Дунаю (сучасна Болгарія) ранньослов'янські пам'ятки практично не були відомі. Зарах становище кардинально змінилося: розкопки в Поліні, де виявлені матеріали, подібні до роменської культури; дослідження С. Георгієвої в Разграді (античний Абрітус), де виявлено матеріал пастирського типу,— свідчать про наявність археологічних слідів обох названих мною в статті 1953 р. груп слов'янських племен. Отже, те, що тоді висловлювалося, як більш-менш правдоподібна гіпотеза, зараз набуває свого безпосереднього матеріального підтвердження.

Не можна не відзначити, що теза про наявність в Наддунайських землях двох різних щодо рівня історичного розвитку груп слов'янських племен знаходить своє місце не лише в рамках «концепції антського періоду»¹⁷.

Отже, спроба Д. І. Бліфельда спертися у своїх трактуваннях на загально-історичну характеристику доби, про яку йдеться, зазнає цілковитого фіаско.

Не кращою є аргументація Д. І. Бліфельда і з приводу інших питань, які не є основними, хоча з нашої точки зору можуть до деякої міри доповнити загальну картину. Маємо на увазі звичай «антських» жінок йти за своїм чоловіком в могилу і питання про рабовласництво у антів. Самі по собі ці моменти не здатні розв'язати поставленої проблеми, бо наявні в джерелах відомості не дають можливості безпосереднього порівняння; але не позбавлені інтересу ті засоби, до яких вдається Бліфельд, аби будь-шо довести свою головну тезу.

Міркування Д. І. Бліфельда з приводу рабовласництва взагалі не відзначаються ясністю. З одного боку він прагне довести, що повідомлення Псевдомаврикія змальовують цей інститут у досить розвиненому вигляді, а з другої — наполегливо переконує читача в тому, що свідчення інших джерел (Прокопія та ін.) по суті нічого не варті, бо йдеться в них власне не про рабство, а про захоплення полонених заради викупу. В який спосіб це доводиться, вже була мова вище (у зв'язку з історією Хільбудія), а зараз подивимось, як аналізується твір Псевдомаврикія.

Д. І. Бліфельд порівнює між собою два мої твердження, висунуті в різних працях на підставі даних «Стратегіона», з яких одне фіксує архаїчний характер рабовласництва в антів, а друге — наявність у них (крім

¹⁷ Порівняти, наприклад, праці румунської дослідниці М. Кішвасі-Комша.

рабовласницьких) такого типу відносин, що в певному розумінні можуть розглядатися, як зародки майбутньої феодальної системи. Ці твердження здаються моєму опонентові не сумісними одне з одним: «прямо-таки не віриться, що такі протилежні твердження висловлені на підставі одного і того ж джерела», — пише він (стор. 189). Але, коли вдуматись в діалектичну суть справи, ніякої несумісності тут нема. Германці епохи Таціта теж не мали розвиненого рабовласництва, але аналогічні зародки майбутніх феодальних відносин існували у них в I—II ст.¹⁸ В тому то й справа, що як у германців, так і у слов'ян розвиток класового суспільства йшов в напрямку ствердження не рабовласництва, а феодалізму і протягом певного часу відносини рабовласництва розвивалися тут паралельно розвитку феодальних відносин.

У з'язку з нашою проблемою важливим є порівняння ступеня розвитку рабовласництва у антів Псевдомаврикія і у антів інших джерел; порівнювати ступінь розвитку тих відносин, які пізніше розвинулися, як феодальні, ми не маємо можливості, бо не знаходимо жодних відомостей з приводу цього сюжету ні у Прокопія, ні в інших джерелах його групи.

Щодо розвитку рабовласництва у антів Псевдомаврикія, то важливо не те, що вони відпускали полонених за викуп¹⁹, а те, що через деякий час рабський стан ліквідувався сам собою, незалежно від того, чи сплачувався викуп, чи ні, хоча й після того полонений повної свободи не одержував. Думаю, що інакше як архаїчно цю деталь назвати не можна. Тимчасом у тих антів, яких описують Прокопій та інші автори, подібного ми не знаходимо, навпаки, та ж історія Хільбудія показує, що там час рабського стану не обмежувався: сам Хільбудій перебував на становищі раба довгий час і не бачив перспективи щодо звільнення — незважаючи на те, що мав перед своїм паном неабиякі заслуги.

Повідомлення про те, що антські жінки «вважають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя», Д. І. Бліфельд називає ... деталлю похованального обряду (стор. 188). Ця заява стає підставою для твердження, що відсутність подібних відомостей у інших джерелах пояснюється тим, що вони взагалі нічого не пишуть про погребальні обряди слов'янських племен.

Звичайно, коли маємо справу не з якимсь конкретним повідомленням джерел, а з відсутністю такого, припустити можна все, що завгодно (хоча, на мою думку, в даному випадку мовчання є досить красномовним: важко уявити собі, щоб Прокопій при описі звичаїв антів не відзначив таку незвичайну з точки зору візантійця рису, якщо вона була йому відома). Але в усякому разі важливим є те, що повідомлення Псевдомаврикія (як і всі інші його дані) знаходить своє підтвердження в роменській культурі, тоді як в пам'ятках південної групи слов'янських племен вона не відбилася. Зараз Бліфельд пише, що говорить про це «не доводиться, оскільки могильники цього часу ще, по суті, зовсім невідомі» (стор. 188), забуваючи, що ніхто інший, як він вперше висунув і обстоював цю тезу в кількох своїх працях²⁰.

Посилання моого опонента на парні поховання в дружинних некрополях IX—Х ст. та повідомлення Льва Діакона можуть тільки заплутати справу: адже в одному випадку йдеться про добровільну смерть вільної жінки, а в другому — про криваву жертву, насильницьке вбив-

¹⁸ Говорити про феодалізм треба дуже обережно: подібні відносини існували, напр., в Дворічі в шумерській епоху, проте феодалізм там не розвинувся. У своїх міркуваннях Д. І. Бліфельд надто пряmolінійний.

¹⁹ Це прекрасно співіснує з найжорстокішими формами рабовласництва.

²⁰ СА, т. XX, М., 1954, стор. 160—161; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 381. Саме на підставі робіт Д. І. Бліфельда, відомих мені тоді з рукописів, я включив цю тезу до своєї статті 1953 р.

ство рабині. До речі, цей жорстокий звичай (як переробку в нових умовах древньої традиції) знову-таки трапляємо на території поширення роменської (а не черняхівської) культури.

Закінчуючи свою статтю, Д. І. Бліфельд заявляє: «ми досить докладно і, як нам здається, цілком об'єктивно розглянули всі основні аргументи, що їх висунуто на користь того, що анти Псевдомаврикія — це інше, більш відстале суспільство, ніж анти решти візантійських авторів» (стор. 197).

Дозволю собі не погодитися з шановним автором принаймні в двох моментах: по-перше, розглянув він не «всі основні аргументи», а переважно те, що до цих аргументів ніякого відношення не має, залишивши без розгляду, наприклад, такий важливий момент, як організація військової справи. По-друге, і об'єктивності в його розгляді часом явно не вистачає. Найбільш важливі і варті уваги повідомлення Псевдомаврикія він проголошує наслідком зарозуміlostі і дивовижної обмеженості поглядів нашого автора або тлумачить в цілком довільному, суб'єктивному плані, тим самим заперечуючи — всупереч своїй декларації — всяке серйозне значення «Стратегікона», як історичного джерела. Не думаю, щоб така позиція могла сприяти успішному вивченням історії слов'ян у раннє середньовіччя.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собою критическое рассмотрение выступления Д. И. Блифельда в 14-м томе «Археології» в связи с оценкой одного из важнейших источников по истории славян VI—VIII вв.—«Стратегикона» Псевдомаврикія. Неудача выступления Д. И. Блифельда, по мнению автора, определяется следующими моментами: 1) Неправильным методическим подходом к исследованию раннесредневековых источников, заключающимся в требовании оперировать только «прямыми свидетельствами» источников, а не анализом фактов, которые в них содержатся; 2) Отсутствием критического отбора материала, в результате чего главный вопрос о различии между «антами» Псевдомаврикія и подлиннымиантами других источников оказался запутанным случайными совпадениями, имеющими для своего времени универсальный характер; 3) Явно недостаточной осведомленностью Д. И. Блифельда в области истории Византии VI—VIII вв., следствием чего явились совершенно невероятные утверждения, решительно противоречащие общеизвестным фактам.

ІНФОРМАЦІЯ

ХІ НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

З 25 по 27 квітня 1962 р. в Києві відбулася ХІ наукова археологічна конференція Інституту археології АН УРСР з участию представників центральних наукових закладів Москви, Ленінграда, республіканських, обласних та районних музеїв, Ермітажу і університетів республік, а також багатьох музеїв і наукових закладів інших союзних республік. Конференція була присвячена підсумкам польових досліджень на території УРСР за 1960—1961 рр. і завданням дальнього розвитку археологічної науки. Робота конференції проходила на пленарних і чотирьох секційних засіданнях (первісної, скіфо-сарматської, античної та слов'яно-руської археології).

На пленарних засіданнях було заслухано 10 наукових доповідей.

Доповідь директора Інституту археології члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова була присвячена підсумкам археологічних досліджень на території республіки в 1961—1962 рр. Центральне місце в доповіді відведено здійсненим за звітні роки широким експедиційним дослідженням на новобудовах, зокрема ча будівництвах Дніпродзержинської, Київської, Канівської ГЕС, в зоні Печенізького водосховища та будівництва каскаду гідроелектростанцій на Південному Бузі. Доповідач дав оцінку значення нового джерельного матеріалу для розробки найважливіших історичних проблем археологічної науки¹.

Академік Б. О. Рибаков у доповіді «Язичество у слов'ян» на основі різноманітних даних етнографії, історії та археології зробив цікаву спробу постановки і вирішення складної і важливої проблеми походження слов'янських релігійних уявлень. Доповідач виходить з того положення, що немає ніяких підстав для діаметрального протиставлення християнства різним формам дохристиянських вірувань, коріння яких однаково криються в первісному, дикунському мисленні. Предметом спеціально-го дослідження доповідача був, зокрема, річний цикл обрядів та молінь, які відбувають річний цикл сільськогосподарських та промислових робіт. Академік Б. О. Рибаков підкреслює, що буржуазна наука головним чином займалася вивченням так званого пантеону Володимира, тоді як найбільш цікавим є проникнення і в давній широкий пласт уявлень первісних землеробських племен — від трипільської культури до пізнішого слов'янського язичества. Дуже цікавим в цьому відношенні є культ Роду та рожаниць. Переглянувши дані про Рід, доповідач по-новому підійшов до тлумачення Збрuczького ідола. Культ жіночих божеств — рожаниць, на думку доповідача, своїми коріннями виходить з енеоліту, епохи матріархату, а культ Роду — до дещо більш пізнього часу. Ці культури доживають до середньовіччя, зживаються з християнством. Викриття дикунського — первісного коріння релігії, підкреслив на закін-

¹ Повний текст доповіді опублікується в цьому томі.

чення академік Б. О. Рибаков, є одним із найефективніших методів антирелігійної боротьби.

Характеристіці сучасного стану наших знань про початок Києва була присвячена доповідь старшого наукового співробітника В. Й. Довженка. Доповідач вважає, що наявні на сьогодні археологічні матеріали не дозволяють поки що зв'язувати з початком Києва жодне або групу поселень, які існували в різних районах сучасної території міста в період до VIII ст. Безперервний розвиток життя в Києві простежується на основі наявних археологічних матеріалів лише з VIII ст. Географічне положення Києва, наявність зручних шляхів сполучення зумовило, на думку доповідача, висунення цієї території як відповідного центру північноруських племен. Ці особливості поселень на території майбутнього Києва зростали в мірі зміцнення міжплеменних зв'язків, що підготовило ґрунт для формування тут політичного центру, коли складалася Древньоруська держава. Доповідач звертає увагу на необхідність пожвавлення археологічних досліджень в Києві, матеріали яких матимуть важливе значення для вирішення поставленого питання про початки древнього Києва.

В доповіді доктора історичних наук Т. С. Пассек «Взаємовідносини Західної та Східної Європи в період енеоліту» піднято питання історико-культурного і хронологічного співвідношення і зв'язків енеолітичних культур України та Молдавії з сусідніми з заходу і південного заходу культурами. Відкриття і дослідження в останні роки на території України та Молдавії цілого ряду стратиграфічних пам'яток дозволили радянським дослідникам зовсім по-новому висвітлити питання зв'язків та хронології енеолітичних культур Східної та Західної Європи. Завдяки застосуванню в археологічних дослідженнях радіокарбонного методу визначення віку пам'яток, вдається по-новому визначити хронологічну шкалу енеолітичних культур згаданої території. Доповідь Т. С. Пассек саме присвячена підсумкам досягнень радянських та закордонних археологів у цій важливішій ділянці наших знань.

Дискусійним питанням теорії та методики дослідження археологічних культур була присвячена доповідь старшого наукового співробітника Ю. М. Захарука. Відкидаючи концепцію етнічних ознак як джерел до вивчення етнічної історії минулого, доповідач робить спробу теоретично обґрунтувати і методично розробити поняття комплексу пам'яток як моноетнічного комплексу і структурної одиниці археологічної культури. Археологічна культура, в світлі цього, являє собою систему взаємозв'язаних різноманітних комплексів (пам'яток), яка графічно може бути визначена через структурну схему археологічної культури. Пропонована доповідачем структурна схема трипільської культури відбиває етапи історичного розвитку групи споріднених, спільніх по походженню племен, які правдоподібно розмовляли на діалектах однієї мови. В доповіді зверталась увага на невідкладну необхідність розробки складних і важливих питань проблематики археологічної культури, успішне здійснення якої можливо лише при умові постійної уваги до неї і практичної участі в її розробці великого колективу дослідників.

Старший науковий співробітник Д. Я. Телегін зробив доповідь «Некрополі дніпродонецької культури та їх історичне місце», в якій дана характеристика основних рис похованального ритуалу могильників цієї культури і на основі порівняння їх з похованальними пам'ятками північної — східноєвропейської та південної — середземноморсько-азіатської культурно-етнографічних зон зроблено висновок про приналежність могильників дніпродонецької культури до північної зони, де вони, знаходячись в культурній області з характерною гребінцево-наколчастою керамікою утворюють своєрідну самостійну групу могильників дніпродонецького типу. Зміни, які простежуються в дніпродонецькій культурі з кінця не-

оліту до ранньої бронзи, на думку доповідача, пояснюються результатом безпосередніх культурних впливів, які йшли з півдня від населення середземноморсько-азіатської культурної зони.

Історико-археологічні характеристики скарбу з поховання VII ст. н. е. в с. Глодоси, Кіровоградської області, була присвячена доповідь наукового співробітника А. Т. Брайчевської. На основі аналізу інвентаря та обряду поховання доповідач схильна визначити його приналежність знатному слов'янському (углицькому) князю, який жив у VII ст.

З доповідю «Питання хронології передскіфського періоду на півдні Східної Європи» виступив доктор історичних наук О. І. Тереножкін. Відзначивши недостатню розробку абсолютної хронології пам'яток та культур передскіфського часу на півдні Європейської частини СРСР, доповідач вважає, що її уточнення повинно йти, в першу чергу, по лінії зіставлення з пам'ятками Середземномор'я та Переднього Сходу, вік яких встановлюється на основі даних письмових та історичних джерел. Віддаючи особливе значення для визначення віку передскіфських пам'яток, зокрема, новим стратиграфічним даним зрубної культури в Причорномор'ї і приналежностями кінського узбечного набору, доповідач визначає нову хронологічну схему культур передскіфського часу нашого півдня.

Доповідь старших наукових співробітників О. І. Леві та О. М. Карап'єва «Ольвійська агора і теменос» була присвячена підсумкам багаторічних досліджень в центральній частині верхнього міста в Ольвії. В результаті здійснених досліджень вдалося виявити місцезнаходження головної площині міста — агори, а також священної ділянки — теменосу, театру та інших важливих об'єктів древньої Ольвії. Виявлений численний речовий матеріал разом з будівельними залишками дали можливість доповідачам висвітлити різні сторони історії, господарського, суспільно-політичного та культурного життя населення Ольвії, та, зокрема, значення агори і теменосу в історії древнього міста.

Доповідь доктора історичних наук М. К. Каргера «Древній Ізяслав» була присвячена підсумкам п'ятирічних досліджень древньоруського городища біля с. Городище, Шепетівського району, Хмельницької області. На городищі були відкриті залишки згорілих глинобитних жител і господарчих будівель, під розвалинами яких збереглися численні і різноманітні пам'ятки матеріальної культури. Вивчення знахідок та аналіз літописних відомостей дозволили доповідачеві встановити, що городище являло собою залишки невеликого міста Волинської землі, яке лежало на шляху руху татаро-монгольських орд між Києвом та Володимир-Волинським. Містечко, яке правдоподібно виникло у другій половині XI ст., було розгромлено в 1241 р., після чого життя в ньому не відновлялось. Доповідач вважає, що городище є залишками загаданого в літопису міста Ізяслава.

На засіданнях секції первісної археології було заслухано 20 доповідей і повідомлень.

М. М. Гусейнов (Інститут історії АН Азербайджанської РСР) повідомив про розкопки палеолітичної стоянки в печері Азих поблизу м. Фузыли, що відноситься до ашельської та мустьєрської епох.

Ф. М. Заверняєв (Брянськ) доповів про нові знахідки крем'яних знарядь на відомій Хотилівській стоянці мустьєрського часу.

О. П. Черниш (Львів) зробив доповідь про результати дальших розкопок стоянки Молодово і відкриття на ній двох раніше невідомих культурних горизонтів пізньопалеолітичного та мустьєрського часів.

В. О. Місіаць (Житомир) розповів про нові палеолітичні місцезнаходження в Житомирській області.

- М. І. Островський* (Кременець) повідомив про палеолітичні пам'ятки в м. Кременець, Тернопільської обл. та його околицях.
- О. М. Бадер* (Москва) розповів про дослідження грота Буран-Кая в Криму, зокрема, про знаходження в ньому матеріалів пізньопалеолітичного часу.
- О. О. Формозов* (Москва) зробив доповідь про нові дослідження неолітичних і енеолітичних пам'яток північно-західного Кавказу та їх значення для вивчення питань розвитку вітворюючих форм господарства.
- К. К. Черниш* (Москва) повідомила про підсумки дослідження пам'ток лінійно-стрічкової кераміки на території СРСР. Автор датує ці пам'ятки другою половиною IV тис. до н. е. і розділяє їх на дві хронологічні групи.
- М. Л. Макаревич* (Київ) доповів про розкопки ранньотрипільського поселення біля с. Гайворон, Кіровоградської області, матеріали якого мають важливе значення для з'ясування питань про місцеве походження трипільської культури.
- Г. П. Сергеєв* (Кишинів) повідомив про скарб ранньотрипільського часу з с. Корбун, Молдавської РСР, до складу якого входить 852 вироби з міді, каменя, кістки, морських черепашок.
- М. С. Борковський* (Кам'янець-Подільськ) розповів про відкриття нових трипільських поселень в районі Кам'янець-Подільська.
- С. М. Бібіков* (Київ) повідомив про розкопки трипільського поселення в с. Гребенях на Київщині, що має важливе значення для вивчення середнього етапу розвитку трипільської культури в Подніпров'ї.
- В. Г. Збенович* (Київ) розповів про розкопки пізньотрипільського поселення біля с. Підгірці під Києвом, керамічний матеріал якого має ряд локальних особливостей.
- В. І. Бібікова* (Київ) зробила доповідь про фауну неолітичних і енеолітичних поселень на території УРСР. На великому фактичному матеріалі було показано розвиток скотарства у племен трипільської культури і племен степової смуги УРСР, а також різницю між ними щодо складу поголів'я худоби. Разом з тим, остеологічний матеріал виявляється цінним джерелом для визначення межі поміж степом і лісостепом в епоху неоліту та енеоліту.
- І. К. Свєшников* (Львів) доповів про результати вивчення пам'яток шнурової кераміки в басейні р. Устя (Ровенщина), для яких є характерними поселення з наземними та землянковими житлами і могильники з похованнями в кам'яних гробницях і ямах, що відносяться до другої половини III—першої половини II тисячоліть до н. е.
- М. А. Пелещишин* (Львів) повідомив про розкопки поселення біля с. Зимнє, Волинської області, матеріали якого мають важливе значення для вивчення господарства і побуту носіїв культури лійчастих кубків в західних областях УРСР.
- В. М. Гладилін* (Київ) повідомив про стан вивчення петрографічного комплексу Кам'яної Могили (Мелітопільщина) та уточнення датування деяких груп наскальних зображень, зокрема, бичачих упряжок, що відносяться до першої половини II тис. до н. е.
- Б. О. Латинін* (Ленінград) доповів про дослідження так званої багатоваликової кераміки, яку він пов'язує із зрубною культурою.
- І. І. Артеменко* (Москва) повідомив про розкопки курганів епохи бронзи на території Білоруської РСР, що мають важливе значення для вивчення ареалу поширення середньо-дніпровської культури за межами УРСР.
- С. С. Березанська і М. М. Бондар* (Київ) доповіли про розкопки поселення епохи бронзи в уроч. Ісковщина під Каневом, яке датується

першою половиною II тис. до н. е. і відповідає пізній фазі середньодніпровської культури.

На засіданнях секції скіфо-сарматської археології було заслухано 17 доповідей і повідомлень.

Е. О. Балагурі (Ужгород) доповів про розкопки поселення культури Ноа біля с. Острівець, Івано-Франківської області, що відноситься до XII ст. до н. е.

Г. І. Мелюкова (Москва) повідомила про пам'ятки епохи пізньої бронзи і скіфського часу в степовій частині Подністров'я. На підставі наявних матеріалів автор приходить до висновку, що поселення пізньої бронзи зникають на цій території у VIII ст. до н. е. Відомі поселення скіфського часу з'являються тут лише в IV ст. до н. е. і належать до іншої етнічної групи (гетів).

І. М. Шарафтідінова (Київ) повідомила про дослідження поселення пізньої бронзи біля с. Чикалівка, Кременчуцького району, Полтавської області. Поселення належить до пам'яток сабатинівського типу, поширеніх на значній території степової смуги УРСР, і датується кінцем II тис. до н. е.

О. М. Лесков (Київ) розповів про розкопки курганних і безкурганних поховань кінця епохи бронзи біля с. Широке, Херсонської області, що знаходилися в ямах в скорченому положенні і мали супровідні речі XI—IX ст. до н. е.

П. М. Шульц (Сімферополь) повідомив про роботи Північно-Кримської експедиції, якою були проведені розкопки пам'яток епохи бронзи і скіфського часу, а також розвідки на трасі Чаплинського і Колончацького каналів, де були виявлені неолітичні стоянки і поселення пізньої бронзи, елліністичного і середньовічного часів.

О. М. Мельниківська (Москва) доповіла про результати вивчення милоградської культури на південному сході Білоруської РСР. Хронологічно пам'ятки цієї культури розподіляються на три етапи — з VI ст. до н. е. по I ст. н. е. Під основу милоградської культури становлять пам'ятки тшинецько-комарівського типу.

Б. А. Шрамко (Харків) повідомив про розкопки Люботинського городища скіфського часу в басейні Сіверського Дінця. Заслуговують на увагу укріплення городища, що складалися з рову та дерево-земляної стіни.

Є. Ф. Покровська (Київ) доповіла про підсумки вивчення поселень і городищ скіфського часу в лісостеповому Правобережжі. Аналіз матеріалу дозволив уточнити хронологію цих пам'яток та їх культурно-історичну характеристику. Важливé значення має встановлення факту, що найраніші поселення (VII—VI ст. н. е.) були неукріпленими селищами і що городища з'являються тут лише з другої половини VI ст. до н. е.

В. А. Іллінська (Київ) зробила доповідь про призначення скіфських навершників та семантику зображень на них. Як пам'ятки культового характеру, вони походять від навершників стародавнього Сходу.

Є. О. Петровська (Київ) зробила повідомлення про деякі нові пам'ятки пізнього скіфського часу на Київщині.

Е. В. Яковенко (Київ) повідомила про розкопки курганів IV—III ст. до н. е. під Борисполем, що мають важливe значення для вивчення скіфської культури в північній частині лісостепового Лівобережжя.

Є. В. Черненко (Київ) повідомив про розкопки курганів IV—III ст. до н. е. біля м. Нікополя, в одному з яких знаходився залізний панцир.

Б. А. Шрамко, О. О. Сонцев і Л. Д. Фомін (Харків) доповіли про результати металографічних досліджень залізних виробів скіфського часу. Заслуговує на увагу встановлення факту про побутування у скіфів виробів з високоякісної сталі.

- Л. І. Крушельницька* (Львів) повідомила про розкопки багатошарового поселення біля с. Бовшив, Івано-Франківської області, яке існувало в епохи раннього заліза до древньоруського часу. Розкопки поселення мають важливе значення для вивчення питання про походження липицької культури.
- Є. В. Максимов* (Київ) доповів про античні речі III ст. до н. е. — II ст. н. е. в пам'ятках зарубинецької культури, що мають важливе значення для датування цієї культури, а також для вивчення економічних зв'язків її носіїв з античними містами Причорномор'я.
- М. Ю. Смішко* (Львів) розповів про розкопки сарматських поховань першої половини I ст. н. е. біля с. Острівець, Івано-Франківської області, та їх значення для вивчення етнічних взаємовідношень у першій половині I тис. н. е. Досі сарматські пам'ятки на цій території були невідомі.
- В. Ф. Пешанов* (Запоріжжя) повідомив про випадкові знахідки в Запорізькій області ряду золотих виробів пізньосарматського часу. На засіданнях секції античної археології було заслухано 15 доповідей та повідомлень.
- О. Д. Ганіна* (Київ) повідомила про знахідки античних бронзових посудин біля с. Піщане, Черкаської області.
- Ф. М. Штітельман* (Київ) зробила повідомлення про медальйон з зображенням Афіни з Ольвії.
- А. О. Білецький* (Київ) доповів про плани видання нового корпусу епіграфічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я античного часу.
- В. В. Лапін* (Київ) зробив доповідь про нові дослідження на о. Березані. Заслуговує на увагу уточнення стратиграфії культурних відкладень, хронології та характеру архітектурних споруд, а також відкриття залишків металообробного виробництва.
- Л. М. Славін* (Київ) розповів про розкопки в Ольвії, відкриття на агорі залишків торговельних і громадських будинків V—II ст. до н. е. та виробничих споруд, зокрема виноробень I—II ст. н. е.
- А. В. Бураков* (Київ) доповів про розкопки Козирського городища, на якому простежено три будівельних періоди, що відносяться до початку I — середини III ст. н. е. Розкопані житлові та виробничо-гospодарські приміщення дають цінні відомості для характеристики Ольвійської периферії римського часу.
- А. І. Фурманська* (Київ) доповіла про нові відкриття в Тірі житлових, культових та господарських споруд, що мають важливе значення для вивчення економіки, побуту і культури міста елліністичного та римського часів.
- І. Д. Марченко* (Москва) повідомила про розкопки Пантікапея, де були відкриті житла елліністичного та римського часів з мощеними двориками і водозливами, а також майстерня ремісника-металурга.
- В. Ф. Гайдукевич* (Ленінград) доповів про розкопки на значній площі античного міста Мірмекія, відкриті в ньому міські квартали з житловими будинками та виноробнями.
- Т. М. Висоцька* (Сімферополь) повідомила про римську склоробну майстерню на городищі Алма-Кермен в Криму, існування якої автор пов'язує з перебуванням на городищі римського легіону.
- С. Ф. Стржелецький* (Севастополь) повідомив про розкопки могильника III—IV ст. н. е. біля радгоспу «Севастопольський», а також доповів про нову колекцію цінних пам'яток IV—III ст. до н. е., відкритих в башні Зенона в Херсонесі, де вони були використані як будівельний матеріал. Ця колекція складається з 344 надгробних і архітектурних пам'яток, в тому числі поліхромних з написами.

- Г. П. Іванова* (Сімферополь) доповіла про скульптуру Херсонеса перших століть н. е. та її зв'язках з західним Причорномор'ям, Фракією і Наддунайщиною.
- Е. І. Соломоник* (Сімферополь) повідомила про нове епіграфічне джерело — херсонеський декрет з часів воен Діофанта.
- І. Л. Значко-Яворський* (Ленінград) повідомив про будівельні розчини античних та середньовічних споруд Криму.
- На засіданнях секції слов'яно-руської археології було заслушано 24 доповіді і повідомлення.
- Е. О. Симонович* (Москва) в доповіді про північну межу поширення пам'яток черняхівської культури в дніпровському Лівобережжі висловив припущення, що цю межу слід відсунути на північ в басейн р. Сейм.
- Є. В. Махно* (Київ) розповіла про результати розкопок могильника черняхівської культури біля с. Компанійці на Дніпрі. Заслуговує на увагу кількісна перевага на ньому трупоспалень над трупопокладеннями, а також деякі особливості в складі керамічного комплексу.
- Н. М. Кравченко* і *В. П. Петров* (Київ) повідомили про дослідження могильника черняхівської культури біля с. Косанова на Південному Бузі (Вінничина). Матеріали могильника, який є першим з досліджених черняхівських могильників на цій території, ще раз підтверджують єдність черняхівської культури в області Середнього Подніпров'я, Побужжя та Наддністрянщини.
- А. П. Калещук* (Луцьк) і *В. П. Петров* (Київ) повідомили про скарб срібних речей V ст. н. е. з с. Качина на Волині, який уточнює типологічну і хронологічну класифікацію деяких груп ювелірних виробів першої половини I тис. н. е.
- В. Д. Баран* (Львів) зробив повідомлення про розкопки поселення Ріпнів II на Львівщині, на якому відкрито будівельні комплекси черняхівської культури і наступного періоду VI—VIII ст. Здобуті матеріали, на думку автора, заповнюють хронологічний розрив між пам'ятками черняхівської культури і пам'ятками другої половини I тис. н. е.
- В. В. Ауліх* (Львів) повідомив про розкопки городища кінця V — першої половини VII ст. біля с. Зимне на Волині. Це перше з найраніших слов'янських укріплень, досліджених на території УРСР.
- П. І. Хавлюк* (Київ) розповів про дослідження на поселенні VI—VII ст. н. е. біля с. Семенки на Вінниччині, яке має важливе значення для розв'язання питань розвитку слов'янської культури в Східній і Центральній Європі у другій половині I тис. н. е.
- С. І. Пеняк* (Ужгород) повідомив про розкопки слов'янського курганного могильника VIII—Х ст. біля сіл Червневе і Зняцеве в Закарпатті.
- В. І. Бідзіля* (Київ) доповів про дослідження металургійного центру VI—VII ст. біля м. Гайворон на Південному Бузі, що є дуже важливим джерелом вивчення однієї з провідних ремісничих галузей в древньослов'янському суспільстві.
- Г. Г. Мезенцева* (Київ) повідомила про дослідження слов'янського поселення VII—IX ст. біля Канева і древньоруського міста Родні (Княжа Гора), які дали багато нових матеріалів для вивчення історії східних слов'ян в кінці I та на початку II тис. н. е.
- Д. Т. Березовець* (Київ) повідомив про розкопки комплексу пам'яток VIII—Х ст. в с. Верхній Салтів на Харківщині, що складається з кріпості-цитаделі, посаду і катакомбного могильника. Тут знаходився один з важливих центрів племен салтівської культури.
- П. О. Рапопорт* (Ленінград) виступив з доповіддю про нові дані по історичній географії Волині, в якій визначив досі невідоме місцеположення ряду древньоруських міст.

- В. К. Гончаров* (Київ) розповів про розкопки древньоруського городища на Іван Горі біля Ржищева, фортифікаційні та житлово-господарські споруди якого, а також різноманітний речовий матеріал є цінним джерелом для вивчення економіки, культури та побуту населення Середнього Подніпров'я в XI—XIII ст.
- О. О. Ратич* (Львів) доповів про дослідження древньоруського городища X — початку XII ст. в с. Судова Вишня на Львівщині, що є досі єдиним типом серед відомих городищ цього часу.
- І. І. Єдомаха* (Чернігів) повідомив про археологічні дослідження в Новгород-Сіверському, внаслідок яких одержані відомості про топографію міста домонгольського часу, а також з'ясовано характер культурного шару в основних його частинах.
- Ю. С. Асеєв* (Київ) розповів про архітектуру Придніпровської Русі, яку він розглядає як єдину стилістичну школу, розрізняючи про цьому локальні особливості Київської, Чернігівської, Смоленської і Переяславської архітектур.
- С. О. Висоцький* (Київ) доповів про графіті Київської Софії XI—XIV ст., які доповнюють наявні першоджерела древньоруського часу.
- Г. М. Шовкопляс* (Київ) розповіла про кісткорізне ремесло древнього Києва, матеріали якого зберігаються у фондах Київського історичного музею.
- Б. О. Тимощук* (Чернівці) повідомив про древньоруські поховання в кам'яних гробницях-саркофагах на території Галицької Русі.
- О. І. Домбровський* (Сімферополь) доповів про розкопки середньовічного укріплення біля Гаспра на південному березі Криму, яке було, на думку автора, одним з сторожових пунктів у період панування в Криму хазар і пізніших кочовиків.
- Є. В. Веймарн* (Сімферополь) в доповіді про «печерні міста» в південно-західному Криму показав дуже важливе значення цих пам'яток для вивчення процесів зародження та розвитку феодальних відносин.
- М. А. Фронджуло* (Сімферополь) повідомив про відкриття нових пам'яток на південно-східному і південному берегах Криму, що відносяться до пізньоантичного і ранньосередньовічного часів.
- Г. М. Гілевич* (Севастополь) повідомила про новий скарб херсоно-візантійських монет та його значення для вивчення економічних зв'язків Херсонеса.
- А. Л. Якобсон* (Ленінград) доповів про розкопки ранньосередньовічних сільських поселень в південно-західному Криму, що мають безпосереднє відношення до вивчення питань генезису феодалізму.
- В музеїному приміщенні Інституту археології була організована велика виставка матеріалів розкопок 1960—1961 років.
- Після закінчення пленарних та секційних засідань для учасників конференції була організована екскурсія по Дніпру до стародавнього Вишгорода та на будівництво Київської ГЕС.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
АС — Археологический съезд.
ВДИ — Вестник древней истории.
ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры.
ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
ДГС — Древности Геродотовой Скифии.
ДП — Древности Приднепровья.
ESA — *Eurasia Septentrionalis antiqua*.
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
ЖРБ — Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга.
ІА — Інститут археології Академії наук УРСР.
ИАК — Известия археологической комиссии.
ІРЕ — *Inskriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini*.
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии.
Клады — В. В. Кропоткин, Клады римских monet на территории СССР; М., 1961.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
МАК — Материалы по археологии Кавказа.
МАР — Материалы по археологии России.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МРЗ — Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли.
ОАК — Отчет археологической комиссии.
ОДАМ — Одесский державний археологічний музей.
Памятники — Е. В. Махно и И. М. Самойловский, Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье, МИА, № 70, М., 1959.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
РМ — М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, Київ, 1959.
СА — Советская археология.
СГАИМК — Сообщения ГАИМК.
Смела — А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смели.
СЭ — Советская этнография.

ЗМІСТ

СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ

С. М. Бібіков, Польові археологічні дослідження на Україні в 1960—1961 рр.	3
В. П. Петров, Імена скіфських божеств у Геродота	19
В. А. Іллінська, Про скіфські навершники	33
А. І. Фурманська, Бронзоливарне ремесло в Ольвії	61
Л. М. Славін, Західна сторона Ольвійської агори	71
Н. О. Богданова, Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне, Бахчисарайського району	95
Є. В. Максимов, Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час	110
В. І. Бідзіля, Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі	123
П. П. Толочко, Про принадлежність і функціональне призначення діадем і барм в древній Русі	145
В. А. Богусевич, Розкопки в Путівльському кремлі	165
I. Л. Значко-Яворський, Дослідження стародавніх будівельних розчинів та в'яжучих речовин на території СРСР	175

ДИСКУСІЇ

М. Ю. Брайчевський, На захист Псевдомаврикія	184
--	-----

ІНФОРМАЦІЯ

XI наукова конференція Інституту археології АН УРСР	194
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И МАТЕРИАЛЫ

С. Н. Бибиков, Полевые археологические исследования на Украине в 1960—1961 гг.	3
В. П. Петров, Имена скифских божеств у Геродота	19
В. А. Ильинская, О скифских навершиях	33
А. И. Фурманская, Бронзолитейное ремесло в Ольвии	61
Л. М. Славин, Западная сторона Ольвийской агоры	71
Н. А. Богданова, Могильник I ст. до н. э.—III ст. н. э. возле с. Заветное, Бахчисарайского района	95
Е. В. Максимов, Античный импорт на Среднем Приднепровье в зарубинецкое время	110
В. И. Бидзила, Железоделательные горны средины I тысячелетия н. э. на Южном Буге	123
П. П. Толочко, О принадлежности и функциональном назначении диадем и барм в древней Руси	145
В. А. Богусевич, Раскопки в Путятильском кремле	165
И. Л. Значко-Яворский, Исследование древних строительных растворов и вяжущих веществ на территории СССР	175
DISCUSSIONS	
М. Ю. Брайчевский, В защиту Псевдомаврикия	184
INFORMATION	
XI научная конференция Института археологии АН УССР	194

СИДОРЧЕНКО
АКАДЕМИК НАУК УКРАИНСКОЇ РСР